

Rapportage jeugd

Voorlopige versie

maart 1994

M. Beker
J.G.F. Merens

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 INLEIDING	5
1.1 Bevolkingscategorieën	5
1.2 De rapportage 'Jeugd'	5
Hoofdstuk 2 Het gezin met kinderen	7
2.1 Inleiding	7
2.2 Demografische ontwikkelingen	7
2.3 De woonsituatie	10
2.4 Werkzaamheden van ouders	11
2.5 Inkomens van ouders	13
Hoofdstuk 3 Woonsituatie van jongeren	15
3.1 Actuele woonsituatie 0-18 jarigen	15
3.2 De actuele woonsituatie van 18-24 jarigen	16
3.3 Zelfstandig wonen; enkele ideeën en wensen van jongeren	16
Hoofdstuk 4 Onderwijs	20
4.1 Inleiding	20
4.2 Het primair onderwijs	21
4.2.1 Enkele ontwikkelingen	21
4.2.2 Wat vinden de 4-12 jarigen van 'hun' onderwijs?	23
4.2.3 De overgang naar het secundair onderwijs	24
4.3 Secundair onderwijs	25
4.3.1 Stromen door en uit het secundair onderwijs	25
4.3.2 Onderwijsdeelname en -ongelijkheid	30
4.3.3 Waardering van het onderwijs	31
4.3.4 Voortijdig schoolverlaten	33
4.4 Onderwijs op het derde niveau	33
4.5 Arbeidsmarktperspectieven	35
5 INKOMSTEN EN UITGAVEN	36
5.1 Inleiding	36
5.2 Inkomsten	36
5.3 Uitgaven	39
5.4 Sparen	41
NOTEN bij hoofdstuk 5	43
6 TIJDSBESTEDING	44
6.1 Inleiding	44
6.2 De besteding van de tijd	44
6.3 Vrijtijdsbesteding en -activiteiten	45
6.3.1 Vrije tijdsbesteding	45
6.3.2 Sport	46
6.3.3 Cultuur en creatieve hobby's	47
6.3.4 Recreatieve voorzieningen	49
Hoofdstuk 7 Maatschappelijke oriëntatie	50
.1 Inleiding	50
7.2 Levensbeschouwing en politiek	50
7.3 Opinies van jongeren	55
7.4 Toekomstverwachtingen	56
Hoofdstuk 8 Psychosociale problemen.	66

8.1 Inleiding	66
8.2 Emotionele problemen	66
8.3 Gedragsproblemen	68
8.3.1 Jeugdcriminaliteit.	69
8.3.2 Probleemgedrag en criminaliteit.	78
Hoofdstuk 9 Thema "Opvoeding"	84
9.1 Inleiding	84
9.2 Opvoedingsstijlen.	84
9.3 Samenhang tussen opvoedingsstijlen en (gedrags)ontwikkeling van jeugdigen	89
9.4 Opvoedingsondersteuning.	90
10 KINDEROPVANG	94
10.1 Inleiding	94
10.2 Typen kinderopvang	94
10.3 Ontwikkelingen in de capaciteit en het gebruik van kinderopvang	96
10.4 De kwaliteit van de kinderopvang	100
10.5 Het overheidsbeleid inzake kinderopvang	102
Noten bij hoofdstuk 10	105
SAMENVATTING	106
1 Inleiding	106
2 Verschillen naar geslacht	106
3 Verschillen naar leeftijd	106
4 Verschillen naar etnische herkomst	107
5 Verschillen naar schooltype	108
6 Opvoeding	108
7 Kinderopvang	109
LITERATUUR	111

Hoofdstuk 1 INLEIDING

1.1 Bevolkingscategorieën

De bevolkingscategorieën die in het kader van het doelgroepenproject worden beschreven, ouderen, jeugdigen, gehandicapten en etnische minderheden, verschillen in veel opzichten van elkaar. Daarnaast is er sprake van een grote heterogeniteit binnen de groepen. De diversiteit binnen de categorieën berust o.a. op verschillen in leeftijd, geslacht, land van herkomst, opleiding en beroep. Bij de gehandicapten speelt bovendien de aard en de ernst van de handicap een rol.

Een beschrijving in generaliserende zin zou aan de verschillen tussen en binnen de groepen onvoldoende recht doen. Daarom is differentiatie op voorhand noodzakelijk. Terwille van de onderlinge vergelijkbaarheid worden de diverse rapportages echter wel zoveel mogelijk volgens eenzelfde stramien opgebouwd.

De rapportages zullen telkens uit twee delen bestaan. In het eerste deel wordt een bevolkingscategorie beschreven aan de hand van een aantal indicatoren. Onderwerpen die daarbij aan de orde komen, zijn o.a. woonsituatie, onderwijs, beroepsarbeid, maatschappelijke participatie en financiële positie. Het tweede deel heeft een meer thematisch karakter. Hierin wordt nader ingegaan op enkele onderwerpen die typerend zijn voor de beschreven doelgroep of die de positie van die groep in hoge mate raken. De keuze van de thema's wordt bepaald door actualiteit of door ernst en omvang van een verschijnsel. Daarnaast kan ook het verschijnen van nieuwe onderzoeksresultaten aanleiding vormen een bepaald thema op te nemen.

1.2 De rapportage 'Jeugd'

Aan het begrip "jeugd" kan een tweetal betekenissen worden toegekend. Het wordt gebruikt om een bepaalde levensfase aan te geven, n.l. die waarin de mens zich ontwikkelt van afhankelijke zuigeling tot min of meer zelfstandige volwassene.

Het wordt daarnaast ook gehanteerd om een bepaalde groep mensen aan te duiden en doorgaans doelt men dan op de groep jongeren in de leeftijd van 0 - 25 jaar. Ieder mens doorloopt de levensfase jeugd. Kenmerkend daarbij is het tijdelijk karakter van deze periode in het leven. Weliswaar is in de loop van deze eeuw onder invloed van een aantal maatschappelijke ontwikkelingen, zoals invoering van kindbeschermingsmaatregelen en verlenging van de leerplicht, de tijdsduur van de jeugdfase toegenomen, maar de overgang naar een volgende levensfase is onontkoombaar. De meeste jongeren maken die overgang, afhankelijk van de mate van zelfstandigheid die ze op de diverse levensterreinen bereikt hebben, tussen hun achttiende en vijfentwintigste levensjaar.

In dit rapport wordt het begrip jeugd gehanteerd in de tweede betekenis: de groep jongeren van 0 - 25 jaar. In Nederland omvat deze groep circa 5 miljoen personen. Doorgaans spreekt men over "kinderen" tot ongeveer 12 jaar en over "jongeren" vanaf die leeftijd. Jongeren worden vaak weer onderscheiden in "jongeren" tot ongeveer 18 jaar en "jong-volwassenen" vanaf die leeftijd, maar er bestaat geen standaardindeling in leeftijdsklassen. Evenmin is er uniformiteit t.a.v. de terminologie om bepaalde leeftijdscategorieën mee aan te duiden. Leeftijdsgrenzen worden veelal flexibel gehanteerd en worden, evenals de gebruikte terminologie, afhankelijk van het onderwerp aangepast. (Wever en van der Meijden, 1993)

Binnen de doelgroepenrapportage "jeugd" wordt een viertal groepen onderscheiden, waarbij de binnen het SCP gebruikelijke leeftijdsgrenzen worden aangehouden. Deze groepen zijn:

- 0 - 4 jarigen
- 4 - 12 jarigen
- 12 - 18 jarigen
- 18 - 25 jarigen

In deze eerste rapportage zullen niet alle leeftijdscategorieën dezelfde mate van aandacht krijgen. In eerdere publikaties van het SCP over de jeugd 'Jongeren in de jaren tachtig' (1985) en 'Jongeren op de drempel van de jaren negentig' (1992) stond de overgang van jeugd naar volwassenheid centraal. Dit had tot consequentie dat jongeren beneden een bepaalde leeftijdsgrens buiten beschouwing bleven. Medebepalend echter voor de wijze waarop en wanneer een jongere op de diverse levensterreinen de status van volwassene bereikt, zijn de kennis, de ervaringen en de indrukken opgedaan in de eerdere levensjaren. Een beschrijving en analyse van de levenssituatie van jongere kinderen kan derhalve als een aanvulling op bovengenoemde rapportages worden beschouwd.

Dit rapport tracht bedoelde aanvulling te geven. Bij de beschrijving zal het accent liggen op de 0 - 18 jarigen. Deze keuze betekent niet dat de jeugd van 19 jaar en ouder geheel buiten beschouwing blijft in deze rapportage. Daar waar mogelijk en zinvol zullen, in samengevatte vorm, ook gegevens over deze groep worden gepresenteerd. Het centraal stellen van de 0 -18 jarigen heeft wel tot consequentie dat bepaalde onderwerpen, zoals intrede op de arbeidsmarkt, slechts zijdelings aan de orde komen.

Dit rapport kent ook een beperking t.a.v. de samenstelling van de doelgroep. Sommige jeugdigen kunnen op grond van andere kenmerken dan hun leeftijd tot meerdere categorieën worden gerekend. Zo behoren geestelijk en/of lichamelijk gehandicapte jongeren zowel tot 'de jeugd' als tot 'de gehandicapten' en allochtone jongeren zowel tot 'de jeugd' als tot 'de etnische minderheden'. Hoewel een zekere mate van overlap tussen de diverse rapportages onvermijdelijk en in sommige gevallen zelfs wenselijk is, moet, terwille van de efficiency, 'dubbeling' toch zoveel mogelijk worden voorkomen. Derhalve zijn keuzes gemaakt. De gehandicapte jongeren blijven in het jeugdrapport buiten beschouwing. Een beschrijving van hun leefsituatie maakt onderdeel uit van de rapportage 'Gehandicapten'. Voor deze indeling is besloten omdat een - noodgedwongen - beknopte beschrijving in het jeugdrapport geen recht kan doen aan deze groep jongeren. Daarvoor is de groep - door de verschillende handicaps - te heterogeen van samenstelling en wordt zij gekenmerkt door een te groot aantal specifieke behoeften en problemen.

Het kenmerk etnische herkomst is in de jeugdrapportage, naast leeftijd, geslacht en schooltype, als achtergrondvariabele opgenomen. Daar de invalshoek van de beschrijving in de jeugdrapportage een andere is dan die in de rapportage 'Minderheden' leidt dit niet tot een ernstige mate van overlap.

De indeling van de rapportage is als volgt: in hoofdstuk 2 wordt een beeld geschetst van het gezin met kinderen. Daarbij wordt o.a. aandacht besteed aan de verschillende gezinstypen, de woonsituatie, en de werkzaamheden en inkomsten van ouders. De jongeren zelf komen in dit hoofdstuk niet ter sprake. Zij staan centraal in de volgende vijf hoofdstukken waarin o.a. aandacht is voor hun huidige woonsituatie en hun ideeën over de eerste zelfstandige woonruimte (hfst. 3), hun deelname aan en mening over het onderwijs (hfst.4), hun inkomsten en uitgaven (hfst.5), de wijze waarop zij hun (vrije) tijd besteden (hfst.6) en hun visie op de samenleving (hfst.7). Tenslotte is een apart hoofdstuk gewijd aan de groep jongeren met wie het niet goed gaat. Het kan daarbij gaan om jongeren die te kampen hebben met dermate ernstige (psychische) problemen dat gewoon een beetje extra aandacht van de omgeving niet meer voldoende is om de moeilijkheden op te lossen. Het kan ook jongeren betreffen die maatschappelijke overlast veroorzaken door bijvoorbeeld hun verslaving, vandalisme of crimineel gedrag, waarbij in een aantal gevallen het 'problemen hebben' en het 'problemen geven' in elkaars verlengde liggen (hfst.8)

De rapportage wordt afgesloten met een tweetal thema's t.w. 'Opvoeding' en 'Kinderopvang'.

Het empirisch materiaal dat in de hoofdstukken over de jeugd wordt gepresenteerd, is grotendeels ontleend aan het Scholierenonderzoek 1992. Dit is een onderzoek onder circa 15.000 jongeren in leeftijd variërend van 12-20 jaar. Er is sprake van een representatieve steekproef en de grootte ervan maakt het mogelijk om daarbinnen een aantal subgroepen te onderscheiden (bijvoorbeeld naar schooltype, naar geslacht of naar etnische herkomst), die elk op zich zoveel respondenten bevatten, dat uitspraken gedaan kunnen worden die geldig zijn voor dezelfde groepen binnen de gehele scholierenpopulatie (Diekstra et al. 1993).

Daar er in 1984 en in 1990 eveneens Scholierenonderzoeken zijn gehouden, is het bovendien mogelijk om t.a.v. sommige items de ontwikkeling in de tijd in kaart te brengen.

Naast het Scholierenonderzoek wordt gebruik gemaakt van de bestanden van het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO), het project Culturele Veranderingen (CV), het Tijdbestedingsonderzoek (TBO) en het Woningbehoefteonderzoek (WBO). Tenslotte zijn ook gegevens verwerkt van een deelbestand van het ITS-onderzoek 'Leefsituatie van kinderen tot twaalf jaar in Nederland', waarover het SCP ten behoeve van voorliggende rapportage kon beschikken.

De cijfers die in dit tussentijds verslag worden gepresenteerd, zijn, met uitzondering van die in hoofdstuk 7, nog voorlopig van aard. De conclusies die op basis van het empirisch materiaal worden getrokken, moeten daarom met de nodige terughoudendheid worden geïnterpreteerd. Voor de definitieve rapportage, die voor de zomer van dit jaar zal verschijnen, zullen de data nog aan een nadere analyse worden onderworpen.

Afgezien van het cijfermateriaal zal het eindrapport ook in een ander opzicht van het tussentijds verslag afwijken. De beschrijving in deel 1 zal namelijk een meer problematiserend karakter dragen.

Hoofdstuk 2 Het gezin met kinderen.

2.1 Inleiding

Verreweg de meeste kinderen die behoren tot de doelgroep "jeugd" zoals die in het voorgaande werd beschreven, groeien op in gezinsverband en hoewel het gezin als socialisatiekader volgens sommigen aan belang heeft ingeboet, wordt hun ontwikkeling nog steeds in niet onbelangrijke mate beïnvloed door de wijze waarop het gezin waarvan zij deel uitmaken, functioneert. Vele kenmerken van het gezin spelen hierbij een rol. Van belang zijn: (de aard van) de interacties binnen het gezin (opvoedingsstijl, algemeen gezinsklimaat e.d.), de specifieke gezinssituaties (echtscheiding, ziekte e.d.) en de meer algemene gezinsomstandigheden (sociaal-economische positie, woonomstandigheden e.d.). (Veerman, 1987)

Daarnaast spelen ook omgevingsfactoren een rol: het gezin kan niet los worden gezien van de sociale context waarin het zich bevindt. Ontwikkelingen in de samenleving kunnen direct of indirect het functioneren van het gezin beïnvloeden. (Gerris, 1989)

In dit hoofdstuk zullen de demografische ontwikkelingen en een aantal aspecten van de gezinssituatie en -omstandigheden de revue passeren. De schets van de gezinnen met kinderen is bedoeld als achtergrond voor de volgende hoofdstukken waarin de jeugd centraal staat.

Kenmerken die behoren tot de gezinsinteracties worden in het thema "opvoeding" besproken.

2.2 Demografische ontwikkelingen.

Het hedendaagse gezin wijkt qua samenstelling in een aantal opzichten af van dat van dat van enkele decennia geleden.

De eerste verandering betreft de afname van het aantal kinderen per gezin als gevolg van de versnelde daling van de vruchtbaarheid in Nederland vanaf het midden der jaren zestig. In 1980 had nog 28% van de vrouwen in de leeftijd van vijftig jaar 4 of meer kinderen gekregen. In 1991 was dit percentage teruggelopen tot 12%. Sterker dan ooit is in de jaren tachtig en negentig het kleine gezin - met één of twee kinderen - de meest frekwent voorkomende vorm voor vrouwen in de leeftijdscategorie 30 - 50 jaar met kinderen. (CBS, 1993)

Daling van het aantal kinderen per gezin heeft tot consequentie dat kinderen met minder broers en zussen opgroeien. Het gemiddeld aantal broers en zussen van kinderen van moeders geboren in 1930 bedraagt 3.1; voor kinderen van 15 jaar later geboren moeders is dit aantal teruggelopen tot gemiddeld 1.7. (De Jong, 1989)

De tweede verandering betreft de ontwikkeling in het aantal eenoudergezinnen - zonder samenwonende partner en met tenminste één kind jonger dan 18 jaar - : begin jaren 70 telde ons land 107.500 van dit soort huishoudens. Medio 80 was dit aantal opgelopen tot 201.000. In het laatste meetjaar 89/90 bleek het aantal eenoudergezinnen te zijn gedaald tot 191.000. De waargenomen daling geldt uitsluitend de absolute aantallen. Het aandeel eenoudergezinnen onder alle gezinnen met minderjarige kinderen lag in 1990 met 10% op hetzelfde niveau als in 1985. (ter vergelijking: in 1981 was dit 8%)

Worden alle eenoudergezinnen in de telling meegenomen - dus ook die met kinderen boven de 18 jaar- dan is er nog wel sprake van een toename in de periode 85-90 en wel van 330.500 naar 334.500. (WBO 85 en 89/90) V.w.b. de ontstaanswijze van het eenoudergezin heeft zich de afgelopen decennia een verschuiving voorgedaan. Was voor 1970 vereduwing de voornaamste ontstaansoorzaak, momenteel ontstaan eenoudergezinnen in meerderheid als gevolg van echtscheiding.

Het totaal aantal huwelijken dat door echtscheiding werd beëindigd, is gedurende de jaren 70 en de eerste helft van de jaren 80 sterk gestegen. In 1985 was er voor het eerst sinds 25 jaar weer sprake van een stabilisatie van het echtscheidingsniveau. Vanaf dat jaar is er sprake van een daling van het aantal echtscheidingen en de laatste jaren ligt het totale jaarlijkse aantal rond de 28.000. Bij de interpretatie van deze gegevens moet rekening worden gehouden met het feit dat er sprake kan zijn van een vertekend beeld omdat het aantal ongehuwd samenwonenden is toegenomen en het verbreken van dergelijke relaties niet geregistreerd wordt.

In ongeveer de helft van het aantal echtscheidingen gaat het om gevallen waarbij minderjarige kinderen zijn betrokken. T.o.v. voorgaande jaren betekent dat een daling. (zie tabel 2.1) M.a.w., het aandeel van de gescheiden eenoudergezinnen in de instroom van het totale bestand van eenoudergezinnen vertoont een daling. Daar staat een stijging van van het aandeel ongehuwde alleenstaande ouders tegenover. Tussen 1985 en 1990 nam dit aandeel toe van 15 naar 20% (WBO '85 en '89/90) Overigens geldt hierbij een zelfde soort kanttekening als bij het aantal echtscheidingen. In de telling van de ongehuwde alleenstaande ouders zijn n.l.

ook de personen opgenomen die na het uiteen gaan van ongehuwd samenwonenden als ouder met kinderen zijn achtergebleven.

Tabel 2.1 Echtscheidingen naar het al of niet aanwezig zijn van in leven zijnde minderjarige kinderen (a)

	zonder minderjarige kinderen		met minderjarige kinderen		totaal aantal bij echtsch.betr. minderjarige kinderen
	abs (x1000)	%	abs. (x1000)	%	abs. (x1000)
1950	2,6	39,5	3,9	60,5	7,6
1960	2,1	37,0	3,6	63,0	7,3
1970	3,5	34,3	6,8	65,7	14,1
1980	10,4	40,4	15,3	59,6	29,2
1987	11,7	42,0	16,1	58,0	29,1
1988	13,2	47,2	14,7	52,8	25,3
1989	13,7	48,5	14,5	51,5	25,2
1990	14,7	51,6	13,8	48,4	24,1
1991	14,5	51,2	13,8	48,8	24,2

(a) voor de jaren 1950/1987 jonger dan 21 jaar, voor de volgende jaren jonger dan 18 jaar.

Bron: CBS Mndstat. bevolking 89/3 en 92/7

Evenals het aantal eenoudergezinnen vertoont het aantal minderjarige kinderen dat in een eenoudergezin opgroeit, een stijging tussen 1971 en 1985: van 182.200 tot 314.330. In 1990 was het aantal gedaald tot 292.430. (WBO '85 en '89/90). In percentages van de gehele leeftijdscategorie 0 - 17 jaar betekent dit een toename van 7% in 1981, naar 9% in 1985. In 1990 lag dit percentage nog op hetzelfde niveau.

Overigens zal het aantal kinderen dat ooit deel uit heeft gemaakt van een eenoudergezin vele malen groter zijn, omdat er binnen het bestand van eenoudergezinnen sprake is van een vrij groot verloop. Volgens de SCP-definitie houden eenoudergezinnen op te bestaan

- als het jongste kind 18 jaar wordt
- als de ouder gaat samenwonen (gehuwd of ongehuwd) met een partner (er is dan sprake van een stiefgezin)
- als het jongste kind uit huis gaat voor zijn 18e verjaardag
- als de alleenstaande ouder komt te overlijden. (Van Delft en Niphuis-Nell, 1988)

Van deze vier redenen van uitstroom komen de eerste twee het meeste voor. Exacte gegevens zijn echter niet voorhanden.

Midden jaren tachtig schatte Heiden het aantal kinderen dat opgroeit in een stiefgezin op 60.000 (Van der Heiden en de Zwart, 1985) Op basis van het AVO'87 komt het SCP op een aantal van 66.000 (in avo 91 niet gevraagd.)

Samengevat:

Vergeleken met enkele tientallen jaren geleden

- worden meer kinderen met de echtscheiding van hun ouders geconfronteerd
- verblijven meer kinderen (tijdelijk) in een eenoudergezin of stiefgezin
- groeit het gemiddelde kind op in een kleiner gezin - met minder broers en/of zussen -

Op de mogelijke consequenties van enkele van deze veranderingen in de gezinssituatie zal nader worden ingegaan bij het thema "opvoeding":

Ook in een ander opzicht veranderen de gezinnen in Nederland van samenstelling. Het aandeel buitenlanders is in de afgelopen decennia aanzienlijk in omvang toegenomen. In 1960 waren er 120.000 niet-Nederlanders

in ons land woonachtig. Vijftien jaar later was dit aantal al opgelopen tot 320.000 en in 1990 was dit nog weer verdubbeld tot 640.000. Surinaamse en Antilliaanse inwoners zijn, evenmin als de z.g.n. tweede generatie buitenlanders, in deze cijfers niet meegerekend voorzover zij de Nederlandse nationaliteit bezitten. Indien deze groeperingen wel in de telling worden opgenomen, ligt het aantal buitenlanders in 1990 rond de één miljoen. (Tesser, 1993) De Surinamers en de Turken zijn de twee grootste groepen, daarna volgen de Marokkanen, de Antillianen en Arubanen. Zij vormen gezamenlijk circa 70 % van de allochtone bevolking en leveren tezamen een aandeel van 5% in de totale bevolking in Nederland.

M.n. het aantal Turkse en Marokkaanse inwoners zal naar verwachting in de komende jaren nog toenemen. Deze bevolkingsgroepen kennen een jonge bevolkingsopbouw met weinig ouderen en relatief veel jong volwassenen in de fase van de gezinsvorming. Bovendien ligt de vruchtbaarheid, vergeleken met het Nederlandse patroon, tamelijk hoog. In '86 bedroeg het aantal kinderen per gehuwde Marokkaanse vrouw 8 à 9. Bij de Turken lag het aantal rond de 5 (Schoorl, 1987) Overigens is er momenteel al sprake van een daling van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer en naar verwachting zal het aantal geboorten per gehuwde vrouw in de toekomst nog verder afnemen. Jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen (15-29 jaar) verwachten in hun (toekomstig) gezin uiteindelijk resp. 2.9 kinderen en 3.4 kinderen te zullen hebben (Schoorl 1987 en 1992)

Een voorkeur voor minder grote gezinnen komt ook naar voren uit het Scholierenonderzoek 1992 waarin aan jongeren van 12 - 20 jaar gevraagd is naar hun toekomstverwachtingen m.b.t. gezinsvorming. Meer dan de helft van de Turkse en Marokkaanse meisjes zou in de toekomst twee kinderen willen hebben (zie hfst 6)

De tabellen 2.2 en 2.3 geven een indruk van de omvang en de samenstelling van de huidige huishoudens van de diverse onderscheiden groeperingen.

Tabel 2.2 Huishoudens naar omvang en herkomstgroepering, 1991 (in %)

	Aantal pers. in het huish.								
	1	2	3	4	5	6	7	8 en meer	N (=100)
Turken	11	11	20	21	19	11	4	4	844
Marokkanen	17	14	15	11	12	9	9	14	837
Surinamers	20	24	22	19	10	4	1	1	779
Antillianen	27	25	21	16	6	3	1	0	583
Autochtonen	35	35	13	12	4	1	0	0	987

Bron: Roelandt et al., 1992

Tabel 2.3 Huishoudens naar samenstelling en herkomstgroepering, 1991 (in %)

	1 pers		echt-paar	echt-paar	echt-paar	echt-paar	vader met kind.(+vt anderen)	moeder met kind.(+evt anderen)	overig	N (=100%)
	man	vrouw	alleen	met kind.	met kind. en anderen	met anderen				
Turken	11	0	9	59	11	3	3	0	5	844
Marokkanen	16	0	11	61	4	1	3	1	3	836
Surinamers	11	10	12	31	2	2	2	28	4	778
Antillianen	14	13	12	22	3	1	2	29	5	583
Autochtonen	14	21	31	28	0	0	1	4	2	987

Bron: Roelandt et al. 1992

Afgezien van de afwijkende grootte van m.n. de Turkse en Marokkaanse gezinnen, zijn ook de diverse vormen van gezinssamenstelling opmerkelijk. Huishoudens bestaande uit een echtpaar (met kinderen) 'en anderen' komen bij de autochtone bevolking niet voor, terwijl 14% van de Turkse huishoudens een dergelijke combinatie kent.

Tenslotte is ook het percentage alleenstaande ouders bij de Surinamers en Antillianen opvallend.

2.3 De woonsituatie

De woonsituatie van de diverse gezinstypen loopt sterk uiteen. Eenoudergezinnen wonen vaker in steden met meer dan 100.000 inwoners dan tweoudergezinnen (32.2% tegenover 16.2 %; zie tabel 2.4)

Tabel 2.4 Type gezin naar gemeentegrootte (in procenten)

wonend in een gemeente met	>100.000 inwoners	50.000-100.000 inwoners	<50.000 inwoners	N
echtpaar met kinderen	16.2	9.5	74.3	1718
eenoudergezinnen	32.2	15.8	51.9	183
gezin naar aantal kinderen				
één kind	22.9	11.9	65.2	741
twee kinderen	14.9	9.0	76.1	834
drie kinderen	15.5	9.1	75.4	264
vier en meer kinderen	9.7	5.6	84.7	72

Bron: SCP, AVO '91

Volgens v. Delft zijn m.n. de alleenstaande ouders en de gescheiden eenoudergezinnen verantwoordelijk voor dit verschil. De verweduwdde eenoudergezinnen wonen op overeenkomstige wijze verspreid over gemeenten van verschillende omvang als de tweoudergezinnen. (Van Delft en Niphuis-Nell, 1988)

Een ander verschil in woonsituatie komt naar voren in tabel 2.5 waar het type woning naar het type gezin wordt gepresenteerd.

Tabel 2.5 Type woning naar type gezin (in procenten)

	eengezinswo- ning;vrijst.	eengezinswo- ning;rij/hoek	flat,etage- woning	anders (a)	N
echtpaar met kinderen	34.5	53.6	8.9	3.0	1717
eenoudergezin	10.4	52.5	35.0	2.2	183
gezin naar aantal kinderen:					
1 kind	28.6	49.0	18.8	3.6	741
2 kinderen	32.8	57.5	7.1	2.6	833
3 kinderen	38.6	54.2	5.7	1.5	264
4 en meer kinderen	38.9	43.1	8.3	9.7	72

(a) o.a. woning in bedrijfsgebouwen (winkel, kantoor, werkplaats, boerderij, tuinderij)

Bron: SCP, AVO'91

Uit de cijfers blijkt dat eenoudergezinnen vaker een flat/etage bewonen dan tweoudergezinnen (35% tegenover 8.9%) en dat een vrijstaande woning slechts voor 10.4% van de eenoudergezinnen is weggelegd, terwijl het percentage tweoudergezinnen dat over een dergelijke woning beschikt, ruim het drievoudige is. Waarschijnlijk zijn voor een niet onbelangrijk deel de gevonden verschillen toe te schrijven aan de minder rooskleurige financiële positie van de meeste eenoudergezinnen. (zie ook par. 2.5) Dit zou tevens een verklaring bieden voor het feit dat eenoudergezinnen minder vaak in een koophuis wonen (16% tegen 59% van de gezinnen met twee ouders) (Van Delft en Niphuis-Nell, 1988)

Het aantal kinderen dat deel uitmaakt van het gezin hangt eveneens samen met verschillen in de woonsituatie. 22.9% van de gezinnen met één kind woont in steden met meer dan 100.000 inwoners tegenover slechts 9.7% van de gezinnen met vier of meer kinderen. Deze laatste zijn voor het merendeel te vinden in de kleinere gemeenten (zie tabel 2.4) Tenslotte zijn er ook verschillen naar type woning.

Gezinnen met één kind bewonen minder vaak een (vrijstaande) eengezinswoning en vaker een flat of etagewoning.

Eenoudergezinnen en kleine gezinnen vertonen overeenkomstige woonkenmerken. Dit is niet verwonderlijk gegeven het feit dat de meerderheid van de eenoudergezinnen slechts één of twee kinderen telt. Maar ook als hiermee rekening wordt gehouden, blijft er een samenhang bestaan tussen het aantal kinderen en het type woning.

2.4 Werkzaamheden van ouders

Tabel 2.6 geeft aan dat arbeid in loondienst de meest voorkomende activiteit vormt voor vaders, ongeacht het kindertal. Onder de vaders in grotere gezinnen bevinden zich relatief meer zelfstandigen. Het aandeel vaders dat uitsluitend werkzaam is in de huishouding blijft verwaarloosbaar klein, onafhankelijk van gezinsgrootte. Ook de leeftijd van het jongste kind is nauwelijks van invloed op de werkzaamheden van de vaders (niet in tabel).

Bij de moeders neemt betaalde arbeid een minder prominente plaats en huishoudelijke arbeid een duidelijk meer prominente plaats in dan bij de vaders. Zoals te verwachten was, geldt voor de moeders wèl een duidelijke samenhang tussen de aard van hun werkzaamheden en de gezinssituatie. Hoe groter het aantal kinderen, des te kleiner is het aantal moeders dat in loondienst werkt en des te groter het aantal dat alleen in de eigen huishouding werkzaam is. Opvallend is voorts het grote aandeel werkzoekenden onder de moeders. Onder deze groep blijken zich relatief veel alleenstaande moeders te bevinden, maar vanwege de geringe celvullingen moet deze conclusie wel met de nodige voorzichtigheid worden getrokken.

Tabel 2.6 Werkzaamheden van ouders naar aantal thuiswonende kinderen jonger dan 18 jaar

	aantal kinderen		
	1	2	>2
vaders			
loondienst	71,3	81,8	75,1
zelfstandige	10,2	10,1	15,1
meewerkend gezinslid	1,1	0,5	-
werkzoekend	3,8	3,2	3,0
arbeidsongeschikt/gepensioneerd	5,0	2,2	3,6
onderwijsvolgend	7,9	1,7	2,4
huishouding	0,7	0,4	1,0
(N)	(755)	(803)	(338)
moeders			
loondienst	38,1	33,4	20,5
zelfstandige	2,8	3,6	3,2
meewerkend gezinslid	3,4	3,4	5,2
werkzoekend	13,5	13,0	9,8
arbeidsongeschikt/gepensioneerd	3,1	1,5	1,8
onderwijsvolgend	5,8	2,0	4,9
huishouding	33,4	43,0	54,8
(N)	(817)	(830)	(347)

Bron: SCP (AVO'91)

Naast het aantal kinderen is de leeftijd van het jongste kind een belangrijke determinant voor de werkzaamheden van de moeders. Uit gegevens van het AVO'91 blijkt dat 36% van de moeders met een jongste kind onder de 4 jaar betaalde arbeid verricht (in loondienst, als zelfstandige of als meewerkend gezinslid), terwijl deze aandelen voor de moeders met een jongste kind van 4-11 jaar en 12-17 jaar respectievelijk 41% en 44% bedragen. Ook gegevens uit het meest recente OSA-Trendrapport Aanbod van arbeid (Allaart et al. 1993) wijzen in de richting van een samenhang tussen leeftijd van kinderen en participatie van moeders.

Het OSA-rapport wijst overigens voor de periode 1990-1992 op een toegenomen participatie van vrouwen met thuiswonende kinderen in alle leeftijdscategorieën. In hoofdstuk 10 zal nader worden ingegaan op ontwikkelingen in de participatie van moeders met kinderen tot 4 jaar, met name in relatie tot kinderopvang.

Tabel 2.5 Arbeidsduur per week van ouders naar aantal thuiswonende kinderen tot 18 jaar

	aantal kinderen		
	1	2	>2
vaders			
<15 uur	2,7	1,1	1,3
15-24 uur	1,8	1,5	1,0
25-34 uur	5,8	4,4	3,3
>34 uur	89,7	93,0	94,3
(N)	(623)	(742)	(300)
moeders			
<15 uur	16,4	18,3	19,3
15-24 uur	27,9	29,5	18,1
25-34 uur	14,2	11,0	11,3
>34 uur	41,5	41,3	51,3
(N)	(591)	(630)	(238)

Bron: SCP (AVO'91)

Beperken we ons tot de vaders en moeders die hetzij in loondienst hetzij als zelfstandige werken (tabel 2.5), dan blijkt dat meer vaders (bijna) full-time werken naarmate het aantal kinderen groter is. Het aandeel van part-time werkende vaders is voor alle gezinsgrootten nog steeds erg gering; het concentreert zich met name in de grote deeltijdbanen. Uit een FNV-enquête onder werknemers met kinderen blijkt dat het vooral vaders zijn met een werkende partner die (iets) korter gaan werken na de geboorte van het eerste kind (Pelzer en Miedema, 1992:18-19).

De arbeidsduur van de moeders is aanzienlijk geringer dan die van de vaders. Betaalde arbeid wordt door die

groep veelal in deeltijd verricht. De tabel geeft aanleiding tot twee tegenovergestelde conclusies. Enerzijds blijkt een groter kindertal samen te gaan met een kleiner aantal uren. Anderzijds is het aandeel van moeders met een (bijna) full-time baan opvallend genoeg groter voor gezinnen met drie of meer kinderen dan voor kleinere gezinnen. Na controle voor type gezin blijkt dat alleenstaande en gehuwde/samenwonende moeders wat betreft arbeidsduur nauwelijks verschillen.

Gegevens uit het AVO'91 laten verder zien dat de arbeidsduur van ouders met een baan, anders dan bij de werkzaamheden, geen duidelijke samenhang vertoont met de leeftijd van het jongste kind. Daarentegen valt uit het OSA-Trendrapport af te leiden dat het aandeel moeders met een kleine deeltijdbaan (minder dan 20 uur per week) kleiner is en het aandeel met een (bijna) full-time baan (35 uur of meer) groter is naarmate het jongste kind ouder is (Allaart et al. 1993: 12-13).

2.5 Inkomens van ouders

Hieronder worden gegevens gepresenteerd over de inkomens van verschillende soorten huishoudens met kinderen. Omdat de mogelijkheden om inkomsten te verkrijgen en bestedingen te doen sterk worden bepaald door de omvang en samenstelling van de huishoudens is een standaardisatie van de inkomens toegepast. Met standaardisatie worden de besteedbare inkomens van verschillende typen huishoudens herleid tot het niveau van een alleenstaande, zodat onderlinge vergelijking goed mogelijk is.

Tabel 2.6 geeft aan dat de grootste verschillen in financiële positie van huishoudens met kinderen samenhangen met het type gezin. Eenoudergezinnen beschikken, ook na standaardisatie, over een veel lager gemiddeld besteedbaar inkomen dan echtparen met kinderen. Waarschijnlijk vormt de sterke afhankelijkheid van een (bijstands)uitkering, met name door de moeders, hiervoor de verklaring.

Tabel 2.6 Gemiddelde ongestandaardiseerde en gestandaardiseerde^a besteedbare^b inkomens van huishoudens met kinderen naar type gezin, aantal kinderen en leeftijd jongste kind

type gezin	gemiddeld	gemiddeld	(N)
	ongestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen (x 1.000 gulden)	gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen (x 1.000 gulden)	
echtparen met kinderen	50,9	33,0	771
eenoudergezinnen	25,5	18,7	145
aantal kinderen tot 18 jaar			
1	42,2	28,7	362
2	47,7	31,5	397
3 of meer	55,1	33,4	158
leeftijd jongste kind			
0-3 jaar	44,2	29,0	324
4-11 jaar	47,6	30,6	354
12-17 jaar	50,3	33,3	239
totaal	47,0	30,7	917

^a Standaardisatie heeft plaatsgevonden door te corrigeren voor het aantal volwassenen, het type gezin, het aantal kinderen en de leeftijd van de kinderen. De toegepaste methode van standaardisatie is beschreven in de SCP-studie Berekend Beleid (Van Fulpen et al. 1985: 104-106).

^b Het besteedbaar inkomen bestaat uit de som van inkomsten uit primaire bronnen en de ontvangen overdrachten (inclusief kinderbijslag) verminderd met de premies sociale zekerheid, loon- en inkomsten- en vermogensbelasting en andere betaalde overdrachten (bijvoorbeeld alimentatie).

Bron: SCP (AVO'91), gewogen

De verschillen in besteedbaar inkomen naar aantal kinderen zijn na standaardisatie geringer geworden. De verschillen naar leeftijd van het jongste kind zijn daarentegen ongeveer gelijk gebleven. Gezinnen met drie of meer kinderen en gezinnen met een jongste kind in de middelbare-schoollleeftijd hebben iets hogere gestandaardiseerde inkomens. Voor deze uitkomsten kunnen verschillende verklaringen worden aangevoerd. Ouders met een groter aantal kinderen en met oudere kinderen zijn zelf logischerwijs gemiddeld ouder en hebben (mede daardoor) waarschijnlijk meer werkervaring dan de andere ouders. Aangezien werkervaring en

inkomen doorgaans samengaan, is het aannemelijk dat de ouders met een groot aantal kinderen en/of oudere kinderen relatief vaak een hoger inkomen verdienen.

Wat betreft de hogere inkomens van gezinnen met een jongste kind van 12-17 jaar kan worden gewezen op de in 2.4 genoemde hogere arbeidsparticipatie van moeders met een kind in deze categorie. Een mogelijke verklaring voor het hogere besteedbare inkomen van grotere gezinnen is dat vooral de hogere inkomensgroepen het zich financieel kunnen veroorloven drie of meer kinderen te krijgen.

Hoofdstuk 3 Woonsituatie van jongeren

3.1 Actuele woonsituatie 0-18 jarigen

De overgrote meerderheid van de 0-18 jarigen woont thuis. Uit het voorgaande hoofdstuk bleek, dat dit 'thuis' v.w.b. het type woning, voor de meeste kinderen uit tweeoudergezinnen uit een (vrijstaande) eengezinswoning bestaat. Voor kinderen uit eenoudergezinnen geldt dit in mindere mate, zij wonen vaker in een flat of etagewoning.

In het huis waarin de kinderen opgroeien, beschikt de meerderheid waarschijnlijk over een eigen kamer. Deze conclusie kan op basis van het WBO '89 worden getrokken. Tabel 3.1 toont de cijfers. Nagegaan is hoeveel kamers er voor de 0-18 jarigen beschikbaar zijn, na aftrek van woonruimte en slaapkamer(s) voor ouder(s) en overige inwonenden van 18 jaar en ouder.

Tabel 3.1 Aantal beschikbare kamers per aantal 0-18 jarigen (in %)

aantal 0-18 jarigen in 1 huishouden	1	2	3	4	5	6 of meer
aantal kamers						
0	4.3	1.1	1.3	1.4	3.6	-
1	25.3	6.1	3.0	5.0	8.7	7.8
2	46.2	49.8	33.1	30.4	25.2	22.0
3	19.0	33.0	41.6	37.0	28.3	28.3
4	3.7	7.0	15.3	18.1	16.2	19.9
5	1.3	3.0	5.7	8.1	18.1	22.0
N (=100%)	499 792	543 554	163 560	35 082	9 652	5 405

Bron: WBO '89/90

Kleine gezinnen, met één of twee kinderen, komen het meest frekwent voor. Met 83% leveren zij het leeuwedeel aan het totaal aantal gezinnen. In meer dan 90% van deze kleine gezinnen is per kind een kamer beschikbaar. Bij de grotere gezinnen is dit minder vaak het geval: naarmate het aantal kinderen stijgt, neemt de kans op eigen kamerbezit af. In nog 63% van de gezinnen met drie kinderen is in principe per kind een kamer beschikbaar, in gezinnen met vier kinderen is dit percentage al gedaald tot 26%

Van alle gezinnen is 13% krap behuist, d.w.z. dat er in de woning niet voldoende kamers zijn om ieder kind de beschikking te geven over een eigen kamer, in 38% is de huisvesting precies passend en in 50% is de behuizing ruim, in die zin, dat er meer kamers dan kinderen zijn.

Tweeoudergezinnen zijn vaker ruim en iets minder vaak krap behuist dan de eenoudergezinnen. T.a.v. de krappe behuizing zijn de verschillen tussen beide gezinstypen echter niet groot. In tabel 3.2 staan de cijfers.

De hoogte van het gezinsinkomen vertoont een duidelijke samenhang met de woonsituatie. Gezinnen met een inkomen boven 2xmodaal bewonen vaker een ruime woning dan de gezinnen met lagere inkomens. Een krappe woning komt in deze inkomenscategorie zelden voor. Ter vergelijking: 21% van de gezinnen met een inkomen tot modaal woont in een krappe woning, tegen 6% van de gezinnen met het hoogste inkomen. Kinderen wier ouders een hoger inkomen genieten, hebben dus meer kans op een eigen kamer.

Het over een eigen kamer kunnen beschikken varieert ook naar de etnische herkomst van het gezin. Uit de studie van Van Dugteren (1993) komt naar voren dat Turkse en Marokkaanse gezinnen en in iets mindere mate ook de Surinaamse en Antilliaanse vaker krap behuist zijn dan de overige bevolking. Kinderen uit deze bevolkingsgroepen zullen dus vaker hun kamer met iemand moeten delen.

In het Scholierenonderzoek wordt deze bevinding bevestigd: van de autochtone ondervraagden heeft 7% geen eigen kamer, van de Sur./Antill. 22%, van de Turkse 26% en van de Marokkaanse 41% (Scholierenonderzoek 1992).

Tabel 3.2 Behuizing naar gezinstype en gezinsinkomen.

aantal kamers in verhouding tot het aantal 0-18 jarigen in het huishouden	meer	gelijk	minder
type gezin:			
eenouder	44.0	41.2	14.9
tweeouder	50.4	37.3	12.2
gezinsinkomen 1) :			
- minimum	39.4	40.1	20.4
minimum-modaal	39.3	38.6	22.0
modaal-2x modaal	46.0	42.1	12.0
2x modaal en meer	67.1	27.2	5.7

1) netto inkomen excl. kinderbijslag

Bron: CBS, WBO '89/90.

3.2 De actuele woonsituatie van 18-24 jarigen

Wonen vrijwel alle 0-18 jarigen nog thuis, in de leeftijdscategorie 18-24 heeft circa 38% inmiddels het ouderlijk huis verlaten. Zij vormen zelfstandig een huishouden, hetzij als alleenstaande (33%), hetzij met een partner (62%) of met anderen (5%)

Tabel 3.3 laat zien dat meer meisjes dan jongens in deze leeftijdscategorie uit huis gaan en dat zij vaker met een partner gaan samenwonen.

Tabel 3.3 Woonsituatie 18-24 jarigen

	mannen	vrouwen	totaal
thuiswonend	71.1	52.2	61.8
zelfst. alleen	11.2	13.7	12.5
zelfst. met partner	14.5	33.1	23.6
zelfst. met anderen	3.1	1.0	2.1
N (=100%)	765	728	1493

Bron: SCP (AVO '91)

Van de allochtone jongeren in de leeftijdscategorie 18-24 woont een groter aandeel nog thuis dan van de autochtone leeftijdgenoten. M.n. Marokkaanse jongeren blijven langer bij hun ouders wonen.

Gehuwd inwonen komt onder de autochtone jongeren zelden voor. Evenmin is dit gebruikelijk onder de Surinamers en de Antillianen. Voor de Marokkaanse 18-24 jarigen en in nog meerdere mate voor hun Turkse leeftijdgenoten, is dit minder ongewoon. Van hen is resp 5 en 11% gehuwd inwonend (Ter Bogt en van Praag, 1992).

Over de huisvesting van uitwonende jongeren is onvoldoende betrouwbare informatie beschikbaar. Weliswaar is bekend dat voor de overgrote meerderheid gehuurde woonruimte de meest gangbare vorm van behuizing is, maar onduidelijk blijft in hoeverre het hierbij gaat om een zelfstandige woning of om bijvoorbeeld een huurkamer bij een hospita of een kamer in een studentenflat of een andere vorm van collectieve huisvesting.

3.3 Zelfstandig wonen; enkele ideeën en wensen van jongeren

In het Scholierenonderzoek is gevraagd naar de leeftijd waarop jongeren zelfstandig zouden willen gaan wonen. Uit de antwoorden blijkt dat meisjes vaker op jongere leeftijd het ouderlijk huis willen verlaten dan jongens. 74% van de vrouwelijke scholieren vindt 20 jaar of jonger een geschikte leeftijd om uit huis te gaan, terwijl van de mannelijke leerlingen daar dan pas 59% aan toe is. Dit verschil in wensenpatroon vertoont overeenkomst met het in de voorgaande paragraaf geconstateerde verschil in het daadwerkelijk uit huis gaan.

De antwoorden op de leeftijdsvraag variëren niet alleen naar geslacht, ook de schoolsoort die de leerlingen bezoeken vertoont samenhang met de leeftijdsvoorkeur. 18/19 jaar is voor de meeste vwo-leerlingen de leeftijd waarop zij zelfstandig willen gaan wonen. Scholieren binnen het lbo, mavo en havo stellen het vertrek liever een jaartje uit. 20 jaar is bij hen de meest genoemde leeftijd. Mbo-leerlingen willen het langst bij hun ouders blijven wonen. Tabel 3.4 geeft enkele cijfers.

Tabel 3.4 Leeftijd waarop jongeren zelfst.willen gaan wonen; naar schoolsoort en etniciteit

	<18	18	19	20	21	22	23+	N (=100%)
schooltype								
lbo	4.8	16.3	12.4	32.8	8.2	8.8	18.2	2207
mbo	1.8	5.1	7.4	20.3	12.8	13.3	39.2	1673
mavo	4.9	18.2	13.7	31.2	7.6	8.0	16.2	4488
havo	3.9	20.6	20.0	27.7	6.9	7.8	13.2	2890
vwo	2.8	30.5	26.0	22.3	4.3	4.9	9.2	2028
overig	1.2	14.8	15.3	26.1	13.6	9.1	19.8	176
etniciteit								
Ned.	3.8	18.3	16.1	28.1	7.7	8.5	17.3	10 783
Sur./Antill.	2.5	18.4	14.4	28.3	9.0	8.7	17.6	576
Turks	3.6	14.5	8.8	35.2	6.2	7.8	23.7	193
Marokk.	3.9	16.7	15.2	33.7	5.7	6.8	18.1	264
Ov.Medit.	0.7	21.8	14.8	27.5	7.0	12.0	16.1	142
Overig	5.3	22.6	16.9	25.0	8.2	6.9	15.0	1 099

Bron: Scholierenonderzoek '92

Van de Marokkaanse jongeren wil 70% voor hun 21e verjaardag zelfstandig gaan wonen. Dit percentage ligt hoger dan voor de andere onderscheiden groeperingen, m.u.v. de categorie 'anders'. Deze vertrekwensen komen derhalve niet overeen met de constatering uit de vorige paragraaf dat m.n. Marokkaanse jongeren langer thuis blijven wonen. Of deze groep ondervraagde scholieren inderdaad het beeld zal gaan veranderen door op jongere leeftijd de ouders te verlaten, is niet op voorhand te zeggen.

De Turkse jongeren hebben wel conform de verwachtingen geantwoord. Bij hen ligt het percentage dat voor hun 21e uit huis wil gaan op 62%, hetgeen lager is dan bij de autochtone leerlingen, van wie 66% deze wens koestert. De Sur/Antill. scholieren nemen, samen met de ov. mediterrane, een middenpositie in.

Een andere vraag die aan de deelnemers aan het Scholierenonderzoek is voorgelegd luidde: "Wat voor woonruimte denk je te kunnen krijgen als je voor het eerst zelfstandig gaat wonen?" Tabel 3.5 geeft een overzicht van de verschillende antwoorden.

Tabel 3.5 Eerste woonruimte

	kamer	studenten- flat/huis	huurwoning	koop- woning	anders	N (=100%)
Totaal	35.1	21.3	26.7	11.1	5.8	14 582
Jongens	32.4	19.5	27.0	14.7	6.4	7248
Meisjes	37.7	23.1	26.5	7.6	5.1	7334
Etniciteit						
Ned.	36.1	21.6	25.3	11.4	5.6	11 712
Sur./Antill.	26.1	19.6	38.2	9.8	6.3	633
Turks	15.7	18.4	43.3	17.1	5.5	217
Marokk.	21.7	17.6	40.7	9.7	10.3	290
Ov. meditt	35.6	14.8	35.6	8.1	6.0	149
Overig	38.0	22.5	26.3	7.5	5.8	1 180
Schooltype						
lbo	24.5	15.1	33.3	17.7	9.5	2 435
mbo	24.1	12.7	38.0	19.7	5.4	1 872
mavo	33.9	20.2	28.7	10.8	6.4	4 892
havo	42.7	25.6	21.6	6.3	3.8	3 089
vwo	48.4	32.7	12.7	3.2	3.0	2 139
overig	35.9	16.7	22.9	15.6	8.9	192
Leeftijd						
<14 jaar	33.5	22.8	22.7	12.8	8.2	1642
14-16	35.8	22.1	25.3	10.6	6.1	6411
16-18	36.6	21.0	26.8	10.5	5.1	5060
18+	28.0	16.5	37.9	13.6	4.0	1427

Bron: Scholierenonderzoek '92

Van alle ondervraagden acht 35 % een kamer de meest waarschijnlijke eerste zelfstandige woonvorm. Allochtone scholieren nemen hier een afwijkende positie in. Zij verwachten veeleer een huurwoning/etage te kunnen betrekken. Waarschijnlijk spelen hier de verschillende toekomstverwachtingen een rol. (zie hfst. 4) De buitenlandse scholieren willen na hun huidige opleiding in meerderheid gaan werken, eventueel in combinatie met studie. Zij rekenen dus eerder met een inkomen uit arbeid en verwachten zich een huurwoning te kunnen permitteren. Een soortgelijk verschil is te zien tussen leerlingen van de diverse schooltypen. Degenen die in meerderheid willen doorleren na hun huidige opleiding, hebben het idee op kamers te gaan wonen, terwijl degenen die eerder de arbeidsmarkt op denken te gaan, zichzelf vaker in een huurwoning zien. Ook een koopwoning lijkt hen minder ondenkbaar.

Niet alle 'woon-wensen' zullen even gemakkelijk gerealiseerd kunnen worden. Zo zullen jongeren die een huurkamer zoeken in een aantal gevallen op problemen stuiten omdat de vraag naar dit soort woonruimte het aanbod overtreft. Over de totalen van vraag en aanbod zijn geen exacte gegevens beschikbaar, maar de cijfers uit een onderzoek uitgevoerd door de Nederlandse Woonbond, naar de vraag naar onzelfstandige woonruimte geven wel een indruk van de bestaande kamernood onder studenten. In augustus 1993 waren bij 15 (van de in totaal 18) Stichtingen Studenten Huisvesting circa 26.000 kamerzoekenden ingeschreven. De gemiddelde wachttijd bedroeg 10 maanden, maar er waren grote verschillen tussen de diverse regio's. Zo konden in steden als Amsterdam, Utrecht en Maastricht de wachttijden oplopen tot anderhalf jaar, terwijl men in Enschede al na enkele maanden op een kamer kon rekenen. (Woonbond, 1993)

In een poging de kamernood te lenigen zijn door de overheid enkele maatregelen getroffen die het verhuren van een kamer aantrekkelijker moeten maken. In juli 1993 is een wet van kracht geworden waarin huurinkomsten tot een bepaald bedrag belastingvrij worden gesteld en waarin de huurbescherming van de kamerbewoner sterk wordt beperkt. Gedurende een proeftijd van negen maanden kan de verhuurder de kamerbewoner zonder opgaaf van redenen de huur opzeggen.

In hoeverre deze wet zal leiden tot een toename van het kameraanbod is niet te voorspellen. Het ministerie van VROM rekent op een toename van enkele tienduizenden kamers. Bij bijvoorbeeld de Woonbond en het NIBUD zijn de verwachtingen echter minder hoog gespannen vanwege het feit dat juist diegenen die wat extra

inkomsten goed zouden kunnen gebruiken niet of nauwelijks voordeel hebben van de fiscale maatregel omdat de huurinkomsten wel kunnen leiden tot korting op huursubsidie en/of uitkering. Daarnaast wordt door de sceptici gewezen op de vele huurcontracten en hypotheekvoorwaarden waarin het (onder)verhuren van een kamer wordt verboden.

V.w.b. de "negen-maandenmaatregel" zijn de meningen eveneens verdeeld. De Woonbond wijst op de negatieve effecten voor de kamerbewoners: gedurende de proefperiode zijn zij overgeleverd aan de willekeur van de hospita. Zij zullen geen klachten durven uiten omdat dit tot onmiddellijk kamerverlies kan leiden. Een kwaadwillende kamerverhuurder kan door steeds binnen de periode van negen maanden de huur op te zeggen, de huurders in een permanent afhankelijke positie houden. Daarentegen vindt de vereniging van vastgoedeigenaren Huis en Eigendom een proeftijd van negen maanden te kort omdat conflicten tussen huurders en verhuurders juist pas op langere termijn ontstaan. (Elsevier 21-8-93)

Zal het voor de jongeren die "op kamers" willen niet gemakkelijk zijn hun wensen te verwezenlijken, ook degenen die een huurwoning hopen te betrekken, kunnen met problemen worden geconfronteerd . Het huurbedrag waar jongeren tot 23 jaar subsidie voor kunnen aanvragen, is in 92/93 verlaagd van f600,- naar f450,-. Voor de jongeren die afhankelijk zijn van een huursubsidie is de woningkeuze daardoor aanzienlijk beperkter geworden.

Hoofdstuk 4 Onderwijs

4.1 Inleiding;

In het leven van jongeren neemt onderwijs een belangrijke plaats in. In de diverse opeenvolgende scholen worden zij voorbereid op en toegerust voor het latere leven in de maatschappij. Hun positie op de arbeidsmarkt wordt in belangrijke mate bepaald door de soort opleiding(en) die zij hebben gevolgd. Het onderwijs is een 'leerschool voor het leven', niet alleen omdat hier de overdracht plaatsvindt van kennis en vaardigheden - zowel algemene als ook meer beroepsspecifieke -, maar ook omdat het de plek is waar jongeren door de omgang met leerkrachten en medeleerlingen kunnen oefenen met vormen van sociaal gedrag.

Onderwijs neemt veel van de tijd van jeugdigen in beslag, zowel gezien het aantal uren dat zij gemiddeld per week 'kwijt' zijn aan schoolbezoek en aan het maken van huiswerk, als ook gezien het aantal levensjaren dat zij in het onderwijs doorbrengen. Beide vormen van 'onderwijsbelasting' zijn in de loop der jaren toegenomen. In 1985 besteedden de schoolgaande jongeren gemiddeld 37 uur per week aan onderwijs; in 1990 was dit opgelopen tot 40 uur (TBO 90)

De cijfers uit tabel 4.1 tonen een voortdurende groei van de relatieve deelname aan het onderwijs van 16 - 23 jarigen. Deze toename wordt veroorzaakt door de volgende, elkaar ook onderling beïnvloedende, factoren:

- verlenging van de leerplicht en invoering van de partiële leerplicht.
- verlenging van de duur van bepaalde opleidingen. Zo is bijv. het aantal 16-jarige meisjes dat aan het voltijdonderwijs deelneemt na 1975 sterk gestegen mede als gevolg van de invoering van het vierde leerjaar in het lhno.
- invoering van nieuwe (beroeps)opleidingen
- de toegenomen maatschappelijke waardering voor onderwijs in algemene zin
- de 'diploma-inflatie'; de arbeidsmarkt is steeds hogere opleidingseisen gaan stellen
- het uitzicht op werkloosheid dat veel jongeren ertoe doet besluiten door te leren, teneinde daarmee hun kansen op de arbeidsmarkt te vergroten

Tabel 4.1 Deelname aan het voltijd- en deeltijdonderwijs naar leeftijd en geslacht (per 1000 van de bevolking)

	16-18jaar		19-20jaar		21-23jaar	
	j	m	j	m	j	m
voltijdonderwijs						
1970	514	348	241	105	125	39
1980	706	650	339	203	189	94
1985	778	754	426	312	212	127
1990	793	779	462	396	260	189
deeltijdonderwijs (a)						
1970	217	72	129	48	73	25
1980	116	80	98	59	72	46
1985	105	73	116	78	79	53
1990	117	77	141	83	93	49

(a) excl. vormingswerk.

Bron: CBS, Zakboek onderwijsstatistieken, diverse jaren
CBS, Het onderwijs vanaf 1950

Uit tabel 4.1 blijkt niet alleen de verlenging van de onderwijsloopbaan. De cijfers tonen tevens dat het verschil in deelname aan onderwijs tussen jongens en meisjes in de loop der jaren aanzienlijk is afgenomen. In 1970 volgde ruim 70 % van de 16-18 jarige jongens een vorm van onderwijs, terwijl hun vrouwelijke leeftijdgenoten in meerderheid reeds de schoolbanken hadden verlaten. Van hen bevond zich nog slechts 42% in het onderwijs. In 1990 zijn deze verschillen aanmerkelijk kleiner: 91% van de jongens in de leeftijd van 16 -18 jaar volgt een opleiding, tegen 86 % van de meisjes. Ondanks de niet onaanzienlijke 'inhaalmanoeuvre' blijven meisjes nog steeds minder lang in het onderwijs . Hieruit mag echter niet zonder meer geconcludeerd worden dat zij t.o.v. de jongens een onderwijsachterstand hebben. Door de vele verschillende wegen door onderwijsland, en de mogelijkheid te doubleren, is het aantal jaren dat in het onderwijs is doorgebracht als indicator voor het uiteindelijk bereikte onderwijsniveau, onvoldoende betrouwbaar. In par 4.3 wordt hierop

nader ingegaan.

Dit hoofdstuk volgt de indeling van het onderwijs in primair- (4.2), secundair-(4.3) en tertiair onderwijs (4.4). Een aantal onderwerpen zal in elke paragraaf terugkomen: recente ontwikkelingen, deelnamecijfers, 'ongelijkheid' en waardering van het onderwijs door de deelnemers. In de slotparagraaf staan de arbeidsmarktperspectieven van de schoolverlaters centraal (4.5).

4.2 Het primair onderwijs

4.2.1 Enkele ontwikkelingen

In de wet ba.o., die in aug '85 in werking trad, werd de leerplichtige leeftijd verlaagd van 6 naar 5 jaar. De wet bevestigde daarmee de praktijk, want ook van de niet-leerplichtige 4 en 5 jarigen gingen er al velen naar school; in 1961 nam 70% van de 4 jarigen aan het onderwijs deel en 88% van de 5-jarigen. Eind jaren '70 waren deze percentages opgelopen tot resp. 96% en 98%. (Zakboek Onderwijsstatistieken 1980)

Niet alle vijfjarigen zullen echter bij het ba.o worden ingeschreven en ook zullen niet alle leerlingen die als kleuter de basisschool instappen tot het laatste leerjaar in het regulier onderwijs blijven. Een gering percentage leerplichtigen zal van het begin af aan zijn aangewezen op scholen voor speciaal onderwijs. Het betreft hier vnl. kinderen met een zodanig ernstige geestelijke en/of lichamelijke handicap dat deelname aan het regulier onderwijs onmogelijk is. Anderen zullen in de loop van hun onderwijscarrière naar het speciaal onderwijs worden verwezen. In deze gevallen gaat het in meerderheid om leerlingen met min of meer ernstige leer- en/of opvoedingsmoeilijkheden. M.n. deze laatste categorie leerlingen is in de loop der jaren in omvang toegenomen. Tabel 4.2 geeft de cijfers: de totale populatie in het primair onderwijs is gedaald van 1.834.000 in 1980 tot 1.525.000 in 1992. Dit is een daling van 20%. Ondanks de terugloop van het totale aantal leerlingen, maakte het speciaal onderwijs in deze jaren een periode van groei door: hier steeg het leerlingenaantal met 20.000 ; t.o.v. 1980 betekende dat een toename van 18%. Het lom-onderwijs nam met een uitbreiding van 11.000 leerlingen meer dan de helft van deze toename voor haar rekening. Tenslotte blijkt uit de gegevens in tabel 4.2 dat er v.w.b. de oververtegenwoordiging van jongens in het speciaal onderwijs in de periode 1980-1992 geen verandering is opgetreden. Op beide momenten van meting vormden zij 68 % van het totaal aantal leerlingen.

De gestage groei van het speciaal onderwijs is des te opmerkelijker, daar de overheid sinds het midden van de jaren 80 actief beleid heeft gevoerd om het aantal leerlingen in deze vorm van onderwijs terug te dringen (ISOVSO, zorgverbreding).

Tabel 4.2 Leerlingen bij het basis- en (voortgezet) speciaal onderwijs

	1980	1992	mutatie t.o.v. 1980	
			abs (x1000)	(in %)
basisonderwijs (a) totaal	1743	1414	- 329	- 18.9
w.v. jongens	886	714	- 172	
meisjes	857	700	- 157	
(voortgezet)speciaal onderwijs				
totaal	91	111	+ 20	+18.0
w.v. jongens	62	75	+ 13	
meisjes	28	36	+ 8	
naar schoolsoort				
(z)m.l.k.	41	45	+ 4	+ 9.8
l.o.m.	32	43	+ 11	+ 34.4
overige	18	23	+ 5	+ 27.8

(a) in 1980 k.o.+ g.l.o.

in 1992 incl. l.l. op scholen voor woonwagenkinderen, voor kinderen van kermisexploitanten en schipperskinderen

Bron: CBS, Statistiek van het bu.o. 1980/'81

CBS, Zakboek onderwijsstatistiek 1982

CBS, Statistiek van het basisonderwijs, het speciaal onderwijs en het voortgezet speciaal onderwijs 1992/'93

De afname van het totaal aantal leerlingen en de groei van het speciaal onderwijs zijn niet de enige ontwikkelingen in het ba.o. Een ander opvallend verschijnsel is de toename van het aandeel buitenlandse leerlingen. In 1980 telden het kleuter-, lager- en buitengewoon onderwijs samen circa 75.000 niet-Nederlandse leerlingen. Zij vormden toen 4% van het totaal aantal leerlingen. In 1991 was het absolute aantal opgelopen tot circa 115.000. Het aandeel in de leerlingpopulatie bedroeg ruim 7%. Omdat bij de telling gebruik is gemaakt van het nationaliteitscriterium zijn Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse kinderen niet meegerekend. Daarnaast zijn ook de 'tweede generatie allochtonen' met de Nederlandse nationaliteit buiten de telling gebleven (CBS-mededelingen 7768, 1982 en CBS Jaarboek, 1993).

De allochtone leerlingen zijn niet gelijkmatig verdeeld over alle basisscholen in Nederland. M.n. de vier grote steden in het westen van ons land kennen scholen met hoge concentraties buitenlandse leerlingen. In het schooljaar 90/91 bestond het leerlingenbestand op 24% van de basisscholen in Amsterdam voor meer dan de helft uit niet-Nederlanders. Rotterdam had 21% van dergelijke concentratiescholen, Den Haag 17% en Utrecht 21%. Landelijk gezien telt slechts 4% van de basisscholen meer dan 50% buitenlandse leerlingen. (Statistisch Vademecum, 1992) Bij ouders leeft de angst dat het niveau van het onderwijs daalt naarmate er meer buitenlandse leerlingen bij een school staan ingeschreven. Deze vrees leidt ertoe dat vele van hen niet kiezen voor de "gemengde-school-om-de-hoek", maar uitwijken naar een verderop gelegen meer "witte school". Vraag is of de angst voor een lager onderwijsniveau terecht is.

Sinds het begin van de jaren 70 wordt door de overheid beleid gevoerd gericht op vermindering van onderwijsachterstanden die niet uitsluitend kunnen worden toegeschreven aan de factor aanleg, maar ook aan kenmerken van het milieu enerzijds en van het onderwijs anderzijds. (Beleidsplan voor het onderwijs aan groepen in achterstandssituaties, 1974) Aanvankelijk werd de doelgroep van dit zgn. stimuleringsbeleid gevormd door autochtone kinderen uit de lagere sociaal-economische milieus. De toekenning van extraformatie en andere voorzieningen waren op deze kinderen toegespitst. Met de instroom van allochtone leerlingen, in de tweede helft van de jaren 70, werd de bestaande regeling onvoldoende. In eerste instantie werden er ad hoc maatregelen getroffen en middelen beschikbaar gesteld om de ergste knelpunten op te lossen. In 1979 werd de eerste aanzet gegeven voor een samenhangend beleid voor leerlingen uit etnische minderheidsgroepen (Actieplan, 1979; concept-beleidsplan 1980; def. Beleidsplan 1981). Dit beleid stond echter nog min of meer los van het eerder genoemde stimuleringsbeleid. Pas in 1985 zijn alle verschillende maatregelen en stukjes deelbeleid geïntegreerd tot één beleid gericht op bestrijding van achterstanden die het

gevolg zijn van sociale en culturele factoren: het Onderwijsvoorrangsbeleid (OVV)

Aan de mate van effectiviteit van het OVB wordt veel aandacht besteed. De belangrijkste onderzoeken uit het onderzoeksplan evaluatie OVB hebben betrekking op de vraag of de schoolprestatie en schoolloopbanen van leerlingen uit de doelgroepen in de loop van de tijd verbeteren en welke factoren daarbij een bepalende rol spelen. De resultaten van het beleid worden dus gemeten aan de hand van leerprestaties van leerlingen. Daartoe worden tweejaarlijks bij ca. 40.000 autochtone en allochtone leerlingen uit de groepen 4,6 en 8 taal- en rekentoetsen afgenomen. In het schooljaar 88/89 is de toetsafname voor het eerst uitgevoerd. Deze meting geeft de stand van zaken weer van de achterstand van de doelgroepleerlingen. In 90/91 zijn voor de tweede keer metingen verricht en dit schooljaar -92/93- vindt de derde toetsafname plaats. De in het navolgende vermelde resultaten zijn ontleend aan het in 1991 verschenen evaluatieonderzoek van Van der Werf, Mulder en Tesser.

In alle onderzochte groepen bleken de taal- en rekenscores van autochtone leerlingen die niet tot de doelgroep van het OVB behoren (de 1.00 groep) hoger te liggen dan die van de autochtone leerlingen die wel tot de OVB-doelgroep gerekend worden (de 1.25 groep). De scores van de allochtone leerlingen (de 1.90 groep) liggen nog weer onder die van de 1.25 groep. Binnen de 1.90-groep zijn nog verschillen aan te geven: de prestaties van Surinaamse en in de meeste gevallen ook van de Antilliaanse leerlingen zijn beter dan die van de Turkse en Marokkaanse leerlingen. De achterstand van de allochtone leerlingen bleek het grootst bij taal. Tenslotte kwam uit het evaluatieonderzoek naar voren, dat naarmate er meer 1.90-leerlingen op school zaten, de gemiddelde scores van alle leerlingen lager waren.

M.n. het laatste resultaat lijkt erop te wijzen dat de angst van ouders voor het niveau van het onderwijs op "zwarte" scholen niet geheel ongegrond is. De vraag of het wenselijk is dat zij daarom hun kinderen niet naar deze scholen laten gaan, waardoor het niveau op deze scholen (nog) verder verlaagd wordt en de integratie van etnische leerlingen wordt belemmerd, is van een geheel andere orde.

Met de daling van het totaal aantal leerlingen, de groei van het speciaal onderwijs en het ontstaan van een scheiding tussen min of meer witte en zwarte scholen zijn nog lang niet alle ontwikkelingen in het primair onderwijs weergegeven. Volledigheid kan in het kader van deze par. niet worden nagestreefd. Volstaan wordt met ter afsluiting van de beschrijving nog een tweetal veranderingen te vermelden. De eerste betreft de toegenomen belangstelling voor de traditionele vernieuwingsscholen. Op zoek naar kwaliteit komen ouders in toenemende mate terecht bij Montessori-, Jenaplan-, Dalton- en Freinetscholen (en in iets mindere mate de Vrije scholen). (Onderwijsstatistieken, diverse jaren; Bakker, 1993)

De tweede verandering betreft de wijziging in de gemiddelde schoolgrootte. Met het uitbrengen van de nota 'Toerusting en bereikbaarheid in het basisonderwijs' zette staatssecretaris Wallage in 1991 een operatie in gang, die tot doel had te komen tot schaalvergroting in het ba.o. en moest leiden tot herziening van de verschillen in bekostiging tussen grote en kleine scholen. O.a. door zowel de stichtings- als de opheffingsnormen flink te verhogen, wordt getracht het aantal scholen voor het ba.o te verminderen. Bestaande kleine scholen die niet voldoen aan de norm van het minimum aantal leerlingen worden opgeheven (m.u.v. die op het platteland) of moeten fuseren. Eén en ander zal in de periode 1993-1996 zijn beslag moeten vinden. Het SCP schatte in 1992 het aantal op te heffen scholen op 1.100. Het gemiddeld aantal leerlingen per school zou toenemen van 179 in het schooljaar 1990-'91, tot 207 in 1996-'97. (Blank en Niggebrugge, 1993)

4.2.2 Wat vinden de 4-12 jarigen van 'hun' onderwijs?

Scholen kunnen zich op een groot aantal punten van elkaar onderscheiden. Naar denominatie, naar omvang en naar samenstelling van de leerlingenpopulatie, om er maar enkele te noemen. Ook leerlingen verschillen t.o.v. elkaar: naar milieu van herkomst, naar etnische achtergrond, naar leeftijd, naar geslacht etc. In deze par. wordt nagegaan of zij ook verschillen in hun waardering van het onderwijs en of die verschillen verband houden met kenmerken van de leerling en/of kenmerken van de school die zij bezoeken.

Uit het ITS-onderzoek "De leefsituatie van kinderen tot 12 jaar in Nederland" komt naar voren dat het merendeel van de kinderen graag naar school gaat. Volgens de opgave van de ouders vertoont slechts eenderde weleens tegenzin om naar school te gaan. Ook de kinderen zelf zijn desgevraagd positief in hun waardering van het onderwijs: van de 8-12 jarigen gaat het gros graag naar school. Slechts een zeer geringe minderheid geeft aan een hekel aan school te hebben en het liefst van school af te gaan.

Noch de denominatie, noch de omvang van de school bleken van invloed op het welbevinden van de

leerlingen. Wèl bleek de klassegrootte een rol te spelen. Naarmate de klas groter is, wordt de beleving van de school minder positief en gaan kinderen minder graag naar school.

In het ITS-onderzoek werd geen samenhang gevonden tussen de schoolbeleving en het geslacht van het kind. Evenmin bleek het milieu van herkomst een onderscheidende rol te spelen. Wel was er een verband tussen het gezinstype waar het kind deel van uitmaakt en de waardering van de omgang met leeftijdnoten: kinderen uit één-oudergezinnen waren daarover minder positief in hun oordeel dan kinderen uit twee-oudergezinnen. Bij deze constatering moet echter de kanttekening geplaatst worden dat slechts een gering aantal één-oudergezinnen bij het onderzoek betrokken was. Enige terughoudendheid bij de interpretatie van de gegevens is derhalve geboden.

Over de samenhang tussen schoolbeleving en etnische herkomst kan op basis van het ITS-onderzoek geen uitspraak worden gedaan, omdat er te weinig allochtone leerlingen bij het onderzoek betrokken waren.

Nadere informatie over deze groep leerlingen levert het LEO-rapport uit '92 over de ideeën over onderwijs en arbeid van ouders en kinderen uit de doelgroepen van het OVB. In het LEO-onderzoek wordt niet zozeer het welbevinden van leerlingen in het onderwijs centraal gesteld, als wel de verwachtingen die men koestert t.a.v. het onderwijs v.w.b. de toekomstige positie op de arbeidsmarkt. Uit dit onderzoek blijkt dat zowel v.w.b. de kennis die leerlingen hebben van onderwijs en arbeid, als v.w.b. hun houding tegenover en hun wensen en verwachtingen op dit gebied, hun ideeën tamelijk eenvormig zijn. Als zich verschillen voordoen, dan zijn dit eerder verschillen tussen jongens en meisjes of tussen leerlingen met verschillende prestatieniveaus, dan verschillen tussen etnische groepen. In hun oordeel over de basisschool lopen de meningen van de diverse groeperingen wel uiteen: Turkse en Surinaamse leerlingen hebben naar verhouding vaak een positief oordeel over hun basisschool, de autochtone leerlingen zijn gematigd positief, de Marokkaanse minder positief en de Zuid-Europese het minst positief.

4.2.3 De overgang naar het secundair onderwijs

Na het verlaten van het basisonderwijs staan voor de leerling diverse vervolgopleidingen open. In 1980 koos ruim de helft van de jongens voor een avo-opleiding. Bij de meisjes lag de doorstroom naar het avo hoger, n.l. op 70%. Uit de gegevens gepresenteerd in tabel 4.3 blijkt dat de voorkeur voor het avo in een tijdsbestek van 10 jaar verder is toegenomen: in 1990 kiest 66% van de jongens het avo, van de meisjes 77%. Deze toename ging ten koste van de deelname aan het lbo. De verschillen tussen jongens en meisjes v.w.b. hun keuze van vervolgopleiding zijn iets kleiner geworden, maar nog steeds kiezen meer meisjes dan jongens voor het avo.

Tabel 4.3 Uitstroom uit het basisonderwijs

	1980	1985	1990
jongens			
absoluut	126 437	11 447	96 4
w.v. in volgend schooljaar (%)			
speciaal onderwijs	7,8	9,2	10,1
vwo/havo/mavo	57,6	60,4	66,0
lbo	33,0	27,0	19,9
geen voltijdonderwijs	1,6	3,3	3,9
meisjes			
absoluut	119 677	105 064	91 0
w.v. in volgend schooljaar (%)			
speciaal onderwijs	3,3	4,1	5,1
vwo/havo/mavo	69,6	72,7	76,6
lbo	25,6	20,4	14,3
geen voltijdonderwijs	1,5	2,9	3,9

Bron: CBS, Zakboek onderwijsstatistieken 1992

Hoe komt de keuze voor een bepaalde vervolgopleiding tot stand? Op deze vraag is geen eenduidig antwoord te geven. De capaciteiten van het kind spelen uiteraard een rol, maar ook zaken als milieu van herkomst, wensen t.a.v. toekomstig beroep, voorkeuren van leerlingen en ouders, nabijheid van een bepaalde school en de schoolkeuze van vriendjes. Daarnaast heeft het ba.o. een belangrijke invloed op de keuze.

In groep 8 van het ba.o. geeft de leerkracht de leerlingen (en hun ouders) advies over de meest wenselijke vorm

van vervolgonderwijs. Dit advies is gebaseerd op schoolprestaties en de algehele indruk van de leerkracht van de mogelijkheden van de leerling. Dat dit oordeel niet geheel waarde vrij is, moge blijken uit de volgende resultaten: uit het schoolloopbanenonderzoek van het CBS blijkt dat de verschillen in prestaties tussen leerlingen uit hogere en lagere milieus niet voldoende verklaring bieden voor de verschillen in doorstroomadviezen. Bij gelijke prestaties bleken kinderen uit hogere milieus iets vaker een hoger advies te krijgen. Daarnaast kozen kinderen uit een hoger milieu -onafhankelijk van het advies- vaker voor een havo/vwo-opleiding (Dronkers, 19)

Uit het LEO-onderzoek "De overgang van het basis- naar het voortgezet onderwijs van de OVB-doelgroepen" kwam eveneens naar voren dat 1.25- en de 1.90-leerlingen lagere adviezen krijgen dan de 1.00-leerlingen. Verreweg de meeste OVB-leerlingen kregen een advies op maximaal MAVO-niveau. Ter vergelijking: van de 1.00-leerlingen kreeg 45% een HAVO/VWO-advies, van de 1.25-leerlingen 22% en van de 1.90-leerlingen tenslotte slechts 11%. De lage adviezen van de laatste categorie komen vnl. voor rekening van de Turken, de Marokkanen en de Antillianen. Wanneer de gemiddelde taal- en rekenprestaties per advies in de beschouwing worden betrokken, blijken er grote verschillen op te treden, niet zozeer tussen de 1.00- en de 1.25-leerlingen, als wel m.b.t. de 1.90-leerlingen: bij gelijke prestaties krijgen de laatsten vaker een hoger advies. Er zijn diverse verklaringen denkbaar voor deze vorm van "over-advisering". Een van de mogelijkheden zou kunnen zijn dat leerkrachten de allochtone leerlingen positief discrimineren. Zij zouden eerder geneigd zijn deze leerlingen het voordeel van de twijfel te geven. Een andere mogelijke verklaring vindt zijn grond in de scholen van herkomst van de 1.90-leerlingen. Daar het gemiddelde niveau op hoge concentratie-scholen over het algemeen lager ligt dan op de overige scholen, zal, als de leerkracht zijn advies baseert op een vergelijking tussen de leerlingen, een voor een andere school gemiddelde score, opgevat worden als een goede en zal de advisering dienovereenkomstig zijn.

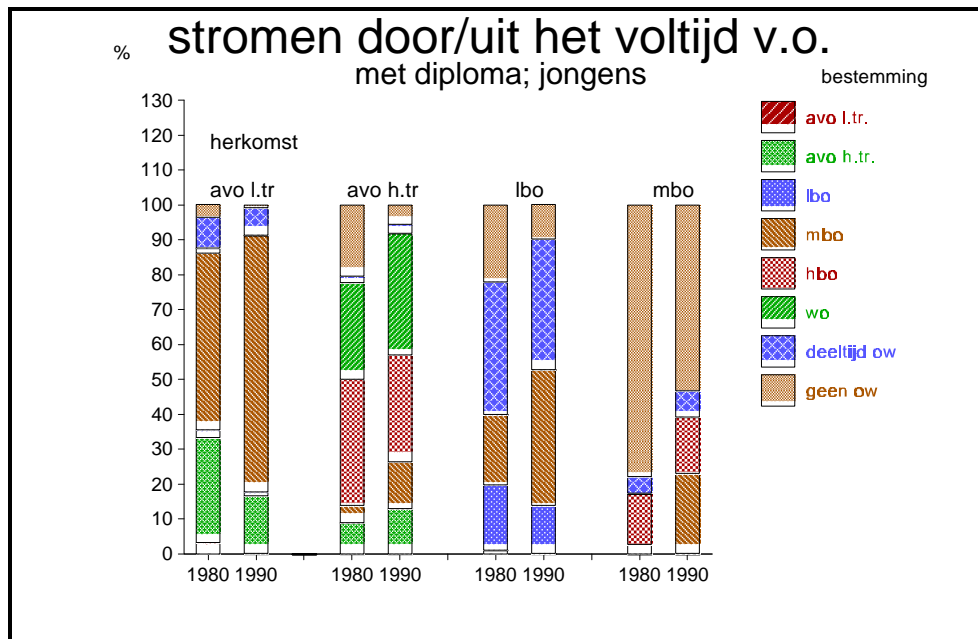
Wat ook de achtergronden mogen zijn van de verschillen in advisering, feit blijft dat leerlingen met dezelfde taal- en rekenscores in verschillende typen vervolgonderwijs terecht komen. Wat de mogelijke consequenties hiervan zijn, komt in de volgende paragraaf aan de orde.

4.3 Secundair onderwijs.

4.3.1 Stromen door en uit het secundair onderwijs.

Zoals uit de vorige paragraaf bleek, is er in de instroom in het voortgezet onderwijs een verschuiving opgetreden ten gunste van het avo en ten nadele van het lbo. Dit wil echter niet zeggen dat het beroepsonderwijs in zijn geheel aan belang heeft ingeboet, want ook in de doorstroom- en uitstroombestemmingen binnen het secundair onderwijs hebben zich veranderingen voorgedaan en zoals de figuren 4.1. en 4.2. aantonen, is de populariteit van m.n. het mbo de afgelopen tien jaar sterk gestegen.

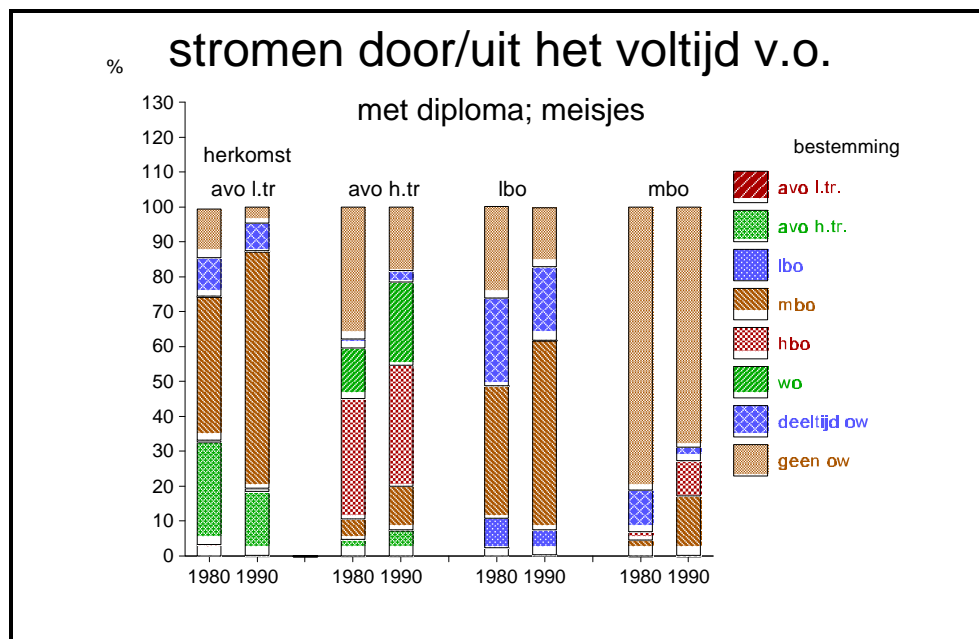
Figuur 4.1

- 1) avo l.tr. = mavo + havo/vwo t/m l.j. 3
- avo h.tr. = havo/vwo l.j. 4 en hoger
- (v)so = (voorgezet) speciaal onderwijs

Bron: CBS, Onderwijsmatrix 1980 en 1990

Figuur 4.2

- 1) avo l.tr. = mavo + havo/vwo t/m l.j. 3
 avo h.tr. = havo/vwo l.j. 4 en hoger
 (v)so = (voorgezet) speciaal onderwijs

Bron: CBS, Onderwijsmatrix 1980 en 1990

Koos in 1980 nog 30% van de mannelijke mavo-abituuriënten voor een vervolgopleiding in het avo hogere trap, in 1990 was dit gedaald tot 17%, terwijl de doorstroom naar het mbo in diezelfde periode steeg van 53% naar 74%. Bij de jongens met een havo/vwo-diploma is eveneens de belangstelling voor het beroepsonderwijs toegenomen: de doorstroom naar het mbo steeg hier met 8%, die naar het hbo met 5%. Tenslotte toont figuur 4.1 dat het aandeel jongens dat na het behalen van een lbo-diploma het onderwijs verlaat, drastisch is afgenomen en dat dit grotendeels komt doordat ook hier de voorkeur voor een vervolgopleiding binnen het mbo enorm is toegenomen.

Figuur 4.2. toont voor de meisjes een soortgelijk beeld: zowel vanuit het avo als vanuit het lbo is de doorstroom naar het mbo in belangrijke mate gestegen.

Overigens hebben de tot nu toe gepresenteerde cijfers uitsluitend betrekking op het voltijdonderwijs. Het is mogelijk dat bij de jongens de doorstroom naar het mbo (nog) groter is, omdat ook het deeltijdonderwijs mbo-opleidingen kent en de doorstroom naar het deeltijdonderwijs bij de jongens gelijk is gebleven (avo l.tr.), of gestegen ((avo h.tr. en lbo). Voor de meisjes kan een dergelijke redenering niet worden gevolgd omdat onder zowel mavo- als lbo-abituuriënten de populariteit van deeltijdopleidingen als vervolgonderwijs is gedaald.

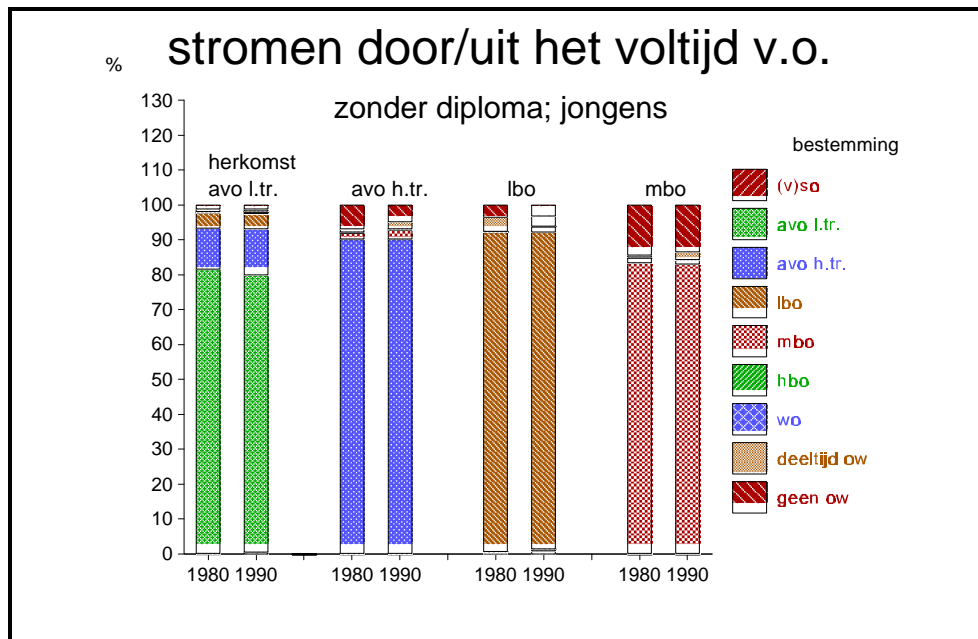
Uit de figuren 4.1 en 4.2 komt naar voren dat het avo en het lbo voor steeds minder leerlingen eindonderwijs vormen. In 1990 ging 6% van de jongens en 13% van de meisjes met een avo/lbo-diploma van school. In 1980 bedroegen deze percentages respectievelijk 16% en 25%.

Het mbo is voor meer dan de helft van de leerlingen (voorlopig) de laatste vorm van onderwijs. Ook hier ligt het percentage leerlingen dat na het behalen van het diploma het onderwijs verlaat, bij de meisjes hoger dan bij de jongens.

Van de leerlingen die hun opleiding nog niet met een diploma konden afronden, vervolgt de overgrote meerderheid de betreffende opleiding in het volgend schooljaar. Slechts een gering percentage stijgt of daalt naar een andere soort onderwijs. In de afgelopen 10 jaar hebben zich, zoals uit de figuren 4.3 en 4.4 blijkt, in

deze doorstroompatronen geen belangrijke wijzigingen voorgedaan.

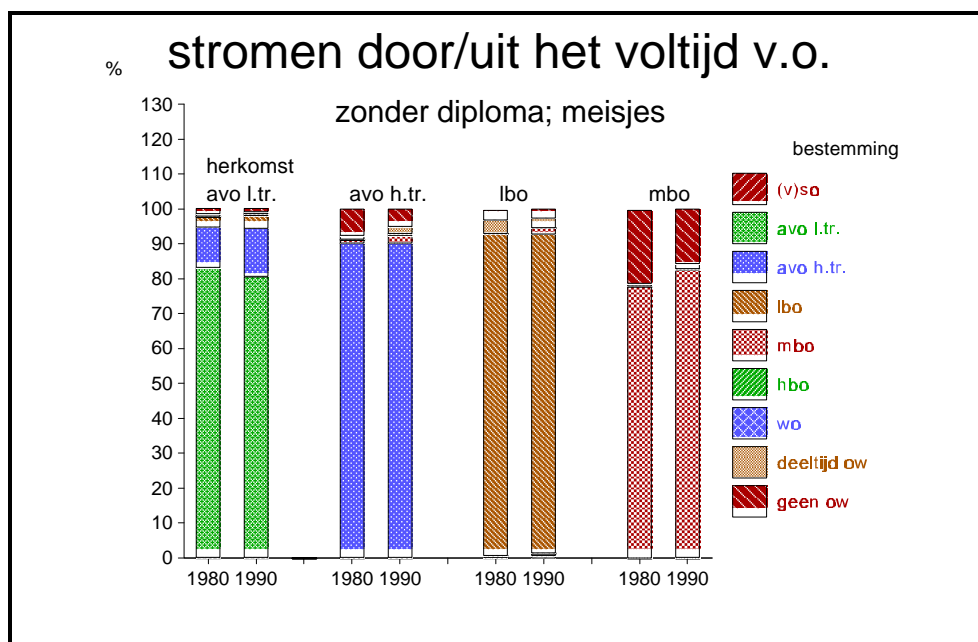
Figuur 4.3

- 1) avo l.tr. = mavo + havo/vwo t/m l.j. 3
- avo h.tr. = havo/vwo l.j. 4 en hoger
- (v)so = (voorgezet) speciaal onderwijs

Bron: CBS, Onderwijsmatrix 1980 en 1990

Figuur 4.4

- 1) avo l.tr. = mavo + havo/vwo t/m l.j. 3
 avo h.tr. = havo/vwo l.j. 4 en hoger
 (v)so = (voortgezet) speciaal onderwijs

Bron: CBS, Onderwijsmatrix 1980 en 1990

Zowel bij de jongens als bij de meisjes is de uitstroom uit het onderwijs zonder diploma van de laatst genoten opleiding over de gehele linie afgenomen. Verschillen tussen jongens en meisjes doen zich voornamelijk voor in het mbo. In 1990 verliet 16% van de vrouwelijke leerlingen dit type onderwijs zonder diploma, bij de mannelijke leerlingen was dit 13%. Overigens is dit verschil wel kleiner dan in 1980. Toen bedroegen de percentages respectievelijk 21% en 14%.

4.3.2 Onderwijsdeelname en - ongelijkheid.

De in het voorgaande gepresenteerde door- en uitstroomgegevens, gaven geen inzicht in de verdeling van de leerlingen over de diverse soorten onderwijs. De cijfers in tabel 4.4 geven dit wel.

Tabel 4.4 Leerlingen bij het voortgezet onderwijs, voltijdonderwijs, 1990

	avo totaal	avo l.tr.	avo h.tr.	lbo	mbo
totaal leerlingen	683 662	479 518	204.144	232 823	288 360
meisjes in % van het totaal	52.1	52.2	51.9	39.5	45.8
buitenlandse leerlingen in % van het totaal	3.3			7.9	1.7
w.o. l.l. van Turkse afkomst	1.0			2.9	0.6
w.o. l.l. van Marokkaanse afkomst	1.0			3.5	0.5

Bron: CBS, Zakboek onderwijsstatistieken, 1992
CBS, Statistisch jaarboek, 1993

De cijfers spreken voor zich: de meerderheid van de meisjes kiest voor een opleiding in het avo. In het beroepsonderwijs zijn zij ondervetegenwoordigd. Tevens kan geconcludeerd worden, dat het lbo naar verhouding de meeste buitenlandse leerlingen trekt.

Naast deze leerlingen die voltijdonderwijs volgen, is er nog een klein aantal dat voor een deeltijdopleiding heeft gekozen. In het schooljaar 90/91 bezocht circa 1% van de 15-18-jarigen het deeltijdonderwijs. (CBS, Statistisch Jaarboek, 1993)

De CBS-cijfers geven geen inzicht in de onderwijsdeelname van Surinamers en Antillianen. Enige informatie hierover levert het onderzoek "Minderheden in Nederland" uitgevoerd door CBS/ISEO (1992) waarin voor ruim duizend 15-24-jarigen is nagegaan in welke schoolsoort zij zich bevinden. Hieruit bleek dat Surinaamse en Antilliaanse leerlingen, evenals de Turkse en de Marokkaanse, zijn oververtegenwoordigd in het lbo en mavo en ondervetegenwoordigd in de hogere vormen van voortgezet onderwijs. Overigens doen zich ook verschillen voor tussen de diverse onderscheiden groeperingen. Ter vergelijking: van de autochtone 15-24-jarigen bevindt zich 22% in het lbo of mavo, van de Antillianen 37%, van de Surinamers 45%, van de Turken 56% en van de Marokkanen tenslotte 57%. Een meer gedetailleerd beeld van de onderwijsdeelname van allochtone leerlingen biedt de doelgroepenrapportage "Minderheden". (Tesser, 1993)

Tenslotte nog enkele cijfers over de verschillen in onderwijsresultaten tussen de diverse groeperingen in het onderwijs. In een voorgaande paragraaf werd al geconstateerd dat meisjes na het behalen van een diploma eerder dan jongens geneigd zijn het onderwijs te verlaten. Hierbij kan nog worden opgemerkt, dat meisjes over het algemeen een meer probleemloze schoolcarrière hebben dan jongens, in die zin, dat zij minder vaak naar speciaal onderwijs worden verwezen en minder vaak doubleren, waardoor zij veelal op jongere leeftijd dan hun mannelijke schoolgenoten het diploma behalen.

Een vorm van ongelijkheid waar in het voorgaande nog geen aandacht aan werd besteed, betreft de verschillen tussen door jongens en meisjes gekozen opleidingsrichting. In het beroepsonderwijs komt dit tot uiting in de keuze van schoolsoorten, in het avo blijkt het uit de verschillen in vakkenpakketkeuzen. Opleidingen in de huishoudelijke of verzorgende sfeer tellen een zeer gering percentage mannelijke leerlingen en zouden om die reden als 'vrouwelijke opleidingen' gekwalificeerd kunnen worden. De technische opleidingen zijn daarentegen 'mannelijk' in die zin dat zij nog steeds door slechts kleine aantallen meisjes worden gevolgd. In het avo kiezen meer meisjes dan jongens voor talen (Frans en Duits) als examenvak, terwijl wis- en natuurkunde meer door jongens dan door meisjes worden gekozen. (Niphuis-Nell, 1992) Eén en ander kan nadelige gevolgen hebben voor meisjes omdat de vrouwelijke keuzen leiden tot een beperking van de doorstroommogelijkheden naar het hoger onderwijs en/of tot een minder kansrijke positie op de arbeidsmarkt. (zie par. 4.5)

De verschillen tussen leerlingen uit de lagere en de hogere milieus nemen in de loop van het voortgezet onderwijs toe. In het in 1992 verschenen rapport "Jongeren op de drempel van de jaren negentig" wordt op

basis van diverse onderzoeksresultaten geconstateerd dat kinderen uit een laag milieu een lager onderwijsniveau bereiken dan leerlingen uit een hoger milieu, ook wanneer rekening wordt gehouden met het prestatieniveau aan het eind van de basisschool, het advies en de gemaakte schoolkeuze. Leerlingen uit lagere milieus verlaten eerder het onderwijs en sluiten vaker hun onderwijsloopbaan af met een lbo- of mavo-diploma (Ter Bogt en van Praag, 1992). Er is hier sprake van een onderwijsachterstand die zich in de keuze tussen schooltypen manifesteert. Binnen de schooltypen vormen de z.g.n. 1.25 leerlingen geen achterstandsgroep meer want hun rapportcijfers wijken op de meeste schooltypen niet veel af van het klassegemiddelde. (Mulder, 1991)

Onder de voortijdige schoolverlaters zijn de kinderen van (on)geschoolde arbeiders niet langer de meest dominante groep. Kinderen van ouders zonder werkkring lopen momenteel het meeste risico het onderwijs zonder diploma te verlaten. (SCR 1992).

In par.4.2.3 werd gesignaleerd dat allochtone leerlingen , bij gelijke prestaties aan het eind van het basisonderwijs, vaker een hoger type vervolgonderwijs geadviseerd krijgen dan de autochtone leerlingen. Uit onderzoek blijkt dat een ruime meerderheid dit hogere advies ook opvolgt. Dit heeft tot consequentie dat zij geplaatst worden in een schooltype waar hun taal- en rekenprestaties veelal onder het klassegemiddelde liggen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij in vrijwel alle schooltypen tot de zwakkere leerlingen behoren en dat zij een opleiding minder vaak met een diploma afsluiten. Het uitvalpercentage onder Turkse en Marokkaanse jongeren ligt naar schatting rond de 50%, terwijl dit voor de totale schoolpopulatie rond de 10 ligt (SCR, 1992).

Uit dit beknopte overzicht blijkt dat de diverse onderscheiden groeperingen nogal verschillen in hun deelname aan het onderwijs. In de volgende paragraaf wordt gekeken of zij ook verschillen in hun waardering van het onderwijs.

4.3.3 Waardering van het onderwijs

Afgaande op de antwoorden van ruim 15.000 scholieren van verschillende scholen voor voortgezet onderwijs is het niet slecht gesteld met de waardering van het onderwijs. De overgrote meerderheid van de totale groep ondervraagde scholieren, vindt het 'de moeite waard om naar school te gaan'. Niet alleen het nut van het onderwijs draagt bij aan een positieve waardering. De meeste leerlingen (75%) hebben het ook 'naar de zin op school' en hoewel het een aantal te ver gaat te zeggen dat zij 'graag naar school gaan', wordt toch ook deze uitspraak nog door de helft onderschreven.

Tussen de diverse sub-groepen doen zich echter wel enkele verschillen voor. Jongens hebben over het algemeen meer negatieve gevoelens over school dan meisjes. Zij melden ook vaker dan de vrouwelijke leerlingen ruzie te hebben gehad met leraren. V.w.b. de erkenning van het nut van onderwijs onderscheiden de Turkse en de Marokkaanse leerlingen zich in negatieve zin van de overige allochtone en de autochtone leerlingen. Daar waar 13% van de autochtonen en 14% van de overige allochtonen het oneens is met de uitspraak 'het is de moeite waard om naar school te gaan', geeft 20% van de Turkse en de Marokkaanse ondervraagden aan het hiermee niet eens te zijn. Daar staat tegenover dat het juist deze leerlingen zijn die vaker zeggen 'graag naar school te gaan'. Van de leerlingen onderscheiden naar de diverse schooltypen, zijn die van het lbo het minst positief over het onderwijs. Tenslotte kan nog worden opgemerkt dat de waardering van en het welbevinden in het onderwijs bij de jongens toenemen met de leeftijd. Bij de meisjes vinden we een tegengesteld resultaat.

In het Scholierenonderzoek zijn aan de leerlingen ook vragen voorgelegd die betrekking hebben op hun wensen en ideeën t.a.v. de mogelijk te volgen schoolloopbanen. Deze vragen betreffen vnl.de wensen t.a.v. de persoonlijke onderwijs carrière. Enkele resultaten: van alle ondervraagden zegt 60% na de huidige opleiding te willen doorleren. Binnen alle onderscheiden schooltypen is dit het hoogst scorende antwoord. Tussen de diverse schooltypen doen zich echter nog wel verschillen voor. Zo geeft 73% van de vwo-leerlingen aan door te willen leren, tegen 33% van de mbo-leerlingen, waaruit blijkt dat het mbo in vergelijking tot de andere onderwijstypen vaker als eindonderwijs wordt beschouwd. Een combinatie van leren en werken heeft de voorkeur van 16%. In het lbo wordt deze mogelijkheid het vaakst genoemd. Meteen werk zoeken is het voornemen van 7.5% Ter vergelijking: in 1984 was dit het voornemen van ruim 17%. Jongens en meisjes beantwoorden deze vraag in grote lijnen hetzelfde, zij het dat zowel het percentage dat werk wil gaan zoeken, als het percentage dat door wil leren, bij de jongens iets hoger ligt dan bij de meisjes. De verschillen komen m.n. voort uit het feit dat meisjes vaker kiezen voor de mogelijkheid 'anders' w.o. au pair, een 'parkeerjaar' e.d.

Tabel 4.5 toont de voornemens van de diverse allochtone groeperingen.

Tabel 4.5 Voornemen na afronding huidige opleiding, naar etnische herkomst (in %)

	autochtonen	Sur./Antill.	Turken	Marokkanen	Anders	Totaal (abs)	Totaal (%)
jongens							
werk zoeken	8.9	8.0	13.6	7.8	6.7	649	8.7
doorleren	62.3	51.0	47.9	56.5	60.8	4577	61.2
beide	15.4	25.0	20.0	25.3	17.4	1224	16.4
anders 1)	3.5	1.9	3.6	1.3	4.3	262	3.5
weet niet	9.8	14.1	15.0	9.1	10.9	761	10.2
meisjes							
werk zoeken	6.3	7.1	6.3	7.6	5.3	473	6.3
doorleren	60.5	49.0	53.6	45.6	56.4	4471	59.1
beide	14.6	26.8	17.9	23.4	16.2	1174	15.5
anders 1)	7.8	3.2	2.7	.6	11.6	588	7.8
weet niet	10.8	13.9	19.6	22.8	10.5	855	11.3

1) au pair, jaar buitenland e.d.

Bron: Scholierenonderzoek 1992

De meerderheid van de jongeren geeft aan na de huidige opleiding verder te willen leren. Opvallend is dat de onder autochtone jongeren zo populaire keuze 'doorleren', onder allochtone jongeren veel minder de voorkeur geniet. Zij prefereren de combinatie werken en leren. 'Werk zoeken' is een antwoord dat door Turkse jongens vaker wordt gegeven dan door anderen. Turkse en Marokkaanse meisjes onderscheiden zich door hun antwoorden van zowel hun mannelijke landgenoten, als ook van hun sexegenoten. Onder Turkse vrouwelijke leerlingen leeft veel meer dan bij de Turkse jongens de wens verder te leren. Met hun ideeën over leren sluiten zij meer aan bij de autochtone leerlingen dan de jongens. Voornaamste verschil met autochtone meisjes wordt gevormd door de relatief hoge score op de categorie 'weet niet'. Bij de Marokkaanse leerlingen ligt de verhouding juist andersom: hier is onder de jongens de ambitie tot leren erg hoog, terwijl die bij de meisjes naar verhouding laag ligt. Dit, gecombineerd met een vrij hoog percentage 'weet-niet-invullers', maakt dat de antwoorden van de Marokkaanse meisjes het meest afwijkende patroon vertonen zowel in vergelijking met de Marokkaanse jongens als met de autochtone meisjes.

Het beeld dat uit het scholierenonderzoek naar voren komt, is tamelijk rooskleurig. Over het algemeen zijn de leerlingen gemotiveerd om naar school te gaan en hebben zij waardering voor het onderwijs. Van der Linden en Dijkman komen op basis van een onderzoek onder de Nederlandse jeugd van 12-21 jaar tot eenzelfde conclusie: een ruime meerderheid van de 240 ondervraagde leerlingen in het voortgezet onderwijs vond de school 'leuk', m.n. omdat zij de opleiding en de leerstof interessant vonden en vanwege de goede sfeer en de goede contacten met medeleerlingen en docenten. Na afweging van alle leuke en minder leuke dingen die de school te bieden heeft, komt 70% tot de slotsom 'graag naar school te gaan' (Van der Linden en Dijkman, 1989).

Zoals op grond van de tot nog toe besproken resultaten te verwachten valt, behoort spijbelen niet tot de dagelijkse bezigheden van de scholieren. 80% van de in het Scholierenonderzoek ondervraagde leerlingen meldt desgevraagd de afgelopen maand geen enkele keer te hebben gespibeld, 7% één keer en nog eens 4% twee keer. Slechts 3% had acht of meer keer gespibeld. Binnen het mbo behoort spijbelen het minst tot de uitzonderingen en jongens blijven vaker ongeoorloofd van school weg dan meisjes. Allochtone jongeren tenslotte geven aan iets vaker te hebben gespibeld dan de autochtone leerlingen.

Ondanks deze positieve resultaten is er een groep jongeren die het niet leuk vindt op school, die frequent spijbelt en die uiteindelijk zonder diploma uit het onderwijs verdwijnt. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de problematiek van de 'onderwijs-drop-out'.

4.3.4 Voortijdig schoolverlaten

Voortijdig schoolverlaten wordt op zeer verschillende wijzen gedefinieerd en met de definities variëren de schattingen van de omvang van het verschijnsel. In een in opdracht van de ministeries van O&W en SZW uitgevoerd onderzoek, komen Hövels en Bock tot een schatting van circa 115.000 jongeren. Dit hoge aantal wordt veroorzaakt door het feit dat zij al degenen die het onderwijs zonder een primaire beroepskwalificatie verlaten, rekenen tot de voortijdig schoolverlaters. D.w.z. dat zij ook bijv. de avo-gediplomeerden meerekenen. (Hövels en Bock, 1991) Anderen komen op basis van de uitstroomcijfers uit het voltijdonderwijs tot de conclusie dat tussen de 10 en 14 % voortijdig het onderwijs verlaat, waarbij diegenen zijn meegeteld die zonder diploma het voltijdonderwijs eerste niveau of het voltijdonderwijs tweede niveau lagere trap verlaten. (Ter Bogt en van Praag, 1992). Hoewel ook deze omschrijving tekortkomingen kent, geen rekening wordt immers gehouden met leerlingen die doorstromen naar het deeltijdonderwijs, wordt hier, bij gebrek aan voldoende betrouwbare gegevens over het parttime onderwijs, bij deze omschrijving aangesloten. Waar mogelijk zullen de cijfers echter gecorrigeerd worden voor de doorstromers naar deeltijdonderwijs. De groep voortijdig schoolverlaters bestaat dan uit:

- de leerlingen die niet verder zijn gekomen dan het basis- en/of speciaal onderwijs. Dit zijn er jaarlijks circa 12.600 en m.n. de (v)so-verlaters nemen in aantal toe.
- de 'traditionele drop-outs', de leerlingen die weliswaar het voortgezet onderwijs instromen, maar hierin geen diploma behalen. Dit zijn er jaarlijks rond de 19.600.

Van de eerste categorie leerlingen stroomde minder dan een kwart door naar het beroepsgericht deeltijdonderwijs. Van de traditionele drop-outs uit het lbo circa 40% en vanuit het mavo-niveau tussen de 25 en 30%

Niet alle jongeren lopen in gelijke mate risico voortijdig het onderwijs te verlaten. Het zou te ver voeren om in dit bestek een uitputtende beschrijving te geven van de veelheid van factoren die schooluitval in de hand werken of die jongeren juist motiveren onderwijs te blijven volgen. Voor een gedetailleerd overzicht hiervan wordt verwezen naar onderzoeken van bijv Meijers (1990) en De Vries (1988). Op basis van deze onderzoeken kan worden geconcludeerd dat jongeren uit lagere sociale milieus en etnische minderheden in het onderwijs een extra- kwetsbare groep vormen, die meer dan andere het risico loopt het onderwijs voortijdig te verlaten.

V.w.b. de mogelijkheden via het deeltijdonderwijs alsnog een diploma te behalen, zijn de resultaten niet erg bemoedigend. Bij de ongediplomeerde doorstromers naar het parttime onderwijs zijn de vormings-, oriëntatie-, schakel- en leerlingwezen cursussen het meest favoriet. Zij trekken samen 67% van deze leerlingen. Neve is nagegaan in welke mate de ongediplomeerde instromers succesvol zijn in deze meest populaire vormen van deeltijdonderwijs. De navolgende resultaten zijn aan haar onderzoek ontleend (J.H.Neve, 1991). Van de ongediplomeerde instromers bij de betrokken cursussen verlaat 76% het onderwijs zonder een diploma te behalen. Zij constateert dat er sprake is van een klein verschil tussen ongediplomeerde instromers die rechtstreeks vanuit een andere opleiding instromen en ongediplomeerde herintreders (78% t.o 74%) Vrouwelijke leerlingen behoren iets vaker tot de drop-outs dan de mannelijke. Geen inzicht bestaat in het verloop van de onderwijsschoolloopbaan van zo'n 2600 ongediplomeerde instromers in het overig deeltijdonderwijs.

Harde conclusies zijn op basis van het beschikbare materiaal niet te trekken, daarvoor is het te fragmentarisch. Niettemin lijkt het erop te wijzen dat het deeltijdonderwijs onvoldoende soelaas biedt voor de drop-out uit het voltijdonderwijs. Gezien de zeer kansarme situatie van de ongediplomeerden op de arbeidsmarkt, waar de opleidingseisen steeds verder stijgen, verdient deze categorie extra-aandacht.

4.4 Onderwijs op het derde niveau

Strikt genomen behoort de leeftijdscategorie in het tertiair onderwijs niet tot de doelgroep jeugd zoals die in deze eerste rapportage centraal staat. Volledigheidshalve worden hier echter toch beknopt enige gegevens gepresenteerd over deze vorm van onderwijs.

Tabel 4.6 toont enkele cijfers over de deelname aan het tertiair onderwijs.

Tabel 4.6 Deelname aan het tertiair onderwijs

	ingeschrevenen		vrouwelijke studenten in % van het totaal	
	1979	1990	1979	1990
hoger beroepsonderwijs				
totaal	201 434	246 690	44	47
voltijd	129 591	193 732	41	47
deeltijd	71 843	52 958	50	49
wetenschappelijk onderwijs				
totaal	147 590	180 809	30	42
voltijd		166 116		42
deeltijd		14 693		47
Open Universiteit 1)		52 026		38

1) Open Universiteit is in 1984 van start gegaan

Bron: CBS, Zakboek Onderwijsstatistieken, 1981 en 1992
CBS, Het onderwijs vanaf 1950

In de vorige paragraaf werd geconstateerd dat secundair onderwijs als eindonderwijs steeds meer aan belang heeft ingeboet. In toenemende mate stromen leerlingen door naar een hogere vorm van vervolgonderwijs. De cijfers voor het tertiair onderwijs weerspiegelen deze ontwikkeling. Hier nam in tien jaar tijd het aantal ingeschrevenen met ruim 20% toe.

Vrouwelijke leerlingen hebben in het hoger onderwijs terrein gewonnen. M.n. de groei van het aantal vrouwelijke studenten in het wetenschappelijk onderwijs is aanzienlijk. Mede dankzij deze groei is het verschil in deelname tussen jongens en meisjes sterk verminderd. De totale studentenpopulatie bestaat nu voor 45% uit vrouwelijke studenten. Deze zijn echter niet gelijkmatig over de diverse opleidingen verdeeld. Evenals tien jaar geleden blijven vrouwen ondervertegenwoordigd binnen studierichtingen als bijvoorbeeld wiskunde en natuurwetenschappen, technische wetenschappen en economie. Zoals uit par 4.5 zal blijken, heeft dit nadelige consequenties voor hun positie op de arbeidsmarkt.

Buitenlandse studenten vormen slechts een gering aandeel in de totale studentenbevolking. In 1990 was van alle ingeschrevenen bij het hbo en het wo 1% van niet-Nederlandse herkomst. Zoals op grond van de, in de vorige paragraaf geschetste, deelname aan het voortgezet onderwijs valt te verwachten, zijn er onder de buitenlandse studenten maar heel weinig van Turkse of Marokkaanse herkomst (resp. 1 en 0.6%). Het aandeel dat de Surinaamse studenten vormen is eveneens erg laag (1.3%).

Niet alle ingeschrevenen zullen de opleiding met diploma verlaten. Een aantal studenten haakt voortijdig af. In 1990 waren dit er 18.326 in het hbo, hetgeen gelijk is aan 12% van alle ingeschrevenen, en 7.421 in het wo. hetgeen neerkomt op 5% van de totale populatie. Deze studenten verdwenen volledig uit het onderwijs. Uit het onderzoek van De Jong, Koopman en Roeleveld naar studieloopbanen in het hoger onderwijs komt een aantal kenmerken van deze voortijdige studieverlaters naar voren. De studenten die uit het hbo vertrekken, verschillen qua gezins- en persoonskenmerken niet erg van de studenten die blijven. De groep die het onderwijs helemaal de rug toekeert, is gemiddeld iets ouder, telt iets meer mannen en komt gemiddeld uit iets hogere milieus. De verschillen naar vooropleiding zijn groter. De vertrekkers hebben minder vaak een vwo-diploma, hebben lagere eindexamencijfers, zijn vaker blijven zitten en hebben vaker al een voorgeschiedenis in het hbo. Degenen die het hbo voortijdig verlaten, schatten hun zelfdiscipline en eigen vaardigheid t.a.v. het plannen van studiewerkzaamheden lager in en laten zich eerder uit het veld slaan door slechte studieresultaten. Tenslotte waren de vertrekkers bij de aanvang van de studie al minder gemotiveerd dan degenen die blijven. De studenten die voortijdig uit het wo vertrekken, vertonen in veel opzichten dezelfde kenmerken als de hbo-verlaters, met uitzondering van hun leeftijd en hun milieu van herkomst. De wo-verlaters zijn gemiddeld duidelijk ouder dan degenen die blijven en zij zijn, in tegenstelling tot de vertrekkers uit het hbo, vaker afkomstig uit de lagere milieus. (De Jong, Koopman en Roeleveld, 1991)

Hoewel de studenten die het hoger onderwijs verlaten, over het algemeen teleurgesteld zijn over hun studie, voldoet, volgens Van der Linden en Dijkman, de gekozen opleiding voor de meerderheid van de m/hbo- en wo-studenten aan de verwachtingen. (Van der Linden en Dijkman, 1989)

4.5 Arbeidsmarktperspectieven.

Gemiddeld genomen hadden de 234.000 schoolverlaters uit het voltijd-onderwijs in 1990 vijf maanden nodig om een baan te vinden. De duur van werkloosheid loopt voor de verschillende categorieën schoolverlaters echter sterk uiteen. Factoren die een rol spelen bij het vinden van een baan zijn o.a. leeftijd -met het oplopen van de leeftijd neemt de zoekduur toe-, etniciteit -allochtonen zoeken aanzienlijk langer naar werk dan autochtonen, dit geldt m.n. voor Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen -, woonregio - buiten het westen van Nederland liggen de zoekduren belangrijk hoger- en opleidingsspecifieke kenmerken. Ter afsluiting van dit hoofdstuk over onderwijs zal op deze laatste factor nader worden ingegaan.

Zowel het opleidingsniveau, als de opleidingsrichting, als het diplomabezit zijn bepalend voor de positie op de arbeidsmarkt. De zwakste positie wordt ingenomen door de 'drop-outs', de jongeren die het onderwijs zonder enig diploma verlaten. Zij hebben in alle gevallen een langere zoekduur dan gediplomeerde schoolverlaters. Eveneens weinig perspectieven hebben degenen die met uitsluitend een avo-diploma de arbeidsmarkt op gaan. Onder hen zijn de MAVO-gediplomeerden nog het meest kansrijk. Jongeren met een LBO-diploma nemen een middenpositie in: de werkloosheid onder deze categorie jeugdigen ligt iets onder het gemiddelde, maar de opleidingsrichting is van grote invloed op het vinden van een baan. MBO-, HBO- en WO-abituriënten vormen de meest kansrijke groepen op de arbeidsmarkt. Ook hier doen zich echter grote verschillen voor naar opleidingsrichting. (Schoolverlatersbrief 1992) Uit het onderzoek naar baanzoekduren van Van der Valk en Berkhout blijkt dat schoolverlaters met een technische opleiding een sterke positie innemen op de arbeidsmarkt. Naar verwachting zullen zij een baan vinden binnen een tijdsbestek van 3,1 maand. Een beduidend slechtere uitgangspositie op de arbeidsmarkt bieden humaniora (taal- en literatuurwetenschappen, geschiedenis e.d.) en sociaal-cultureel onderwijs (pedagogiek, sociale geografie e.d.) Schoolverlaters van deze opleidingen zullen veel langer naar een baan moeten zoeken (Van der Valk en Berkhout, 1992)

Opmerkelijk is dat veel van de opleidingen die in meerderheid door meisjes worden gekozen, gekenmerkt worden door een relatief zwakke positie op de arbeidsmarkt.

5 INKOMSTEN EN UITGAVEN

5.1 Inleiding

Reeds op jonge leeftijd ontvangen kinderen - zij het op bescheiden schaal - een eigen inkomen en doen zij zelf uitgaven. Voor kinderen in de basisschoolleeftijd vormen het zakgeld en andere ouderlijke bijdragen de belangrijkste en vrijwel enige inkomensbron. Voor middelbare scholieren komen daar andere inkomsten bij, in de vorm van vakantiewerk en min of meer permanente bijbaantjes. Vanaf het achttiende jaar, althans voor scholieren en studenten, vormt de studiefinanciering de belangrijkste bron van inkomsten. Daarnaast kunnen andere bronnen, zoals ouderlijke bijdragen en bijverdiensten, door deze groep (nog) niet worden gemist.

In dit hoofdstuk wordt getracht een beeld te schetsen van de inkomenssituatie van de schoolgaande bevolking van 4 tot 21 jaar. Daarbij wordt gebruik gemaakt van verschillende bronnen. Voor wat betreft de uitgaven is het alleen mogelijk voor de scholieren in het voortgezet onderwijs een volledig beeld te schetsen.

Over de inkomsten en uitgaven van middelbare scholieren is reeds door het NIBUD gerapporteerd (de Zwart en Warnaar, 1993), op basis van de eerste beschikbare gegevens van het Scholierenonderzoek 1992. Aangezien de analyses in dit hoofdstuk gebaseerd zijn op de totale steekproef, zijn de uitkomsten niet geheel vergelijkbaar met die van het NIBUD.

5.2 Inkomsten

Het ITS-Leefsituatieonderzoek laat zien dat kinderen vanaf de leeftijd van vier jaar zakgeld van hun ouders krijgen. Er is een grote variatie in de 'startleeftijd' te bespeuren. Terwijl een vijfde van de 4-jarigen reeds een bescheiden zakgeld ontvangt, bedraagt dit aandeel voor de 11-jarigen bijna 90%, met andere woorden, ruim 10% krijgt op die leeftijd nog geen zakgeld. Vanaf hun 9e jaar ontvangen de meeste kinderen zakgeld. Daarbij valt op dat een veel kleiner aandeel van de 10-jarigen ouderlijke bijdragen ontvangt dan van de 9- en 11-jarigen. Een logische verklaring hiervoor valt niet te geven.

Van de hoogte van het zakgeld moet men zich bij deze groep niet al te veel voorstellen. Bij de 4-7 jarigen is het meest voorkomende bedrag f1,- per week (gemiddeld f0,56), en bij de kinderen van 8-11 jaar is dat f2,50 per week (gemiddeld f2,03). Uit de resultaten van een enquête van het tijdschrift TAPTOE onder leerlingen van 8-11 jaar komt ongeveer hetzelfde bedrag naar voren, namelijk f2,-.

Uit het ITS-materiaal blijkt een significante samenhang tussen het al dan niet krijgen van zakgeld en de sociaal-economische status (SES) van de ouders. Kinderen uit gezinnen met een hoge SES krijgen vaker (66%) zakgeld dan kinderen uit gezinnen met een lage SES (50%). Echter, als deze laatstgenoemde kinderen zakgeld ontvangen, dan krijgen ze een gemiddeld hoger geldbedrag. Een soortgelijke samenhang zien we tussen zakgeld en geslacht. Jongens krijgen iets vaker zakgeld dan meisjes (58% versus 52%), maar de samenhang is niet significant. Daarentegen zijn de bedragen die jongens en meisjes ontvangen ongeveer even hoog. Uit het TAPTOE-onderzoek blijkt een gering verschil in zakgeld tussen jongens en meisjes: de geïnterviewde meisjes ontvangen gemiddeld f2,- per week, terwijl het zakgeld van de jongens f1,90 bedraagt.

Voor kinderen van 4 tot 11 jaar vormt het zakgeld van de ouders vrijwel de enige bron van eigen inkomsten. Een zeer kleine groep (6%) wordt daarnaast wel eens door de ouders betaald voor het verrichten van kleine klusjes, zoals boodschappen doen, het gras maaien en de auto wassen. Uit het ITS-onderzoek is niet bekend om welke bedragen het daarbij gaat.

Vanaf leeftijd van 12 jaar neemt de inkomensvorming snel in belang toe. De hoogte van het zakgeld en andere ouderlijke bijdragen stijgen nu flink. Daarnaast krijgen scholieren inkomsten uit bijbaantjes en vakantiewerk. De bijbaantjes zijn niet allemaal permanent van karakter; sommige scholieren werken slechts een gedeelte van het schooljaar.

Uit het Scholierenonderzoek 1992 blijkt dat bijna alle (95%) scholieren van 12-17 jaar en ruim de helft van de oudere scholieren (18 tot 21 jaar) bijdragen ontvangen van hun ouders voor specifieke doelen, zoals reisgeld (16%) en kleedgeld (43%), en bovendien krijgt 58% van de scholieren wel eens extraatjes van de ouders toegestopt. Het onderscheid tussen deze verschillende ouderlijke bijdragen is overigens niet altijd even scherp te trekken. Terwijl de ene tiener alles uit het zakgeld moet betalen, ontvangt de ander diverse gespecificeerde

bedragen van de ouders.

Zoals eerder vermeld, neemt met het stijgen van de leeftijd neemt het belang van bijverdiensten toe. Terwijl 33% van de 12-14 jarige scholieren een baantje heeft, ligt dit voor de 15-17 jarigen al op 53% en voor de 18-21 jarigen op 56%. Daarnaast ontvangt 25% van de allerjongste scholieren inkomsten uit vakantiewerk tegenover 54% en 64% van de 15-17 jarigen en 18-21 jarigen. De sterke stijging vanaf 15 jaar is uiteraard niet toevallig; vanaf die leeftijd mogen kinderen betaalde arbeid verrichten. Verder ontvangt 88% van de ondervraagde scholieren vanaf 18 jaar studiefinanciering. Blijkbaar vragen niet alle 18-jarige scholieren studiefinanciering aan of volgt een klein deel van hen niet-erkende opleidingen zodat geen recht op studiefinanciering bestaat.

Het al dan niet verkrijgen van ouderlijke bijdragen en het verdienen van inkomsten uit bijbaantjes en vakantiewerk blijkt vaak significant te verschillen naar geslacht, schooltype en etnische herkomst.

Meisjes krijgen even vaak bijdragen van hun ouders als jongens, maar hebben (iets) minder vaak een baantje of vakantiewerk. Allochtone scholieren ontvangen iets minder vaak bijdragen van hun ouders en hebben veel minder vaak inkomsten uit baantjes en vakantiewerk dan hun autochtone leeftijdsgenoten. MBO-scholieren hebben veel vaker baantjes en vakantiewerk dan scholieren van de overige schooltypen en omgekeerd, krijgt een veel kleiner deel van hen, zakgeld of andere bijdragen van hun ouders. Na controle voor leeftijd blijken de verschillen tussen MBO'ers en de overige, jongere scholieren wat betreft hun deelname aan vakantiewerk geringer te zijn geworden; voor een deel zijn de verschillen dus te wijten aan de hogere leeftijd van de MBO-scholieren. Voor wat betreft ouderlijke bijdragen en bijbaantjes bleven de verschillen na controle voor leeftijd ongeveer even groot.

Tabel 5.1 Inkomsten van scholieren^a naar bron en leeftijd (gulden, per maand)

	12 jr	13 jr	14 jr	15 jr	16 jr	17 jr	18 jr	19 jr	20 jr	21 jr
van ouders	59	59	85	106	128	149	104	86	90	70
werk ^b	16	35	61	111	154	199	241	253	314	272
studiefin.	-	-	-	-	-	-	267	300	370	353
totaal	75	94	144	215	282	348	612	639	744	695
(N	300	1347	2600	3616	3133	1663	846	394	177	49)

^a inclusief nulscoorders

^b bijbaantjes en vakantiewerk

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Het Scholierenonderzoek 1992 bevat een schat aan gegevens over de *hoogte* van de verschillende inkomensbronnen van scholieren. Tabel 5.1 laat zien uit welke bestanddelen de inkomens van scholieren van 12 tot 21 jaar zijn opgebouwd. Het gaat hierbij om een totaalbeeld; scholieren die uit een bepaalde bron niets ontvangen (de 'nulscoorders') zijn dus ook meegenomen in de berekening van de gemiddelden. Uit de tabel blijkt dat de inkomsten uit verschillende bronnen continue stijgen met de leeftijd. Alleen de ouderlijke bijdragen nemen vanaf het achttiende jaar af. Dit houdt direct verband met de studiefinanciering waarop scholieren van 18 jaar en ouder recht hebben en, vice versa, de

beëindiging van het recht op kinderbijslag voor de ouders¹. Toch neemt de ouderlijke bijdrage niet zo sterk af als op grond hiervan verwacht zou kunnen worden. Slechts de helft van de ondervraagde scholieren geeft aan minder of niets meer van de ouders te krijgen sinds ze studiefinanciering ontvangen. Het gevolg is dat het totale inkomen van jongeren fors stijgt bij het bereiken van de achttienjarige leeftijd. Een andere "mijlpaal", zij het minder dramatisch, ligt bij 15 jaar. De inkomsten uit bijbaantjes en vakantiewerk nemen dan flink toe; het aandeel van deze bronnen overtreft dan dat van ouders.

Meer gespecificeerde inkomsten van scholieren zijn vermeld in Tabel 5.2. Daarbij moet worden aangetekend dat sommige bronnen, zoals het reisgeld, slechts door een gering percentage scholieren worden ontvangen.

De verschillende bronnen van inkomsten nemen met elke leeftijdscategorie duidelijk toe, uitgezonderd het kleedgeld. Dat blijft min of meer constant tot het achttiende jaar. De grootste stijgers zitten in de extraatjes van de ouders en de inkomsten uit vakantiewerk.

Jongens ontvangen uit alle bronnen, behalve het kleedgeld, hogere bijdragen van de ouders dan meisjes. Dergelijke verschillen werden ook al op basis van de twee vorige Scholierenonderzoeken en ander onderzoek

geconstateerd. Waarschijnlijk is er hierbij geen sprake van bewuste 'ongelijke behandeling' vanuit de kant van de ouders. De opvattingen ten aanzien van zakgeld voor zoons en dochters zijn althans egalitair van aard; uit de survey Culturele Veranderingen '91 blijkt dat 97% van de ouders vindt dat jongens en meisjes evenveel zakgeld moeten krijgen. De meest waarschijnlijke verklaring voor de ongelijke hoogte van zakgeld en andere bijdragen moet worden gezocht in het gegeven dat jongens met hun ouders vaker onderhandelingen of zelfs conflicten over het zakgeld aangaan en daarbij ook vaker succes boeken dan meisjes (Niphuis-Nell 1992: 116-117). Gegevens uit het Scholierenonderzoek 1992 wijzen in dezelfde richting; een groter deel van de ondervraagde jongens heeft wel eens onenigheid met hun ouders over de besteding van hun inkomen dan van de meisjes, al zijn de verschillen niet erg groot (30% versus 24%).

Niet alleen ontvangen jongens hogere bijdragen van hun ouders dan meisjes, ook verdienen zij hogere inkomsten uit baantjes en vakantiewerk. De verschillen in inkomsten zijn in ongeveer gelijke mate toe te schrijven aan een groter aandeel jongens met een baantje, een groter aantal gewerkte uren en een hoger gemiddeld uurloon. Verschillen in uurloon tussen jongens en meisjes bestaan ook als sprake is van arbeid in dezelfde sector. Het vermoeden bestaat dat reeds op jonge leeftijd de segregatie tussen mannen- en vrouwenberoepen begint, tot uiting komend in verschillende beloning (Niphuis-Nell, 1992).

Tabel 5.2 Inkomsten van scholieren^a naar bron en naar leeftijd, geslacht en schooltype (gulden, per maand)

	leeftijd			geslacht		schooltype				
	12-14	15-17	18-21	jongen	meisje	LBO	MAVO	MBO	HAVO	VWO
	jaar	jaar	jaar							
zakgeld	35	51	47	50	42	53	43	53	43	43
reisgeld	6	9	5	9	7	14	5	16	5	3
kleedgeld	37	61	34	49	54	71	45	46	53	50
extra geld	17	34	43	35	24	34	28	41	28	26
baantje	41	111	184	121	74	107	80	180	85	76
vakantiewerk	8	33	67	37	22	21	19	66	30	27
totaal	144	299	380	303	220	300	220	402	244	227
(N)	4229	8396	1462	7048	7152	2354	4760	1843	2994	2083

^a inclusief nulscoorders

Bron: Scholierenonderzoek 1992

MBO-scholieren beschikken over verreweg de hoogste inkomsten. Zij ontvangen beduidend meer geld uit baantjes en vakantiewerk dan de andere scholieren. Bovendien krijgen zij hogere bijdragen van hun ouders, uitgezonderd het kleedgeld. Scholieren uit het algemeen vormend onderwijs hebben de laagste inkomsten per maand, LBO'ers nemen een tussenpositie in. Een uitgevoerde variantie-analyse (ANOVA)² laat zien dat het verschil in gemiddelde inkomsten tussen MBO- en de overige scholieren voor het grootste deel verdwijnt. De relatief grote arbeidsmarktwaarde van MBO-scholieren, met name van MTS'ers, komt dus vooral tot uiting in het grotere aantal uren dat zij werken en niet zozeer in een hoger uurloon.

In Tabel 5.3 worden soortgelijke gegevens gepresenteerd als in Tabel 5.2. Vanwege de relatief kleine steekproefaantallen van de afzonderlijke allochtone groeperingen zijn de gemiddelde inkomsten van Surinamers en Antillianen enerzijds en Turken en Marokkanen anderzijds samengevoegd.

De verschillen in inkomsten tussen scholieren van verschillende etnische herkomst (Tabel 5.3) zijn opmerkelijk te noemen, evenals op basis van het Scholierenonderzoek 1990 werd geconcludeerd (Ter Bogt en Van Praag 1992: 81-82). Allochtone scholieren ontvangen hogere ouderlijke bijdragen (behalve extra geld) dan hun autochtone leeftijdsgenoten en sommige allochtonen beschikken over hogere inkomsten uit baantjes. Daarentegen hebben autochtone scholieren hogere inkomsten uit vakantiewerk. Gezien de oververtegenwoordiging van allochtonen in de laagste inkomensgroepen en mogelijke discriminatie op de arbeidsmarkt zouden juist een gemiddeld lagere ouderlijke bijdrage respectievelijk lagere verdiensten uit werk meer voor de hand liggen. De verschillen in inkomsten uit baantjes en vakantiewerk blijken vooral samen te hangen met verschillen in het aantal gewerkte uren en het uurloon.

Tabel 5.3 Inkomsten van scholieren^a naar bron en etnische herkomst (gulden, per maand)

	etnische herkomst		
	autochtone Nederlanders	Surinamers en Antillianen	Turken en Marokkanen
zakgeld	44	61	58
reisgeld	7	12	20
kleedgeld	47	87	90
extra geld	30	31	24
baantje	101	73	118
vakantiewerk	31	20	14
totaal	258	278	324
(N	11403	614	533)

^a inclusief nulscoorders

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Een mogelijke verklaring voor de hogere ouderlijke bijdragen die allochtone kinderen ontvangen, ligt in het feit dat in allochtone gezinnen de kinderen naar verhouding meer en de ouders minder bijdragen³ aan verschillende uitgavenposten dan in autochtone gezinnen. Het gaat daarbij om posten als kleding, schoolgeld, schoolboeken en kost en inwoning. Het is denkbaar dat de ouders de kinderen meer geld geven maar daarbij de eis stellen dat de kinderen ook meer zaken zelf betalen. Desondanks blijven de hogere inkomsten van allochtone scholieren opmerkelijk te noemen.

Ten slotte kan nog worden vermeld dat de ouderlijke bijdragen ook samenhangen met het aantal verdienende ouders. Kinderen van tweeverdieners krijgen gemiddeld 120 gulden per maand, kinderen van alleenverdieners gemiddeld 106 gulden. Het Scholierenonderzoek bevat geen gegevens over de hoogte van het inkomen van de ouders, zodat een eventuele samenhang tussen zakgeld en inkomen van de ouders niet kan worden onderzocht.

5.3 Uitgaven

Uit het ITS-onderzoek is bekend waaraan kinderen tot 12 jaar hun zakgeld uitgeven. Naar de *hoogte* van de diverse uitgaven is helaas niet gevraagd. Kinderen van 4-11 jaar blijken het zakgeld vooral te gebruiken om te sparen. Door 76% wordt dit als besteding genoemd. Andere, veel minder frequent genoemde bestedingen van het zakgeld zijn: cadeautjes (29%), consumpties (25%), hobbies en sport (14%). Deze frequenties zijn in het algemeen hoger voor de oudere kinderen dan voor de jongere kinderen. Dat betekent dat kinderen, naarmate zij ouder worden, hun zakgeld aan een groter aantal posten gaan uitgeven. Dit is begrijpelijk omdat het zakgeld dan eveneens toeneemt.

Meisjes geven het zakgeld relatief vaak uit aan cadeautjes en boeken en tijdschriften. Jongens besteden hun zakgeld vaker dan meisjes aan sparen, consumpties en hobbies en sport. Alleen bij de laatste uitgavenpost is het verschil significant en bovendien groot: 20% versus 7%.

De financiële zelfstandigheid van kinderen voltrekt zich langzaam. Jonge kinderen krijgen al zakgeld, maar zijn (nog) niet geheel vrij in de besteding daarvan. De meeste ouders letten immers op de besteding van het zakgeld door hun kind. Bovendien moeten de meeste kinderen toestemming vragen aan hun ouders voor zij iets besteden. Dit geldt sterker voor de jongsten: 84% van de 4-7 jarigen moet toestemming vragen, tegenover 66% van de 8-11 jarigen. Van de onderzochte scholieren uit het TAPTOE-onderzoek is 46% niet vrij in de besteding van hun zakgeld. De beperkingen hebben meestal betrekking op het verbod van bepaalde artikelen; snoep wordt in dit opzicht verreweg het meest genoemd.

Middelbare scholieren besteden hun inkomen aan een groot aantal uitgavenposten. De 'toppers' zijn vooral consumptief van aard: snoep (67%), cadeaus (65%), snacks (63%) en uitgaan (59%). Voor andere posten liggen de deelnamepercentages veel lager, zo blijkt uit het Scholierenonderzoek.

De deelnamepercentages en de hoogte van de diverse uitgavenposten verschillen naar geslacht, leeftijd, schooltype en etnische herkomst. Zoals Tabel 5.4 laat zien, geven jongens vaker geld uit aan alcohol, drugs, gokken, snacks, CD's en computer-benodigdheden. Meisjes besteden hun inkomen naar verhouding vaker aan cadeaus, tijdschriften, schoolartikelen, cosmetica en kleding (en snoep). Verder blijkt dat de jongens voor

vrijwel alle categorieën hogere uitgaven doen dan de meisjes. De verschillen zijn vooral groot voor wat betreft computerbenodigdheden, gokken en drugs. De hogere uitgaven van jongens wekken geen verbazing gezien de gemiddeld hogere inkomens die jongens uit diverse bronnen ontvangen.

Tabel 5.4 Uitgaven en deelnamepercentages van scholieren^a naar geslacht (gulden, per maand)

	jongens		meisjes	
	f	%	f	%
alcohol	43	41	17	28
snacks	26	70	15	56
frisdrank	18	49	13	46
snoep	15	64	14	70
roken	13	22	12	22
uitgaan (excl. consumpties)	25	57	17	61
reiskosten	5	17	4	18
schoolartikelen	3	22	3	29
gokken	5	20	0	3
drugs	6	8	2	3
CD's/cassettes e.d.	22	61	12	43
computerbenodigdheden	7	16	0	2
cosmetica/make-up/kapper	3	16	9	58
cadeaus	10	55	13	75
tijdschriften	3	25	3	45
schoolboeken	2	4	1	3
verzekeringen	3	6	1	4
kleding en schoenen	37	38	44	47
contributies/abonnementen	4	12	2	10
vakantie	30	82	18	81
overige uitgaven	20	52	13	48
totaal	283		204	

^a inclusief nulscoorders

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Naarmate de leeftijd stijgt, zijn niet alleen de participatiegraden aan de verschillende posten hoger (uitgezonderd snoep en computerbenodigdheden), maar stijgen ook de gemiddelde uitgaven van de deelnemers (Tabel 5.5). Vooral de uitgaven aan alcohol lopen sterk op met de leeftijd. Een aantal uitgaven vertoont een scherpe stijging voor de oudste leeftijdscategorie, te weten reiskosten, schoolartikelen en -boeken, verzekeringen, contributies/abonnementen. Waarschijnlijk houdt dit verband met het ontvangen van studiefinanciering vanaf het achttiende jaar.

Scholieren van het MBO geven hun geld niet alleen aan een groter aantal verschillende posten uit dan de andere scholieren, ze besteden per post ook stevast veel hogere bedragen. Dit is voor een groot deel een leeftijdseffect. LBO-leerlingen hebben na MBO'ers de hoogste uitgaven op bijna alle posten. De gemiddelde uitgaven van scholieren van het MAVO, HAVO en VWO ontlopen elkaar weinig. Voor de meeste posten zijn de uitgaven van MAVO-scholieren nog iets lager dan voor HAVO en VWO. Verder valt nog op te merken dat een relatief groot aandeel van de LBO- en MBO-leerlingen geld uitgeeft aan roken, drugs en gokken.

Tabel 5.5 Uitgaven en deelnamepercentages van scholieren^a naar leeftijd (gulden, per maand)

	12-14 jaar		15-17 jaar		18-21 jaar	
	f	%	f	%	f	%
alcohol	6	10	33	42	80	59
snacks	14	53	21	66	35	75
frisdrank	8	37	16	50	33	64
snoep	12	72	15	66	18	60
roken	5	12	14	25	24	34
uitgaan (excl. consumpties)	8	37	24	67	47	79
reiskosten	1	6	5	22	10	21
schoolartikelen	2	23	2	23	9	51
gokken	2	8	3	12	7	18
drugs	3	3	5	7	5	8
CD's/cassettes e.d.	12	43	18	55	27	65
computerbenodigdheden	5	11	3	8	3	7
cosmetica/make-up/kapper	4	27	7	39	13	57
cadeaus	8	58	12	67	20	77
tijdschriften	2	34	3	34	5	43
schoolboeken	0	1	0	1	13	28
verzekeringen	0	1	2	5	10	23
kleding en schoenen	19	23	43	46	84	79
contributies/abbonementen	1	6	3	10	11	33
vakantie	9	77	25	83	62	84
overige uitgaven	9	44	16	51	46	61
totaal	122		270		562	

^a inclusief nulscoorders

Bron: Scholierenonderzoek 1992

De verschillen in uitgaven tussen de diverse etnische groepen zijn minder eenduidig te interpreteren dan voor de hierboven onderscheiden achtergrondkenmerken. Zo doen autochtonen de hoogste uitgaven aan alcohol per maand (en is de participatiegraad het hoogste), geven Turkse scholieren het meeste uit aan roken, Marokkanen aan uitgaan en kleding en schoenen en Surinamers/Antillianen aan CD's en cassettes. Wel kunnen we concluderen dat Marokkanen voor de meeste categorieën de hoogste bedragen per maand uitgeven, gevolgd door Turken en Surinamers/Antillianen. Autochtonen hebben in het algemeen de laagste uitgaven per maand. Deze resultaten wijzen in dezelfde richting als de conclusies over de inkomsten van de verschillende etnische groepen in 5.2. Ook hier geldt weer: hoe hoger het inkomen, des te hoger de uitgaven.

Terwijl, zoals eerder vermeld, de meeste kinderen in de basisschoolleeftijd toestemming aan hun ouders moeten vragen voor ze iets kopen, is dit bij de middelbare scholieren veel minder gebruikelijk, vooral naarmate ze ouder worden. Uit het Scholierenonderzoek blijkt dat 42% van de geïnterviewde scholieren (bijna) nooit toestemming vraagt, een even grote groep dat soms doet en de overige 15% vaak of altijd toestemming aan hun ouders vraagt. Hoewel scholieren, naarmate zij ouder worden, steeds vrijer worden in de besteding van hun zakgeld, vraagt toch nog een derde van de scholieren van 18-21 jaar toestemming van hun ouders.

5.4 Sparen

Als logisch sluitstuk van dit hoofdstuk over inkomsten en uitgaven volgen in deze paragraaf nog enkele gegevens over het sparen. Al eerder kwam uit het ITS-onderzoek naar voren dat 76% van de kinderen tot 12 jaar spaart; om welke bedragen het gaat werd in dat onderzoek niet gevraagd. Verder kan nog worden vermeld dat maar liefst 94% van de kinderen uit het TAPTOE-onderzoek een spaarrekening heeft.

De meeste middelbare scholieren (96%) leggen al dan niet regelmatig een bedrag opzij om te sparen. Jongere scholieren en autochtonen sparen relatief vaak. Marokkanen en Turken doen minder aan sparen (84 resp. 81%). De meest gangbare manier van sparen bij scholieren is het geld wegzetten op de bank (75%). Gemiddeld wordt er per maand 55 gulden gespaard, 66 gulden door de jongens, 44 gulden door de meisjes. De gespaarde bedragen lopen flink uiteen. Hier en daar komen uitschieters voor van rond de 1.000 gulden per maand. Het gaat hierbij om leerlingen op agrarische scholen voor wie flinke bedragen worden gespaard om in

de toekomst het familiebedrijf over te nemen (de Zwart en Warnaar 1993: 43).

Oudere scholieren en, hiermee samenhangend, de MBO-leerlingen, zijn de koplopers wat betreft de gespaarde bedragen. Toch verklaart leeftijd niet alle verschillen, zo sparen LBO'ers 64 gulden, maar de even oude MAVO-leerlingen slechts 50 gulden per maand. Bij een vergelijking van de verschillende etnische groepen valt het ten slotte op dat de Marokkaanse scholieren 75 gulden per maand sparen, terwijl dat bedrag bij alle andere groepen veel lager ligt, namelijk rond de 54 gulden.

NOTEN bij hoofdstuk 5

1. De kinderbijslag voor kinderen van 12 tot en met 17 jaar ligt (sinds 1 januari 1993), afhankelijk van het aantal kinderen, tussen de 173 en 234 gulden per maand. De kinderbijslag wordt aan de ouders uitgekeerd; ze is bedoeld als tegemoetkoming in de kosten van kinderen teneinde de inkomensverhoudingen tussen huishoudens met en huishoudens zonder kinderen te corrigeren.
2. Met behulp van ANOVA is nagegaan wat de afzonderlijke invloed is van de factoren geslacht, leeftijd, schooltype en etnische herkomst op de gemiddelde inkomsten van scholieren. Daarbij is steeds gecorrigeerd voor de effecten van de overige factoren tezamen.
3. Precieze bedragen zijn niet bekend. In het Scholierenonderzoek is alleen gevraagd naar globale aandelen in uitgavenposten, zoals 0-25%, 25-50% etc.

6 TIJDSBESTEDING

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de tijdsbesteding van jeugdigen centraal. Er worden gegevens gepresenteerd over de globale dagindeling van deze bevolkingsgroep (6.2). Afzonderlijk wordt ingegaan op de besteding van de vrije tijd (6.3).

In tegenstelling tot de meeste overige hoofdstukken zal in dit hoofdstuk geen gebruik worden gemaakt van gegevens uit het Scholierenonderzoek. Over de wijze waarop jongeren hun dagen doorbrengen, bleken andere bestanden, zoals het TBO en het AVO, meer betrouwbare en meer gedetailleerde gegevens te verschaffen. Deze databronnen hebben bovendien als voordeel dat zij betrekking hebben op alle jeugdigen (vanaf een bepaalde leeftijd), dus niet alleen scholieren.

Het TBO, het Tijdsbestedingsonderzoek, wordt elke vijf jaar door het SCP gehouden onder een representatieve steekproef uit de bevolking vanaf 12 jaar. Het meest recente TBO dateert van 1990 en de hieraan ontleende gegevens zijn al eerder gepresenteerd in Ter Bogt en Van Praag (1992). Hier zal derhalve worden volstaan met een samenvattend overzicht.

Het AVO'91, het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1991, biedt gedetailleerde gegevens over de vrije tijdsbesteding van jeugdigen. Dit nog niet eerder voor dit doel gepresenteerde materiaal heeft betrekking op de bevolking vanaf 6 jaar.

6.2 De besteding van de tijd

Tabel 6.1 Tijdsbesteding in 1985 en 1990 naar leeftijd en geslacht (uren per week)

	jongens		meisjes		totaal	
	1985	1990	1985	1990	1985	1990
12-15 jaar						
arbeid	0,9	0,8	0,2	1,3	0,6	1,1
onderwijs	36,8	39,8	37,4	40,2	37,1	40,0
huishouding en kinderen	3,1	4,6	6,4	5,8	4,8	5,3
persoonlijke verzorging	80,3	79,6	81,3	79,6	80,8	79,6
vrije tijd	44,2	39,7	38,9	37,5	41,6	38,5
N	89	71	89	86	178	157
16-19 jaar						
arbeid	7,4	10,8	7,0	9,6	7,2	10,1
onderwijs	29,7	31,3	29,1	30,2	29,4	30,7
huishouding en kinderen	3,9	4,0	9,7	7,9	7,1	6,3
persoonlijke verzorging	76,2	75,9	77,5	77,9	76,9	77,0
vrije tijd	47,2	42,5	40,6	38,4	43,6	40,1
N	97	73	119	101	216	174

Bron: SCP (TBO'85 en '90)

Uit Tabel 6.1 blijkt dat de onderwijsparticipatie van de categorie 12-15 jaar in 1990 met een tijdsbeslag van 40 uur per week aanzienlijk was. Ten opzichte van 1985 was sprake van een lichte stijging. In de niet meer leerplichtige categorie 16-19 jaar is de tijdsbesteding aan onderwijs logischerwijs lager, maar nog drie keer zo hoog als aan arbeid. Op deze leeftijd heeft arbeid vooral het karakter van een nevenactiviteit: bijbaantjes naast school en vakantiewerk (zie hiervoor hoofdstuk 5).

Huishoudelijk werk is een activiteit die de 12-19 jarigen weinig tijd kost: vijf à zes uur per week. Nog steeds besteden meisjes meer tijd aan huishoudelijke activiteiten dan jongens, maar de verschillen zijn in 1990 minder groot dan in 1985.

De jeugd beschikt verhoudingsgewijs (ten opzichte van de oudere bevolking) over weinig vrije tijd. Ook al neemt zij nog slechts weinig aan het arbeidsproces deel en is zij grotendeels vrijgesteld van huishoudelijk werk, dan vergt het onderwijs voor de leeftijdsklasse 12-15 jaar en, in mindere mate, voor de leeftijdsklasse 16-19 jaar toch zo veel uren dat relatief weinig vrije tijd resteert. Sinds 1985 is de vrije tijd in omvang afgenomen als gevolg van het toenemend beslag van onderwijs en arbeid. Meisjes beschikken over enkele uren minder vrije tijd per week dan jongens, deels door het grotere tijdsbeslag aan huishoudelijke werkzaamheden. Deze

verschillen zijn in de periode 1985 tot 1990 wel kleiner geworden.

6.3 Vrijtijdsbesteding en -activiteiten

6.3.1 Vrije tijdsbesteding

Onder vrije tijd wordt hier verstaan de tijd die resteert na deelname aan onderwijs, arbeid, huishoudelijke werkzaamheden en persoonlijke verzorging. Tabel 6.2 geeft een overzicht van diverse activiteiten die tot de vrije tijdsbesteding behoren.

Tabel 6.2 Vrije tijdsbesteding in 1985 en 1990 naar leeftijd en geslacht (uren per week)^a

	12-15 jaar				16-19 jaar			
	jongens		meisjes		jongens		meisjes	
	1985	1990	1985	1990	1985	1990	1985	1990
televisie, audio ^b	15,8	14,5	14,0	15,2	14,9	14,3	10,8	11,1
(waarvan tv)	13,6	12,7	12,2	13,6	12,1	12,3	9,4	9,9
sociaal contact	3,4	4,2	6,2	5,5	8,1	7,2	8,5	8,4
uitgaan ^c	4,0	3,7	4,8	4,9	7,7	8,0	8,3	8,2
lezen	3,1	2,3	2,9	2,6	2,7	2,5	3,3	2,7
(waarvan boeken)	1,4	1,3	1,8	1,8	0,8	1,0	1,4	1,4
buitenrecreatie	1,5	0,9	0,9	0,5	1,0	0,3	0,6	0,6
sport	4,0	3,4	2,7	1,9	3,5	3,0	1,6	1,8
computer	1,1	1,3	0,1	0,3	0,5	1,0	0,0	0,3
diverse hobby's ^e	8,2	7,3	5,5	4,8	6,0	3,5	4,8	3,1
sociale participatie ^f	1,4	1,2	0,9	0,9	1,4	1,1	1,4	1,1
rusten, luieren	1,1	1,0	0,9	0,9	1,4	1,3	1,2	1,1
totaal^g	43,6	39,8	38,9	37,5	47,2	42,2	40,5	38,4

^a Zie voor steekproef aantallen tabel 6.1.

^b Tv, radio, afspeelapparatuur.

^c Bezoek sportwedstrijden, bioscoop, culturele voorzieningen, feest, horecabedrijf.

^d Inclusief spelletjes die op een personal computer of home computer worden gespeeld.

^e Onder meer verzorging planten, dieren, knutselen, creatieve bezigheden, puzzelen, buiten spelen, gezelschapsspelen.

^f Verenigingsleven, kerkbezoek, vrijwilligerswerk.

^g Kleine verschillen met tabel 6.1 mogelijk als gevolg van afronding

Bron: SCP (TBO'85 en '90)

Het gebruik van elektronische media, met name tv kijken, neemt verreweg het grootste aantal uren vrije tijd in beslag. Andere, belangrijke vrije tijdsactiviteiten zijn sociaal contact, uitgaan, sport en diverse hobby's.

Aan sociaal contact en uitgaan wordt in de leeftijdsklasse 16-19 jaar duidelijk meer tijd besteed dan in de jongere leeftijdsklasse. Uit andere gegevens van het TBO (niet in de tabel) blijkt dat de grotere tijdsbesteding van de 16-19 jarigen aan uitgaan vooral wordt veroorzaakt door een hogere bezoekfrequentie van de discotheek en, in mindere mate, de bioscoop (Ter Bogt en Van Praag 1992: 103-104). De toegenomen tijdsbesteding aan sociaal contact en uitgaan gaat vooral ten koste van het aantal uren besteed aan diverse hobby's, sport, buitenrecreatie en televisie/audio (dit laatste met name bij meisjes).

Eerder werd geconstateerd dat meisjes over minder vrije tijd beschikken dan jongens; het is daarom niet verbazingwekkend dat jongens zowel in 1985 als 1990 aan veel vrije tijdsactiviteiten meer tijd besteden dan meisjes. Activiteiten waaraan door meisjes meer uren worden besteed zijn sociaal contact, uitgaan en boeken lezen.

De afname van de totale vrije tijd voor jeugdigen van 12 tot en met 19 jaar van 1985 tot 1990 (tabel 6.1) is zichtbaar in de meeste activiteiten die in tabel 6.2 zijn vermeld. Alleen het computergebruik laat in alle categorieën een duidelijke stijging zien. De sterke opkomst van dit medium in de jaren tachtig zal hieraan ongetwijfeld debet zijn. Daarnaast is het gebruik van elektronische media door meisjes en het sociaal contact bij jongens van 12-15 jaar nog toegenomen van 1985 tot 1990.

Hieronder zal nader worden ingegaan op enkele specifieke vormen van vrije tijdsbesteding.

6.3.2 Sport

Al op jonge leeftijd beginnen kinderen met sportbeoefening. Uit het ITS-onderzoek komt naar voren dat 58% van de kinderen van 4-7 jaar aan sport doet. Bij de kinderen van 8-11 jaar is dit aandeel veel hoger, namelijk 81%. Van een sportvereniging is 33% resp. 62% lid (Peeters en Woldringh 1993: 205, 206). Tabel 6.3 geeft nog iets hogere deelnamecijfers voor de kinderen van 6-11 jaar, ontleend aan het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO'91). De leeftijdsgroep 12-15 jaar blijkt wat betreft sportbeoefening het actiefst; het aantal beoefende sporten is het grootst evenals de belangstelling voor sportverenigingen; 73% is lid van een vereniging. Bij de jongsten is dat 66%. De leeftijdsgroep van 16-19 jaar heeft duidelijk minder belangstelling voor sport. Het aandeel dat aan sport doet, loopt terug en nog maar 57% is lid van een sportvereniging. Tabel 6.2 liet eveneens een geringere tijdsbesteding aan sport zien voor die leeftijdsgroep. Ook uit ander onderzoek (Van der Linden en Dijkman 1989: 400-404) blijkt een toename van sportbeoefening tot de categorie 12-15 jaar, gevolgd door een afname. Blijkbaar worden andere vrije tijdsactiviteiten in die leeftijd belangrijker.

Tabel 6.3 Deelname^a aan de dertien meest beoefende sporten en lidmaatschap van sportvereniging, 1991 (in procenten)

	6-11 jaar		12-15 jaar		16-19 jaar	
	j	m	j	m	j	m
zwemmen	64,5	67,6	51,0	52,2	28,7	46,2
schaatsen	25,5	24,5	27,4	26,8	19,7	20,8
voetbal	39,2	4,1	46,3	9,1	32,7	4,3
gymnastiek/turnen	16,4	34,0	9,4	24,8	3,0	10,2
tennis	9,7	9,2	22,8	15,4	15,4	9,1
paardrijden	1,7	10,3	3,2	18,7	1,6	9,5
vechtsport	11,9	2,6	7,9	4,8	10,3	3,4
tafeltennis	4,2	3,3	20,2	6,3	9,6	5,3
badminton	6,4	8,7	14,0	15,4	7,2	14,6
zeilen/roeien	5,9	6,0	18,1	11,8	16,9	11,6
trimmen	3,7	1,7	9,6	9,6	15,9	18,3
fitness/aerobics	0,0	2,5	2,2	7,2	11,3	15,8
volleybal	1,8	2,2	5,9	8,9	8,9	14,9
geen enkele sport beoefend	11,0	12,8	8,8	13,0	20,1	19,4
lidmaatschap sportvereniging	61,2	58,1	65,8	59,2	50,2	40,7
N	550	532	363	341	420	403

^a Minstens één maal beoefend in de afgelopen twaalf maanden in de vrije tijd, dus niet in schoolverband.

Bron: SCP (AVO'91), gewogen resultaten

Niet alleen wat betreft tijdsbesteding (zie Tabel 6.2), maar ook in andere opzichten is sport voor jongens belangrijker dan voor meisjes. Weliswaar is het aantal beoefende sporten voor meisjes en jongens ongeveer gelijk (niet in tabel), maar het aandeel meisjes dat niet sport is nog steeds iets groter dan dat van jongens, behalve voor de leeftijdsklasse 16-19 jaar. De verschillen in deelnemingspercentages zijn in de loop van de tijd wel steeds kleiner geworden (Van Doorne-Huiskes en De Olde, 1988). Daarnaast zijn jongens vaker lid van een sportvereniging dan meisjes en zijn zij ook lid van meer verenigingen (niet in tabel). Jongens houden langer dan meisjes een passieve belangstelling voor sport. Zij bezoeken tot op latere leeftijd samen met vrienden sportwedstrijden (Ter Bogt 1990). Het bezoeken van wedstrijden betaald voetbal is daarbij favoriet.

Het AVO '91 bevat gegevens over de soorten sporten die in de vrije tijd worden beoefend door respondenten vanaf 6 jaar. Zwemmen is voor de bevolking van 6 tot en met 19 jaar de meest beoefende sport. In de jongste categorie is de deelname het hoogste; veelal zal het daarbij gaan om leswemmen. Schaatsen is de tweede sport die door jongens en meisjes in verschillende leeftijden wordt beoefend. De overige populaire sporten zijn sterk sekse- of leeftijdsgebonden. Voetbal is vanouds een geliefde sport bij jongens. Tot 15 jaar is het na zwemmen de meest beoefende sport, vanaf het zestiende jaar de belangrijkste vorm van sportbeoefening bij jongens. Andere vormen van sport die veel vaker door jongens worden beoefend zijn vechtsporten (6-11 jaar) en tafeltennis (12-15 jaar). Gymnastiek en turnen en paardrijden zijn typische sporten voor meisjes van 6 tot en met 15 jaar. Bij meisjes vanaf 16 jaar zijn het snel opgekomen fitness en aerobics en, in mindere mate, volleybal in trek. Tennis wordt in alle leeftijdscategorieën gespeeld, het meest in de middelste categorie, en ook

iets meer door de jongens dan de meisjes. Trimmen wordt ten slotte veel gedaan vanaf het zestiende jaar. Sommige sporten zijn sterk milieugebonden. Voetbal, vechtsporten en krachttraining worden vaak door laag opgeleide jongens beoefend, terwijl gymnastiek/turnen en fitness/aerobics veel liefhebbers kennen bij de laag opgeleide meisjes. Hockey en, in mindere mate, tennis blijven nog steeds elitaire sporten (Ter Bogt 1990). Daarnaast wordt tennis ook door een behoorlijk aantal jongeren uit de middelste sociaal-economische milieus gespeeld (Van der Linden en Dijkman 1989: 403).

6.3.3 Cultuur en creatieve hobby's

Het bezoeken van bioscoop of filmhuis vormt de populairste culturele activiteit voor de jeugdigen van 6-19 jaar (Tabel 6.4). Vanaf 12 jaar is een flinke stijging te constateren van het aandeel bioscoopbezoekers, alsmede van de bezoekfrequentie van deze groep. Jeugdigen in de leeftijdsklassen 12-15 jaar en 16-19 jaar bezoeken de bioscoop en filmhuis vaker dan elke andere culturele voorziening (niet in tabel opgenomen). Musea, en in mindere mate, toneelvoorstellingen worden ook nog door behoorlijke aantallen jeugdigen bezocht, met name in de jongste twee categorieën. In deze leeftijdsklassen zal het vaak gaan om uitstapjes in gezinsverband of met school. De werkelijke belangstelling voor cultuur komt waarschijnlijk pas in de leeftijdsklasse 16-19 jaar tot uiting. Dan blijkt dat popconcerten een belangrijke tweede activiteit voor jongeren worden. Het bezoeken van klassieke concerten, opera's, ballet en (panto)mime is in alle leeftijdsgroepen weinig populair. Meisjes hebben in het algemeen meer belangstelling voor cultuur dan jongens. Zij bezitten ook vaker een Cultureel Jongeren Paspoort (niet in tabel).

Afgezien van de bioscoop en popconcerten is het gebruik van culturele voorzieningen sterk milieugebonden. Jongeren, waarvan de moeder tenminste een mavo-opleiding had, gaan drie à vier keer zo vaak naar een theater of museum als de overigen. Dat wil overigens nog niet zeggen dat de bezoekfrequentie van deze groep hoog ligt. Het gaat vaak om enkele malen per jaar (Ter Bogt en Van Praag 1992: 106-107). Lager opgeleiden blijken zich weinig aangesproken te voelen door de meeste vormen van beeldende kunst en theater. Een van de verklaringen daarvoor is dat cultuurparticipatie in sterke mate afhangt van het gezin waarin kinderen opgroeien en dat statusverschillen daarmee van ouders op kinderen worden overgedragen (Ganzeboom, 1989). Dit mechanisme geldt overigens ook voor bijvoorbeeld sportbeoefening.

Tabel 6.4 Gebruik^a van culturele voorzieningen in 1991 (in procenten)

	6-11 jaar		12-15 jaar		16-19 jaar	
	j	m	j	m	j	m
toneelvoorstelling	31,2	36,7	27,6	33,7	17,9	22,1
klassiek concert	5,0	6,5	8,9	11,8	6,4	6,5
opera, operette	0,6	3,2	0,4	2,2	2,8	3,4
ballet	0,7	3,6	1,3	6,2	0,0	6,9
cabaret	1,6	1,2	3,1	3,8	8,3	14,8
(panto)mime	3,7	2,9	2,7	2,8	3,2	2,1
pop/jazzconcert, musical	6,6	7,6	19,3	27,3	40,3	46,0
bioscoop, filmhuis	53,1	56,1	76,2	77,1	78,4	86,4
museum	54,0	52,8	53,2	54,2	34,0	38,4
galerie	8,8	9,3	13,1	19,9	11,4	16,9
geen enkel gebruik	21,8	21,0	12,7	9,8	11,1	7,8
N	546	531	363	339	419	403

^a Minstens één maal in de afgelopen twaalf maanden

Bron: SCP (AVO'91), gewogen resultaten

Creatieve hobby's, worden het meest beoefend in de jongste leeftijdsklasse (Tabel 6.5). Alleen het bespelen van een muziekinstrument, het beoefenen van fotografie, film en video en het werken met textiel (voor zover het meisjes betreft) nemen nog toe met het ouder worden. In de leeftijdsklasse 16-19 jaar is de belangstelling voor de meeste creatieve hobby's veel geringer dan in de jongere groepen. Tabel 6.2 liet eveneens een flinke daling van de tijdsbesteding aan diverse hobby's zien bij het ouder worden; andere activiteiten, zoals uitgaan, worden op deze leeftijd belangrijk. Parallel aan de grotere belangstelling van meisjes voor cultuur laat Tabel 6.5 een groter aandeel van vrouwelijke beoefenaren van creatieve hobby's zien alsmede een grotere participatie van meisjes aan culturele verenigingen dan van hun mannelijke leeftijdgenoten. De verschillen zijn groot, met name bij het werken met textiel en toneel. Een uitzondering vormt fotografie, film en video, dat even vaak of zelfs vaker door jongens wordt beoefend.

Tabel 6.5 Beoefening^a van creatieve hobby's en lidmaatschap vereniging in 1991 (in procenten)

	6-11 jaar		12-15 jaar		16-19 jaar	
	j	m	j	m	j	m
tekenen, schilderen, grafisch werk	55,2	63,4	42,4	60,9	27,3	46,0
beeldhouwen, boetseren, potten						
bakken	13,5	31,0	6,5	25,3	2,2	13,6
werken met textiel	7,9	19,9	5,3	25,1	1,7	28,4
bespelen muziekinstrument	22,1	36,1	26,9	39,1	22,5	27,0
zingen	31,2	50,1	21,2	46,3	13,9	40,6
toneel, mime, dans ^b	7,4	29,8	3,9	24,4	4,4	20,0
fotografie, film, video ^c	6,7	7,0	14,8	15,7	18,7	14,6
geen enkele hobby	33,1	20,2	37,0	18,9	49,8	24,1
lidmaatschap zang-, muziek-, toneelvereniging	11,5	21,0	12,1	19,7	9,1	15,1
N	512	514	351	332	406	387

^a Minstens één maal in de afgelopen twaalf maanden

^b Ballet, volksdans, jazzballet

^c Geen vakantie- of familiekiekjes en -filmpjes

Bron: SCP (AVO '91), gewogen resultaten

6.3.4 Recreatieve voorzieningen

Vrijwel alle jeugdigen van 6 tot 15 jaar maken wel eens gebruik van recreatieve voorzieningen. In de oudste leeftijdsklasse neemt de belangstelling voor recreatieve activiteiten iets af, maar niet dramatisch. Het bezoek aan dierentuin, pretpark en andere attractiepunten is de populairste vorm van recreatie, met name in de leeftijdsklasse 6-11 jaar. Ook het bezoeken van bos, heide en poldergebieden en recreatiegebieden scoort hoog. In de jongste leeftijdsklasse zal buitenrecreatie doorgaans in gezinsverband plaatsvinden, in de middelste leeftijdsklasse zal dit al minder vaak het geval zijn en in de oudste leeftijdsklasse hooguit incidenteel. Dat verklaart waarom de belangstelling voor buitenrecreatie zo sterk afneemt vanaf het zestiende jaar.

De interesse voor activiteiten in club- en buurthuizen en sociaal-culturele centra en voor verenigingen op dit terrein blijft stabiel tot het zestiende jaar. Daarna is sprake van een afname, maar niet zo sterk als bij de meeste buitenactiviteiten. Club- en buurthuizen en dergelijke worden waarschijnlijk op individuele basis bezocht, dus niet in gezinsverband. Deze instellingen bieden immers activiteiten aan die zijn afgestemd op verschillende leeftijdsgroepen.

Club- en buurthuizen trekken meer jongens in de oudste twee leeftijdsklassen dan meisjes. Daarentegen zijn onder de bezoekers van de sociaal-culturele centra in de leeftijdsklasse van 6-11 jaar meisjes iets oververtegenwoordigd. De belangstelling voor lidmaatschappen van jeugdverenigingen, clubhuizen e.d. verschilt nauwelijks tussen jongens en meisjes in de verschillende leeftijdsklassen. Ten slotte komt de grotere culturele interesse van meisjes ook hier weer tot uitdrukking in een groter aandeel bezoekers van bezienswaardige gebouwen.

Tabel 6.6 Gebruik^a van recreatieve voorzieningen en lidmaatschap vereniging in 1991 (in procenten)

	6-11 jaar		12-15 jaar		16-19 jaar	
	j	m	j	m	j	m
club- en buurthuis	35,9	40,5	49,6	40,4	37,3	30,5
sociaal-cultureel centrum	19,6	24,2	19,9	20,9	15,3	15,8
dierentuin, pretpark	92,5	89,6	81,9	79,7	54,3	72,9
beschermd natuurgebied	41,9	44,2	47,0	43,6	29,7	31,0
stadspark	56,4	56,9	45,8	48,1	41,8	48,1
recreatiegebied	69,0	65,7	69,0	62,6	58,5	59,9
bos, heide, polder	82,2	81,1	76,8	76,4	61,8	70,7
bezienswaardige gebouwen	48,5	52,7	54,2	59,7	36,1	49,2
geen enkel gebruik	1,5	0,7	1,2	2,8	9,5	5,3
lidmaatschap jeugd-vereniging, clubhuis, scouting	14,5	12,7	12,2	13,0	10,6	9,7
N	544	528	360	338	417	401

^a Minstens één maal in de afgelopen twaalf maanden

Bron: SCP (AVO'91), gewogen resultaten

Hoofdstuk 7 Maatschappelijke oriëntatie

7.1 Inleiding

Voor hoeveel jongeren speelt een religieuze overtuiging een belangrijke rol in het dagelijks bestaan? Welke politieke opvattingen leven er onder jeugdigen? Wat ervaren zij als de grootste maatschappelijke problemen? Deze en andere vragen zullen in dit hoofdstuk de revue passeren.

Gezien de aard van het onderwerp 'maatschappelijke oriëntatie' zullen in dit hoofdstuk de kinderen jonger dan twaalf jaar buiten beschouwing blijven.

7.2 Levensbeschouwing en politiek

Meer dan de helft van de jongeren in het voortgezet onderwijs heeft een geloofsovertuiging, maar voor slechts 14% van de leerlingen speelt het geloof een belangrijke rol in het leven. Dit blijkt uit de antwoorden op de in het Scholierenonderzoek gestelde vragen hierover.

Turkse en Marokkaanse jongeren - voor 76 resp 89 % Islamitisch - hechten duidelijk meer betekenis aan het geloof dan de overige ondervraagden. Tabel 7.1 toont enkele cijfers.

Tabel 7.1 Geloofsovertuiging en betekenis van het geloof naar etnische herkomst (in %)

	Ned.	Sur./Antill.	Turks	Marokk.	Anders	Totaal
Geloofsovertuiging:						
Rooms-Katholiek	31.7	30.8	4.2	1.3	27.6	30.1
Hervormd	11.6	5.4	.4	0	6.7	10.4
Gereformeerd	9.9	2.1	.8	0	4.8	8.6
Islam	.2	9.3	75.8	88.9	2.2	3.9
Anders	3.7	24.4	8.8	1.0	10.5	5.4
Geen geloof	42.8	28.1	10.0	8.9	48.2	41.6
N	11 663	616	240	305	1 713	14 537
Betekenis geloof						
Veel	10.5	25.3	61.2	74.2	11.9	13.5
Wel wat	21.4	34.7	22.4	14.1	21.4	21.8
Weinig	27.3	20.8	7.3	6.9	26.5	26.2
Niets	40.8	19.1	9.0	4.9	40.1	38.5
N	11 880	643	245	306	1751	14 825

Bron: Scholierenonderzoek '92

Uit vergelijking van de resultaten uit eerdere Scholierenonderzoeken ('84 en '90) blijkt dat, hoewel het kerkbezoek onder de jongeren is verminderd, de betekenis van het geloof voor 12-20 jarigen in de afgelopen 8 jaar aan weinig verandering onderhevig is geweest. De teruglopende belangstelling voor kerk en religie onder Nederlandse jongeren - in 1970 rekende 43% van de 17-24 jarigen zich tot geen enkel kerkgenootschap; in 1989 was dit opgelopen tot 57% (Ter Bogt en van Praag,1992), wordt waarschijnlijk gecompenseerd door de toename van het aandeel buitenlandse leerlingen in de onderzoekspopulatie.

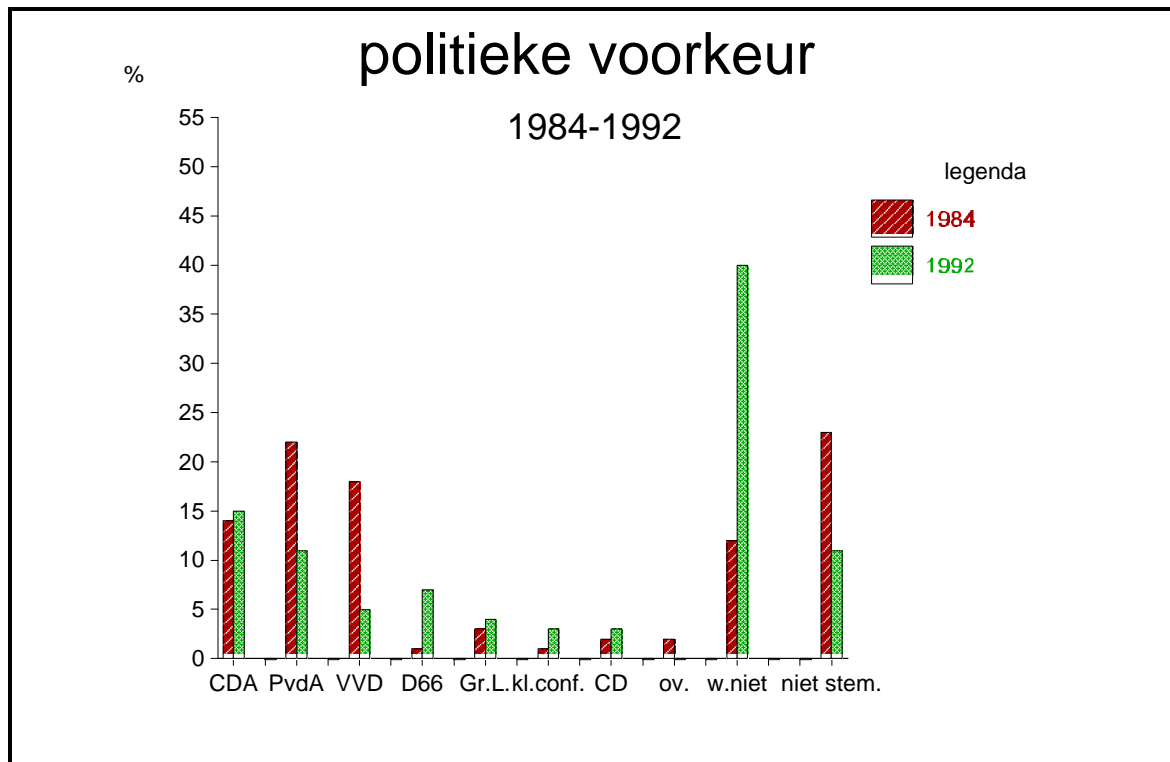
Bleven de religieuze opvattingen tamelijk constant, op het politieke vlak veranderden de voorkeuren van de jongeren aanzienlijk. In 1984 was de PvdA met 22% aanhangers de grootste partij onder de scholieren. In 1992 was het percentage PvdA-stemmers gehalveerd waarmee deze partij tot een tweede plaats werd teruggedrongen. Een nog groter verlies leed de VVD. Deze partij zag het aandeel jonge kiezers in dezelfde periode dalen van 18 naar 5% en werd daarmee van de tweede tot de vierde plaats teruggebracht. D66 boekte aanzienlijke winst en vormt nu de derde partij onder de jongeren, terwijl het CDA met een vrijwel gelijkblijvend percentage stemmen momenteel de grootste partij is. Met deze veranderingen in de politieke voorkeuren nemen de jongeren t.o.v. de rest van de bevolking geen duidelijk afwijkende positie in. Of het

inderdaad zo is, dat jeugdige kiezers gevoeliger zijn voor politieke modes, waardoor algemene verschuivingen in de politieke voorkeuren bij hen in sterkere mate naar voren komen dan bij de rest van de bevolking - zoals Ter Bogt en van Praag concluderen (blz 140) -, is met de gegevens van het Scholierenonderzoek niet aan te geven.

De resultaten van het project Culturele Veranderingen in Nederland bieden wel zicht op de veronderstelde politieke modegevoeligheid van jongeren. Op basis van de politieke voorkeuren van de respondenten in de jaren '80 en '91 is figuur 6.1 samengesteld. Hoewel bij de interpretatie ervan de nodige voorzichtigheid in acht moet worden genomen omdat het bij de 16-22 jarigen slechts om kleine aantallen respondenten gaat(ca.100), lijken de jongeren t.o.v. van bepaalde partijen inderdaad sterker te reageren dan de overige bevolking. Het is echter geen beeld dat over de hele linie opgaat.

De veranderende politieke voorkeuren van scholieren van twaalf jaar en ouder werden in het voorgaande al kort aangegeven. Figuur 7.2 toont de partijkeuze van jongeren in 1984 en in 1992. (vergelijkbare cijfers over 1990 niet beschikbaar)

Figuur 7.2

Bron: NIBUD, Scholierenonderzoek 1984
Scholierenonderzoek '92

Opvallend is het hoge percentage scholieren dat geen uitgesproken voorkeur voor een politieke partij heeft. Uitgesplitst naar leeftijd blijken het vooral de jongere leerlingen die verantwoordelijk zijn voor dit hoge percentage. Evenals Meeus in zijn onderzoek aantrof, blijkt uit het Scholierenonderzoek dat naarmate de leeftijd stijgt, het percentage "weet-niet-scoorders" daalt (Meeus 1993). Van de 12-15 jarigen zegt 43% (nog) niet te weten op welke partij ze zouden stemmen, bij de 16-19 jarigen verkeert 37% in onzekerheid en van de 20-23 jarigen heeft 27% (nog) geen politieke voorkeur.

Tussen 'niet gaan stemmen' en leeftijd bestaat geen duidelijke samenhang.

Uit de cijfers gepresenteerd in tabel 7.2 blijkt dat meisjes vaker aangeven niet te weten op welke partij ze zouden stemmen. Ook het percentage niet-stemmers is onder hen hoger. Als gecontroleerd wordt voor leeftijd, schooltype en etniciteit blijft dit verband bestaan.

Met uitzondering van Groen Links zijn in alle partijen de mannelijke sympathisanten oververtegenwoordigd. In het geval van de CD zou zelfs gesproken kunnen worden van een 'mannen-partij': 5.6% van de jongens kiest voor deze partij tegen nog geen 1% van de meisjes. Omgerekend wil dat zeggen dat de CD-aanhanger onder de scholieren voor 89% uit mannelijke leerlingen bestaat.

De meer linkse voorkeur van meisjes en het grotere aandeel meisjes onder de jongeren zonder politieke voorkeur kwamen ook in eerder onderzoek al naar voren (Ter Bogt en van Praag 1992 en Meeus 1993).

Tabel 7.2 Politieke voorkeuren naar geslacht, etnische herkomst en schooltype

	CDA	PvdA	VVD	D66	Groen Links	Kleine conf.p art.	CD	Overig	weet niet	niet stemmen	N (100%)
Totaal	15.3	10.9	5.4	7.4	3.7	2.6	3.2	.4	40.0	11.2	1)
naar geslacht:											
jongens	18.3	11.8	6.8	9.1	3.6	2.8	5.6	.4	30.7	10.7	7 256
meisjes	12.3	10.0	4.1	5.7	3.8	2.3	.7	.4	49.2	11.6	7 340
naar etniciteit:											
Ned.	16.4	9.3	5.6	7.8	3.6	2.9	3.5	.4	40.3	10.1	11 730
Sur./Antill.	6.9	18.7	2.2	4.2	2.5	.6	1.1	.8	42.9	20.1	636
Turks	9.6	28.3	2.1	1.7	2.5	0	.4	.4	35.4	19.6	240
Marokk.	7.0	30.5	2.3	1.3	2.7	.3	.7	1.0	33.9	20.1	298
Overig	12.9	13.3	5.9	7.6	5.5	1.2	2.4	.6	38.2	12.2	1 732
naar schooltype:											
LBO	11.5	18.5	3.0	2.6	2.4	1.1	3.6	.7	38.8	17.9	2 373
MBO	19.2	10.5	5.9	7.0	2.3	2.7	4.2	.3	35.2	12.7	1 909
MAVO	15.3	10.9	3.8	4.0	3.1	5.6	3.5	.4	41.4	12.1	4 883
HAVO	15.7	8.8	6.5	10.7	4.7	.7	2.7	.3	42.4	7.6	3 129
VWO	14.9	6.3	9.8	16.3	6.3	.4	1.7	.4	38.3	5.6	2 144
Overig	21.1	7.2	3.1	6.2	6.2	0	4.1	0	44.3	7.7	194

1) N 'totaal' varieert naar de diverse uitsplitsingen. De verschillen zijn echter gering en hebben geen invloed op de totaal-percentages.

Bron: Scholierenonderzoek '92

De etnische herkomst van de leerlingen speelt eveneens een rol bij de bepaling van de politieke voorkeur. Allochtone jongeren kiezen vaker voor de PvdA. Het CDA is onder hen duidelijk minder populair. Een opvallend hoog percentage Sur./Antill. leerlingen spreekt zich niet uit voor een specifieke politieke partij: 63% antwoordt het 'niet te weten' of gaat 'niet stemmen'.

Per schooltype treden eveneens verschillen op in de partijvoorkeur. In het LBO wordt relatief vaak gekozen voor de PvdA. In het MBO krijgt het CDA de meeste stemmen. VVD, Groen Links en D'66 scoren beter inHAVO en VWO. D'66 is in het VWO zelfs de grootste partij. Aanhangers van de CD komen in alle schooltypen voor: binnen het beroepsonderwijs, MAVO en 'overig onderwijs' kiest ca.8% van degenen met een politieke voorkeur voor de CD. Bij deHAVO-leerlingen 5% en in het VWO 3%.

Tenslotte blijkt uit de gegevens van het Scholierenonderzoek dat naarmate het onderwijsnivo stijgt, het percentage leerlingen dat niet gaat stemmen daalt.

De politieke voorkeur van de ouders is veel jongeren onbekend: 44% zegt niet te weten op welke partij de ouders stemmen, 33% deelt de partijvoorkeur van de ouders en 24% stemt afwijkend. In hoeverre hierin verschuivingen zijn opgetreden in de afgelopen jaren is helaas niet na te gaan omdat in eerdere scholierenonderzoeken de antwoordmogelijkheden beperkter waren.

Jongens zijn vaker op de hoogte van de ouderlijke partijvoorkeur dan meisjes. Dit resulteert echter niet in een vaker overeenkomstige (of juist afwijkende) partijkeuze.

MBO- en VWO-leerlingen weten vaker dan de overige leerlingen op welke partij hun ouders stemmen en de jongeren in het MBO hebben vaker een afwijkende partijvoorkeur. Waarschijnlijk hangt dit samen met de gemiddeld hogere leeftijd van deze leerlingen

Sur./Antill. en Turkse ondervraagden, en in iets mindere mate ook de Marokkaanse, geven vaker aan niet te weten op welke partij hun ouders stemmen. Van degenen die die kennis wel hebben, volgen de jongeren van Turkse en Marokkaanse herkomst het meest veelvuldig de partijvoorkeur van de ouders.

Uit de tot nog toe gepresenteerde gegevens uit het Scholierenonderzoek blijkt dat jongeren over 't algemeen niet erg politiek bewust zijn. Een hoog percentage is niet op de hoogte van de politieke opvattingen van de ouders, heeft zelf geen politieke voorkeur of zou niet gaan stemmen. Jongeren hebben echter wel politiek getinte opvattingen en meningen. In de volgende paragraaf zal hier nader op worden ingegaan.

7.3 Opinions van jongeren

Niet alleen de politieke voorkeuren van jongeren zijn in de loop der tijd aan verandering onderhevig geweest. De meningen t.a.v. zaken als werkloosheid, misbruik sociale voorzieningen en verlaging van minimumloon en uitkeringen zijn eveneens verschoven. Uit de cijfers, gepresenteerd in tabel 7.3, blijkt dat de scholieren optimistischer zijn geworden over de mogelijkheid werk te vinden. Weliswaar is nu een hoger percentage van mening dat 'iedereen de kans loopt werkloos te worden', maar een ruime meerderheid van de ondervraagden denkt dat je, als je wilt werken, werk kunt vinden. Jongens en MBO- leerlingen zijn op dit punt optimistischer dan de overigen. Pessimistischer zijn de niet-Nederlandse jongeren.

Het percentage leerlingen dat vindt dat er teveel misbruik wordt gemaakt van de sociale voorzieningen is flink gestegen. Jongens zijn deze mening vaker toegedaan dan meisjes en uitgesplitst naar schoolsoort blijken het vooral de MBO-leerlingen die deze uitspraak vaker onderschrijven. Turkse en Marokkaanse jongeren en in iets mindere mate ook de Sur./Antill., geven vaker aan het met deze stelling oneens te zijn. Wanneer gecontroleerd wordt voor de onderlinge effecten van de achtergrondvariabelen blijven genoemde verbanden bestaan behalve voor het schooltype.

Tabel 7.3 Uitspraken in 1984, 1990 en 1992. Percentage scholieren dat het met deze uitspraken eens is.

	1984	1990	1992
Als je wilt werken is er wel werk te vinden.	60	69	71
Bijna iedereen loopt tegenwoordig de kans werkloos te worden.	43	38	47
Er wordt teveel misbruik gemaakt van de sociale voorzieningen.	46	58	74
Er wordt in Nederland eigenlijk best goed voor iedereen gezorgd.	55	73	82
Op het minimumloon mag niet bezuinigd worden.	67	86	87
Over het algemeen kunnen de uitkeringen best omlaag.	14	18	23

Bron: NIBUD, Scholierenonderzoeken 1984 en 1990

Scholierenonderzoek 1992

Een groeiend percentage jongeren is van mening dat er in Nederland best goed voor iedereen wordt gezorgd. Jongens en VWO-,HAVO- en MBO-leerlingen huldigen vaker deze opvatting. Sur./Antill. leerlingen zijn blijkens hun antwoorden iets minder tevreden over de zorg dan hun Ned., Turkse en Marokkaanse leeftijdgenoten.

Het minimumloon mag niet worden aangetast volgens een meerderheid van de jongeren. Jongens en niet-Ned. leerlingen, m.n. Turkse en Marokkaanse, zijn het met deze uitspraak minder vaak eens, evenals de leerlingen in het LBO.

T.a.v. het niveau van de uitkeringen zijn de meningen in omgekeerde richting verschoven: hoewel nog steeds een meerderheid van mening is dat de uitkeringen niet mogen worden verlaagd, groeit het aandeel jongeren dat een verlaging wel toelaatbaar vindt. Tegenstanders van verlaging bevinden zich vooral onder de meisjes en in mindere mate onder de allochtone leerlingen. In het lager beroepsonderwijs zitten naar verhouding meer voorstanders.

In tabel 7.4 zijn een aantal stellingen opgenomen die in 1992 voor het eerst aan de scholieren zijn voorgelegd.

Tabel 7.4 Uitspraken in 1992. Percentage scholieren dat het met deze uitspraak eens.

	1992
Er zijn teveel buitenlanders in Nederland	56
Ik vind dat je het recht hebt je met geweld te verdedigen	55
Ik zou graag een jaar als vrijwilliger willen werken	24
Iedereen zou zich minimaal een half jaar nuttig moeten maken voor anderen in dit land	36

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Er zijn 'te veel buitenlanders in Nederland', vindt meer dan de helft van de jongeren. Jongens en leerlingen in het beroepsonderwijs stemmen vaker in met deze uitspraak. Ook uit andere onderzoeken blijkt dat de tolerantie onder jongeren t.o.v. buitenlanders niet erg hoog is. Het bureau Inter/View constateert dat bijna tweederde van de jongeren tussen de 20 en 25 jaar vindt dat er geen buitenlanders meer bij kunnen in Nederland. 19% ziet hen zelfs als een bedreiging. (Inter/View 1993) Kleinpenning komt in zijn onderzoek onder ruim 1500 HAVO/VWO-leerlingen tot de conclusie dat 8% van de ondervraagden er expliciet racistische ideeën op nahoudt. Zij zijn tegen de integratie van buitenlanders of kennen Nederlanders superieure kwaliteiten toe. Ruim 30% van de ondervraagde scholieren zegt contact met andere etnische groepen als burens, klasgenoten of (huwelijks)partner 'niet prettig' te vinden (Kleinpenning, 1993). De studie van Kleinpenning is een vervolg op het onderzoek van Hagendoorn, het eerste dat 'verrechtsing' onder jongeren tot onderwerp had (Hagendoorn 1983). Volgens Kleinpenning is er in de jaren tussen beide onderzoeken niet veel veranderd in de opvattingen van jongeren over buitenlanders. De resultaten van het onderzoek Culturele Veranderingen onder jongeren van 16 - 25 jaar wijzen in dezelfde richting. Wanneer ook de tussenliggende jaren in de beschouwing worden betrokken, blijkt echter dat er tot 1987 sprake is geweest van een toenemende tolerantie, gevolgd door een daling tot in 1992 ongeveer het tolerantieniveau van 1980 werd bereikt.

Gebruik van geweld als verdedigingsmiddel wordt m.n. door jongens en leerlingen in het LBO als rechtmatig ervaren. Uitgesplitst naar etnische herkomst blijkt deze stelling vaker onderschreven te worden door Sur./Antill., Molukse, Turkse en Marokkaanse leerlingen. De categorieën jongeren die het met deze stelling eens zijn, schuwen ook niet het gebruik van geweld in de praktijk toe te passen: zij zijn bijvoorbeeld vaker bij vechtpartijen betrokken. (zie hfst 8)

Bijna een kwart van de ondervraagden zou wel een jaar als vrijwilliger willen werken. De meer algemene uitspraak dat iedereen zich een half jaar nuttig zou moeten maken, wordt door ruim eenderde beaamd. Meisjes en niet-Ned. scholieren zijn het met beide stellingen vaker eens. Uitgesplitst naar schoolsoort blijkt dat het percentage leerlingen dat instemt met beide uitspraken, daalt naarmate het onderwijsniveau stijgt.

Het beeld dat van de onderscheiden categorieën jongeren naar voren komt op basis van hun reacties op de diverse stellingen is niet altijd even duidelijk in overeenstemming met de in de vorige paragraaf besproken politieke voorkeuren. De meer linkse voorkeur van meisjes wordt wel door hun stellingnames bevestigd.

7.4 Toekomstverwachtingen

De milieuvervuiling wordt door allen als het grootste maatschappelijke probleem in de komende tien jaar gezien. Toch zijn er wel verschillen tussen de onderscheiden groepen jongeren. Meisjes en Nederlandse leerlingen noemen vaker de milieuvervuiling dan de anderen. En de Marokkaanse jongeren vinden weliswaar het milieu belangrijk, maar zij noemen even vaak de criminaliteit als probleem. In tabel 7.5 zijn enkele cijfers opgenomen.

Over het op één na belangrijkste vraagstuk bestaat minder consensus. De meisjes noemen AIDS, terwijl bij de jongens de buitenlanders/verschillende andere culturen en criminaliteit een gedeelde tweede plaats innemen.

Criminaliteit wordt ook door de buitenlandse leerlingen als tweede probleem gezien. Een uitzondering hierop vormen de Turkse jongeren. Zij noemen vaker de werkloosheid.

Uitsplitsing naar schoolsoort brengt eveneens enkele verschillen aan het licht. De meest opvallende daarvan is de uitzonderingspositie die door de VWO-leerlingen wordt ingenomen. Afgezien van het milieu vinden zij alle andere problemen minder belangrijk dan de overige leerlingen. Voor alle jongeren blijken de opinies over maatschappelijke problemen samen te hangen met het persoonlijke toekomstperspectief. De milieuvervuiling vormt hierop een uitzondering, blijkbaar overstijgt dit probleem de persoonlijke belangen.

Tabel 7.5 Percentage scholieren dat onderwerp als grootste probleem noemt (in %). 1)

	milieu	AIDS	werkloosheid	buiten- landers	criminaliteit	drugs
Allen	58	31	24	28	30	21
meisjes	63	36	25	24	29	22
jongens	53	26	24	31	31	20
Naar schoolsoort:						
LBO	54	37	28	31	34	30
MBO	57	35	28	36	33	23
MAVO	59	33	24	27	30	23
HAVO	61	29	24	27	29	17
VWO	60	18	19	22	24	10
Ander	65	34	20	26	31	22
Naar etnische herkomst:						
Autochtoon	60	31	24	29	30	20
Sur./Antill.	48	33	27	17	35	28
Turks	39	30	31	25	23	23
Marokkaans	40	29	28	24	40	27
Anders	56	29	25	25	32	22

1) Scholieren konden hier meer dan één antwoord geven

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Minder vaak werden als grootste probleem ervaren de items vergrijzing, gezondheidszorg, economische groei, verenigd Europa, onderwijs en energievoorziening.

T.a.v. hun persoonlijke toekomst zijn jongeren niet allemaal even optimistisch. 43% verwacht het moeilijker te krijgen. Deze toekomstverwachting vertoont samenhang met de schoolsoort en de etnische herkomst: LBO-leerlingen en niet-Ned. jongeren, met uitzondering van de Marokkaanse, zien hun toekomst somberder in. Waarschijnlijk speelt hierbij de inschatting van hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt een rol. Het zijn ook deze categorieën jongeren die iets vaker verwachten geen baan te kunnen vinden. Als voornaamste oorzaak van hun eventuele werkloosheid noemen zij hun te lage opleidingsnivo. Discriminatie wordt door slechts een gering percentage buitenlandse jongeren als oorzaak genoemd.

Uit het Scholierenonderzoek blijkt dat vrijwel alle jongeren - 97% - in de toekomst willen samenwonen en/of trouwen. Uitsplitsing naar opleidingsnivo, geslacht of leeftijd brengt in dit beeld weinig verandering. De etnische herkomst maakt echter wel verschil: van de autochtone jeugdigen wil slechts 2% niet samenwonen/trouwen, van de Turkse en de Sur./Antill.jongeren 6% en van de Marokkaanse zelfs 7%.

Ook de gezinssituatie waarin de jongeren verkeren, vertoont samenhang met de eigen toekomstwensen: terwijl van degenen die in een twee-oudergezin opgroeien, 2,5% zegt in de toekomst niet te willen samenwonen/trouwen, bedraagt dit percentage bijna het dubbele onder jongeren uit eenoudergezinnen.

Over het gewenste aantal kinderen bestaat een redelijke mate van eensgezindheid: ongeacht hun opleiding, leeftijd, geslacht of etnische herkomst kiest een meerderheid van de jongeren voor twee kinderen. De antwoorden van degenen die deze keuze niet delen, kunnen per onderscheiden categorie echter nogal uiteenlopen. Meisjes bijvoorbeeld, kiezen vaker voor een groter gezin; 32% van hen wil drie of meer kinderen. Van de jongens deelt slechts 23% die wens. Mannelijke leerlingen geven daarentegen vaker aan in de toekomst helemaal geen kinderen te wensen.

Opmerkelijk is dat bij de uitsplitsing naar etnische herkomst blijkt, dat Turkse jongeren het minst vaak kiezen voor drie of meer kinderen. Turkse meisjes lopen hierbij voorop: zij zijn nog duidelijker in hun voorkeur voor een klein gezin dan de Turkse jongens. Deze voorkeur wordt, zij het in mindere mate, gedeeld door de Marokkaanse meisjes. Bij de Marokkaanse leerlingen zijn de jongens echter belangrijk vaker voorstander van grote gezinnen, hetgeen het totaalbeeld van de voorkeur van de Marokkaanse jongeren verklaart. (Op de specifieke situatie van allochtone meisjes wordt nader ingegaan door B.T.J. Hooghiemstra en M. Niphuis-Nell, SCP, nog te publiceren)

Uit de cijfers opgenomen in tabel 7.6 blijkt dat MBO- en VWO-leerlingen vaker een afwijkend aantal kinderen wensen.

De gezinssituatie van de jongeren lijkt eveneens een rol te spelen bij de beantwoording van deze vraag. 21% van de kinderen uit eenoudergezinnen kiest voor één of geen kind. Bij hun leeftijdgenoten uit volledige gezinnen deelt 14% die voorkeur. Bij nadere analyse blijkt dit verband echter te kunnen worden wegverklaard door de gezinsgrootte. Jongeren afkomstig uit grote gezinnen - ongeacht het gezinstype - willen in de toekomst meer kinderen dan hun leeftijdgenoten uit kleine gezinnen.

Tabel 7.6 Gewenste aantal kinderen (in %)

	0	1	2	3	4 of meer	N (100%)
Totaal	8.5	6.4	57.4	17.2	10.5	1)
naar geslacht:						
jongens	10.2	7.2	59.5	15.8	7.4	7 061
meisjes	6.9	5.7	55.3	18.5	13,5	7 253
naar etnische herkomst:						
NED.	8.3	6.0	57.8	17.4	10.5	11 490
Sur./Antill.	9.7	9.4	54.4	14.7	11.9	631
Turks	6.5	7.9	63.0	15.3	7.5	216
Marokk.	9.4	5.8	50.2	21.3	13.4	277
Overig	10.4	7.9	56.3	14.9	10.5	1 312
naar schooltype:						
LBO	8.1	9.0	59.1	13.5	10.2	2 393
MBO	9.2	6.0	53.9	18.3	12.6	1 833
MAVO	8.4	6.8	57.7	16.6	10.5	4 831
HAVO	8.0	4.8	58.4	18.4	10.4	3 022
VWO	9.4	5.3	55.6	20.0	9.6	2 066
Overig	9.5	5.5	60.8	16.6	7.5	199
naar gezinstype:						
twee-ouder	8.2	6.0	57.7	17.6	10.7	12 470
eenouder	11.0	9.7	55.6	13.9	9.7	1 436
anders 2)	12.3	7.4	53.5	15.2	11.5	243

1) N 'totaal' varieert naar de diverse uitsplitsingen. De verschillen zijn echter gering en hebben geen invloed op de totaalpercentages

2) pleeggezin, tehuis, inwonend of zelfstandig wonend

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Jongeren denken in conservatieve termen over gezinsvorming: vrijwel alle jongeren willen later samenwonen of trouwen en ruim 90% zou graag één of meer kinderen willen. Over de rolverdeling in hun toekomstig huishouden denken zij minder behoudend, maar, zoals de cijfers in tabel 7.7 aantonen, niet alle jongeren zijn in dezelfde mate vooruitstrevend. In de figuren 7.3 en 7.4 worden de verschillen in beeld gebracht.

Tabel 7.7 Voorkeur voor toekomstige taakverdeling; % die als antwoord geven 'beiden'

	wie verdient geld/heeft een baan	wie voedt kinderen op	wie verzorgt kinderen	wie kookt	wie doet huishoudelijk werk
allen	76.1	93.2	87.1	58.7	60.3
jongens	66.6	92.7	83.5	50.4	48.0
meisjes	85.3	93.7	90.5	66.8	72.2
naar etnische herkomst:					
Ned.jongens	66.9	93.4	83.7	49.1	46.5
meisjes	84.6	94.2	90.8	66.8	72.2
Sur./Antill.jongens	75.1	91.6	88.3	65.4	67.8
meisjes	90.4	90.8	89.0	63.6	73.1
Turkse jongens	47.9	81.2	71.2	47.9	42.4
meisjes	94.3	82.4	82.2	60.6	65.4
Marokk.jongens	55.2	78.5	74.8	56.9	61.0
meisjes	79.7	91.3	87.2	60.8	64.2
Overige jongens	66.2	92.6	83.7	55.7	51.5
meisjes	88.3	93.7	95.7	71.4	76.1
naar schoolsoort:					
LBO jongens	60.2	87.9	81.8	48.1	47.0
meisjes	82.8	88.6	86.0	53.9	57.8
MBO jongens	68.9	93.9	85.3	52.6	50.8
meisjes	85.0	94.9	91.7	67.6	71.8
MAVO jongens	64.9	92.7	83.6	46.6	44.9
meisjes	81.8	93.1	88.8	61.0	67.3
HAVO jongens	69.2	94.8	83.7	52.2	50.0
meisjes	87.8	95.8	93.0	74.1	80.1
VWO jongens	74.7	95.7	84.0	57.5	51.0
meisjes	92.4	95.8	94.0	80.7	85.4
Overig jongens	45.9	86.9	78.3	45.9	44.7
meisjes	87.6	95.6	90.3	67.5	71.9

Bron: Scholierenonderzoek 1992

figuren 7.3 en 7.4

Wat het eerste opvalt, is dat meisjes over de gehele linie, althans v.w.b. de taakverdeling in het huishouden, meer geëmancipeerd zijn dan jongens. Afgaande op de antwoorden zoals die in het Scholierenonderzoek zijn gegeven, zou er in de toekomstige gezinnen onenigheid kunnen ontstaan over wie het huishoudelijk werk doet, wie een baan heeft/geld verdient en wie er voor de dagelijkse maaltijd zorgt. Uit de, niet alle in de tabel opgenomen, cijfers blijkt dat jongens veel minder vaak de behoefte hebben om de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen te doorbreken: geld verdienen is volgens 32% van de jongens een mannelijke aangelegenheid. Van de meisjes deelt slechts 12% deze opvatting. Het koken, en nog in sterkere mate het doen van de huishouding, worden door de jongens veel vaker tot de vrouwelijke taken gerekend, terwijl de meisjes dit vaker een taak van beide partners vinden.

Wie de verzorging van de kinderen op zich neemt, is evenmin een uitgemaakte zaak. Alleen over de taakverdeling t.a.v. de opvoeding van de kinderen lopen de meningen minder ver uiteen: zowel jongens als meisjes noemen dit vrijwel even vaak een gezamenlijke taak. Vergeleken met het Scholierenonderzoek 1990 zijn een aantal verschuivingen in de emancipatiegezindheid van jongeren opgetreden: t.a.v. de taakverdeling bij het huishoudelijk werk en het koken zijn jongens in 1992 iets vaker bereid een steentje bij te dragen dan in 1990. Daarentegen zijn de meningen over het werken/geld verdienen weer in meer conservatieve richting verschoven: in 1990 vond nog 75% van de jongens en 93% van de meisjes dit een taak van 'beiden', terwijl nu de percentages resp. 67% en 85% bedragen. De opvoeding van de kinderen was volgens 95% van zowel de mannelijke als de vrouwelijke scholieren een gezamenlijke taak. Ook hier is dus sprake van een, zij het zeer geringe, verschuiving naar een meer traditioneel patroon. De meningen over de taakverdeling bij het verzorgen van de kinderen zijn de afgelopen twee jaar betrekkelijk stabiel gebleven.

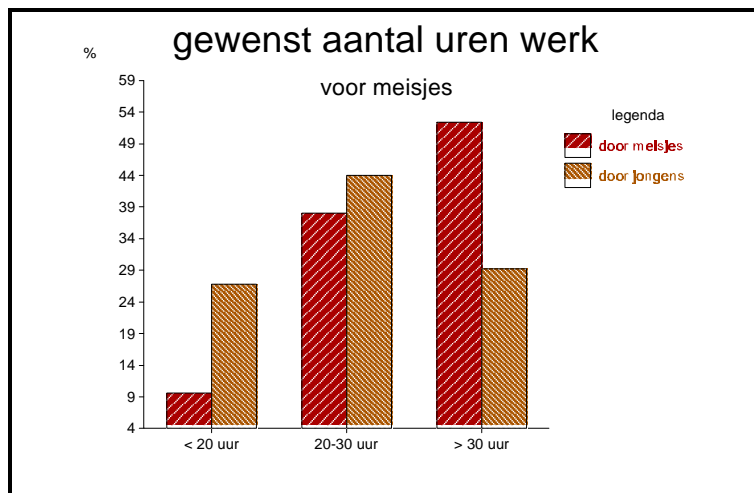
Bij uitsplitsing naar etnische herkomst blijken m.n. de Turkse jongens en in iets mindere mate ook de Marokkaanse, vast te houden aan de traditionele verdeling van de gezinstaken, terwijl de meisjes van deze nationaliteiten juist veel vaker roldoorbrekende wensen uiten. De verschillen treden duidelijk op de voorgrond waar het gaat om de verdeling van betaalde arbeid: 94% van de Turkse meisjes is van mening dat beide partners een baan kunnen hebben. Van de Turkse jongens is nog niet de helft het hiermee eens; 48% van hen vindt 'geld verdienen' een exclusief mannelijke aangelegenheid. Bij de Marokkaanse scholieren liggen de tegenstellingen iets minder scherp omdat de meisjes hier minder vaak zelf een baan buitenshuis ambiëren en omdat de Marokkaanse jongens, vergeleken met de Turkse, op dit punt iets meer emancipatiegezin zijn. Ook t.a.v. de verdeling van het huishoudelijk werk en het koken tonen zij zich vaker bereid mee te helpen. Het is daarom dan ook des te opmerkelijker, dat zij een duidelijk afwijkende positie innemen waar het gaat om de opvoeding van de kinderen. Bij de andere bevolkingsgroepen bestaat er tussen de jongens en de meisjes een redelijke mate van consensus over in hoeverre dit een taak van beide partners is. Bij de Marokkaanse jongeren lopen de meningen daarentegen nogal uiteen: terwijl van de meisjes 91% de opvoedingstaak wil delen, wordt deze wens slechts door 79% van de jongens gehonoreerd. 13% van hen ziet het opvoeden van de kinderen als een taak voor zichzelf. (Ter vergelijking: bij de Turkse jongens is dat 6%, bij de Sur./Antill 3% en bij de Ned. 2%)

Tenslotte toont de uitsplitsing naar etnische herkomst van de scholieren, dat de verschillen tussen jongens en meisjes v.w.b. de ideeën over de toekomstige taakverdeling bij de Surinaamse/Antilliaanse jongeren het minst groot zijn.

Bij het onderscheid naar schoolsoort blijkt dat er over het algemeen meer emancipatoire antwoorden worden gegeven naarmate het onderwijsniveau hoger is. Binnen de schoolsoorten blijven jongens echter vaker aan een meer traditionele rolverdeling hechten dan meisjes. De meningen over wie de huishoudelijke taken op zich neemt, wie kookt en wie er voor de kinderen zorgt, lopen verder uiteen naarmate het opleidingsniveau hoger is. Het verschil van opvatting over de verdeling van het betaald werken is het grootst in het LBO: 83% van de meisjes ziet hierin een taak voor beiden, terwijl dat bij de jongens slechts 60% is.

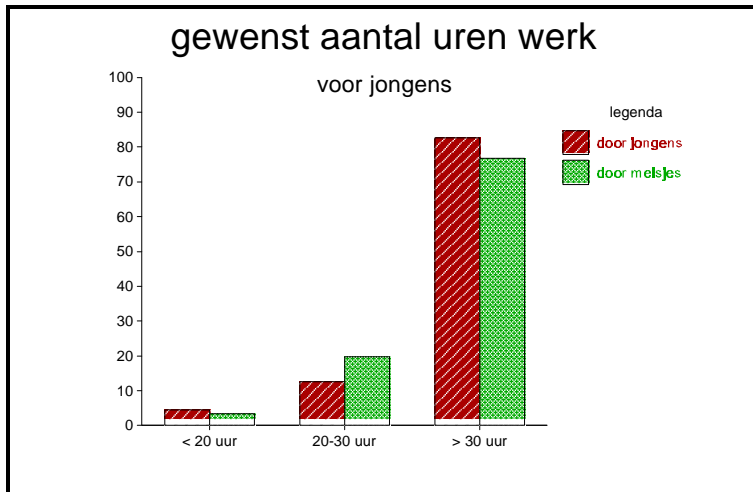
Het idee dat in de toekomst het betaald werken gedeeld zal worden met een partner, leeft bij de meerderheid van de scholieren. Dit blijkt uit de in het voorgaande gepresenteerde cijfers. Onduidelijk bleef echter nog hoe de jongeren de verdeling van dit werk zouden willen invullen. Gesteld voor de vraag hoeveel uren zij zelf zouden willen werken, geven jongens, ongeacht hun opleiding of etnische herkomst, meer uren aan dan de meisjes. Voor hun partners wensen zij vaker een baan van 20-30 of minder uur. Deze werkverdeling komt echter niet tegemoet aan de wensen van de meisjes, die voor zichzelf vaker een baan van 30 uur of meer wensen en voor wie het geen vanzelfsprekende zaak is dat hun partner een fulltime baan heeft. De figuren 7.5 en 7.6 tonen de verschillen.

Figuur 7.5

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Figuur 7.6

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Bij uitsplitsing naar schoolsoort blijkt dat de leerlingen in het MBO vaker aangeven in de toekomst 30 uur of meer te willen werken. Dit geldt zowel voor de meisjes als voor de jongens.

De etnische herkomst van de leerlingen speelt eveneens een rol bij de verdeling van de werkuren. Marokkaanse jongens, en in iets mindere mate ook de Turkse en de Sur./Antill., wensen meer dan de Ned. een baan van 20-30 uur of minder. Voor hun partners wensen de Turkse en Marokkaanse jongens opvallend vaak banen van minder dan 20 uur. Marokkaanse meisjes zijn v.w.b. het aantal werkuren het minst ambitieus: slechts 39% van hen wil 30 uur of meer. Bij de andere meisjes ligt dit percentage boven de 50%. In tabel 7.8 zijn enkele cijfers opgenomen.

Tabel 7.8 Gewenst aantal uren werk.

	voor zichzelf			voor partner		
	< 20 uur	20-30 uur	> 30 uur	< 20 uur	20-30 uur	>30 uur
naar etnische herkomst:						
Ned. jongens	4.1	11.9	84.0	26.4	44.6	29.0
meisjes	9.3	38.3	52.2	3.0	18.8	78.2
Sur./Antill. jongens	7.6	17.9	74.6	21.0	40.1	39.0
meisjes	11.6	33.4	55.0	6.4	22.6	70.9
Turkse jongens	7.6	18.6	73.7	47.7	32.7	19.6
meisjes	7.6	41.3	51.1	3.3	29.7	67.0
Marokk. jongens	8.1	23.7	68.1	45.9	39.3	14.8
meisjes	22.3	38.5	39.2	12.2	30.4	57.4
Overige jongens	7.0	12.8	80.2	26.8	43.1	30.2
meisjes	9.0	37.1	53.9	4.2	20.9	74.9

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Het aantal uren dat jongeren willen werken verandert als er kinderen komen: voor 63% van de meisjes is dit een reden om het aantal werkuren te verminderen en 23% zou helemaal stoppen met werken. Voor de jongens zijn de gevolgen qua werkuren veel minder ingrijpend: 69% zou evenveel blijven werken, 11% zou meer gaan werken, en tenslotte 20% zou het aantal werkuren verminderen.

Overigens doen zich nogal wat verschillen voor in de wijze waarop de diverse categorieën jongeren de werkverdeling herzien bij de komst van kinderen. Terwijl VWO- en HAVO-meisjes de oplossing voornamelijk zoeken in een vermindering van het aantal werkuren, zijn de meisjes in het LBO, MBO en MAVO veel meer geneigd met werken te stoppen. Ook de reacties van de mannelijke leerlingen van de diverse schooltypen loopt uiteen: HAVO- en VWO-jongens, en in iets mindere mate ook die van de MAVO, zijn vaker dan de jongens in het beroepsonderwijs van plan minder te gaan werken. Dit zou erop kunnen wijzen dat zij een groter aandeel in de verzorging/opvoeding van de kinderen wensen. De eerder in deze paragraaf gepresenteerde cijfers bieden echter slechts gedeeltelijk ondersteuning voor deze vooronderstelling.

Onderscheiden naar etnische herkomst zijn het de Nederlandse meisjes die vaker dan de anderen aangeven met werken te zullen stoppen. Zij worden met dit besluit op de voet gevolgd door de Turkse meisjes. Sur./Antill. vrouwelijk leerlingen zijn het minst van plan hun baan op te geven. Bij de jongens zijn het de Sur./Antill. en de Nederlandse leerlingen die vaker zeggen minder te willen gaan werken bij de komst van kinderen. Het idee dat dit zou kunnen betekenen dat zij de opvoeding/verzorging van de kinderen in mindere mate uitsluitend aan de partner willen overlaten, wordt voor de Sur./Antill. leerlingen bevestigd door hun beantwoording van de vragen naar de taakverdeling in het toekomstig huishouden (tabel 7.7).

Hoofdstuk 8 Psychosociale problemen.

8.1 Inleiding

Met het gros van de jongeren gaat het goed. Zij verkeren in een goede gezondheid, gaan graag naar school, hebben een goede band met hun opvoeders en maken zich niet al te veel zorgen over de toekomst. Met een minderheid, zo'n 15 à 20 %, gaat het echter helemaal niet goed. Deze kleine groep jongeren kampt met psychosociale problemen. Dit kunnen zowel emotionele - als ook gedragsproblemen zijn. In het eerste geval betreft het stoornissen in de persoonlijkheid zoals depressies, gevoelens van onmacht, eenzaamheid en suïcidale gedachten, ofwel geïnternaliseerd probleemgedrag. In het tweede geval gaat het om direct waarneembaar, problematisch gedrag zoals druggebruik, vandalisme, diefstal, weglopen en zwerven e.d. ofwel geëxternaliseerd probleemgedrag.

Sommige jongeren lopen meer risico dan anderen om ,op welke manier dan ook, in moeilijkheden te geraken door een samenspel van negatieve factoren in het ouderlijk gezin, de school en de vriendenkring. (Van der Ploeg en Scholte, 1990)

Zonder uitputtend te zijn, kunnen m.b.t. het gezin de volgende risicofactoren genoemd worden:

- conflictvolle gezinsinteracties
- gebrekkige communicatie
- ontbreken van een affectieve relatie tussen opvoeder(s) en kind
- psychische problematiek, verslaving en/of criminaliteit van (een der) opvoeders
- een zwakke economische positie van het gezin (werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, laag inkomen)

M.n. jongeren die opgroeien in gezinnen waar meerdere van deze factoren tegelijkertijd voorkomen, de z.g.n. multiple problem youth, lopen een verhoogd risico (later) in de problemen te komen. (WRR, 1991) Of dit ook daadwerkelijk gebeurt, is mede afhankelijk van een aantal kindgebonden kenmerken zoals temperament, intelligentie en fysieke gezondheid.

De school kan de ongunstige invloed van het gezin versterken dan wel verzwakken. Slechte leerprestaties, ruzie met leraren en medeleerlingen vergroten de kans op problematisch gedrag. Goede leerprestaties en schoolrelaties daarentegen kunnen een tegenwicht vormen voor de negatieve gezinsomstandigheden en zij kunnen een zodanig positieve uitwerking hebben op de persoonlijke ontwikkeling, dat de kans op probleemgedrag afneemt.

Voor de invloed die van de vriendengroep uitgaat, geldt in grote trekken hetzelfde. De groep kan problematisch gedrag corrigeren dan wel aanmoedigen. Uit diverse onderzoeken komt naar voren dat jeugdige wetsovertreders, weglopers, zwervers en verslaafde jongeren in veel gevallen verkeren in een groep van vrienden/bekenden met soortgelijke problemen. (Van der Ploeg en Scholte, 1990)

Hoeveel jongeren dermate ernstige problemen hebben dat zij professionele hulp behoeven, is niet exact aan te geven. Bijl komt na bestudering van literatuur over jeudigen met problemen tot de volgende schatting: 14-20% van alle jongeren in de leeftijd van 0-17 jaar heeft te kampen met een gematigde of ernstige psychiatrische stoornis. In circa 7% van de gevallen, (zo'n 230.000 jongeren), betreft het een ernstige stoornis. (Bijl en van Gageldonk, 1991) Emotionele problemen - angsten, fobieën, depressies, minderwaardigheidsgevoelens e.d. - komen het meest frekwent voor, gevolgd door gedragsproblemen zoals vandalisme, agressie, verslaving e.d. Zoals uit de volgende paragrafen zal blijken, worden emotionele problemen vaker bij meisjes aangetroffen, terwijl gedragsproblemen meer bij jongens voorkomen.

8.2 Emotionele problemen

Jonge kinderen zijn over het algemeen meer tevreden met zichzelf en hun leven dan de oudere jeugd. Uit het door het I.T.S. uitgevoerde onderzoek naar de leefsituatie van kinderen tot 12 jaar, komt naar voren dat circa 11% van de 190 ondervraagde 8-11 jarigen ontevreden is over zichzelf, zij zouden graag 'anders' zijn en vinden hun eigen leven 'niet zo fijn' (Peeters en Woldringh, 1993). In de leeftijdscategorie 12-18 jaar ligt, volgens de resultaten van het Scholierenonderzoek, het percentage jongeren met een negatieve zelfwaardering hoger. Desgevraagd zegt 22% over het algemeen geen positief beeld van zichzelf te hebben en 15% is zelfs niet redelijk tevreden over zichzelf. 37% heeft niet het gevoel trots op zichzelf te kunnen zijn en 24% heeft vaak het gevoel alles verkeerd te doen. Meisjes en LBO-leerlingen hebben vaker een negatief zelfbeeld. Met de leeftijd is geen duidelijk verband. Bij de LBO-leerlingen wordt het zelfbeeld met de jaren positiever, terwijl de

zelfwaardering bij de MAVO/HAVO-leerlingen juist afneemt bij het ouder worden.

Turkse en Marokkaanse leerlingen hebben een minder positief beeld van zichzelf dan de autochtone jongeren. In het scholierenonderzoek zijn ook vragen over gevoelens van eenzaamheid opgenomen. Ruim een vijfde van de leerlingen zegt een goede vriend(in) te missen, 18% heeft vaak het gevoel dat niemand om hem/haar geeft en 12% voelt zich vaak eenzaam. Onderscheid naar geslacht levert geen verschillen van betekenis. Uitsplitsing naar schoolsoort laat zien dat LBO-leerlingen het meest geplaagd worden door gevoelens van eenzaamheid en HAVO- en VWO-leerlingen het minst. Ook hier is geen sprake van een duidelijke samenhang met leeftijd: voor jongeren in het LBO en VWO geldt hoe ouder, hoe minder eenzaam. Voor MAVO/HAVO-scholieren geldt daarentegen precies het omgekeerde: hier neemt met de leeftijd de eenzaamheid toe. Bij onderscheid naar etnische herkomst blijkt dat allochtone leerlingen vaker gevoelens van eenzaamheid ervaren dan de Nederlandse.

Gevraagd naar hun 'tegenwoordige stemming' antwoordt toch de overgrote meerderheid van de scholieren dat het 'tamelijk goed' tot 'heel goed gaat'. Slechts een minderheid van 3% voelt zich in meerdere of mindere mate gedeprimeerd. Meisjes zijn binnen deze minderheid oververtegenwoordigd evenals de Surinaamse/Antilliaanse leerlingen. Voorts geldt dat oudere leerlingen, met uitzondering van die in het LBO, vaker depressief zijn dan de jongere. Onderscheid naar schoolsoort tenslotte levert geen verschillen van betekenis.

Is de actuele stemming over het algemeen goed, in het jaar voorafgaande aan het onderzoek heeft 21% van de jongeren zich naar alle waarschijnlijkheid minder goed gevoeld, getuige het feit dat ruim 1 op de 5 in die periode gespeeld heeft met de gedachte zelfmoord te plegen en 6% ook daadwerkelijk één of meerdere suïcidepogingen heeft ondernomen. Meisjes, LBO- en MAVO-leerlingen en oudere scholieren hebben vaker suïcidale gedachten, evenals Surinaamse/Antilliaanse en Turkse jongeren.

Pogingen tot zelfmoord komen het meest voor onder LBO-leerlingen, gevolgd door die van de MAVO. In het LBO, MBO en MAVO ondernamen de meisjes vaker een poging zich van het leven te beroven dan de jongens. Bij de HAVO- en VWO-leerlingen doet een dergelijk verschil zich niet voor. Over het algemeen zetten meer oudere dan jongere leerlingen hun suïcidedachten om in daden. Uitzondering hierop zijn de jongens in het LBO en VWO. Bij uitsplitsing naar etnische herkomst blijkt dat naar verhouding aanzienlijk meer allochtone dan autochtone jongeren getracht hebben een einde aan hun leven te maken. Van de Nederlandse jongeren ondernam 5% tenminste één zelfmoordpoging, van de Surinaamse/Antilliaanse leerlingen 12% en van de Turkse en Marokkaanse 11%.

Het beeld dat uit het Scholierenonderzoek naar voren komt, bevestigt in grote lijnen eerdere onderzoeksresultaten van Meeus en 't Hart: meisjes ervaren meer psychische stress, zijn depressiever en hebben vaker suïcidale gedachten. In de loop van de adolescentie neemt bij meisjes, en, in iets mindere mate, bij jongens het psychisch welbevinden af, psychische stress en depressiviteit nemen toe, evenals de suïcidale gedachten. Omdat emotionele stoornissen zich tijdens de adolescentie verdiepen, vormen zij volgens Meeus een grotere bedreiging voor de persoonlijke ontwikkeling dan gedragsproblemen omdat deze laatste over het algemeen na het achttiende jaar afnemen (Meeus en 't Hart, 1993). Hoewel niet voor alle vormen van problematisch gedrag geldt dat zij min of meer vanzelf in betekenis afnemen met het stijgen van de leeftijd, (zie ook het vervolg van dit hoofdstuk), en het derhalve niet raadzaam is alle aandacht te verleggen van jongeren met gedragsproblemen naar die met emotionele stoornissen, verdient extra hulp voor de laatste categorie wel aanbeveling. Dit vraagt van alle betrokkenen een grote mate van alertheid omdat jongeren die emotioneel in de knel zitten (lange tijd), onzichtbaar kunnen blijven. De neiging tot ingrijpen is bovendien wellicht geringer omdat deze jongeren, in tegenstelling tot de jeugdigen met gedragsproblemen, doorgaans geen maatschappelijke overlast veroorzaken.

De bevinding van Van der Ploeg (1990) dat jongeren uit lagere sociale klassen meer kans hebben in de problemen te komen, wordt door de uitkomsten van het Scholierenonderzoek bevestigd. Er is een duidelijke samenhang met sociale status, geïndiceerd door schoolsoort, en de mate van psychisch welbevinden. LBO-leerlingen hebben een negatiever zelfbeeld, ervaren meer gevoelens van eenzaamheid, hebben vaker suïcidale gedachten en ondernemen meer suïcidepogingen dan HAVO/VWO-leerlingen.

Eveneens van belang blijkt de etnische herkomst. In het Scholierenonderzoek scoren allochtone jongeren op een aantal onderdelen van de schaal van psychisch welbevinden beduidend lager dan de Nederlandse jeugd. Voor een deel kunnen cultuurbepaalde antwoorden hiervoor verantwoordelijk zijn. Binnen sommige culturen is de opstelling t.o.v. de eigen persoon er één van bescheidenheid. Vragen naar het zelfbeeld kunnen daardoor een andere, minder positief gekleurde, invulling krijgen. Hiermee rekening houdend, blijft echter bij de allochtone jongeren sprake van een mindere mate van psychisch welbevinden.

Jongeren met psychische problemen kunnen bij een groot aantal instellingen, zowel in de ambulante als in de (semi)residentiële sfeer, terecht. Wie uiteindelijk waar en voor welke hulp terecht komt, is niet altijd even duidelijk aan te geven, aldus concluderen Konijn en Schuur na een uitvoerig onderzoek naar de plaats van de RIAGG-jeugdafdeling in de circuits van hulpverleningsinstellingen voor jeugdigen (Konijn en Schuur, 1992). Volgens de beide onderzoeksters bieden verschillende instellingen (gedeeltijk) dezelfde zorg voor dezelfde soort vragen. Samenwerkingsverbanden en verwijzrelaties tussen instellingen spelen een belangrijke rol in de hulpverleningscarrière die cliënten doorlopen.

In de geestelijke gezondheidszorg concentreert de grootste vraag naar hulp voor jeugdigen zich in de ambulante voorzieningen. Hierbinnen heeft de jeugdsectie van het RIAGG verreweg de grootste groep cliënten. In 1989 werden daar circa 30.000 jongeren aangemeld. Bij de meerderheid speelden emotionele problemen (mede) een rol bij de bepaling van de hulpvraag (Konijn en Schuur, 1992)

Ook in de jeugdhulpverlening kennen de ambulante voorzieningen verreweg de grootste hulpvraag. Enkele voorbeelden: eind jaren 80 belden circa 43.400 kinderen de Kindertelefoon, kwamen 7400 klachten betreffende kindermishandeling binnen bij de Bureaus vertrouwensartsen en belandden zo'n 40.000 jongeren bij Jongerenadviescentra (JAC) In diezelfde periode maakten circa 8000 jongeren gebruik van een residentiële voorziening. (Bijl en van Gageldonk, 1991)

De hulpvragen van deze jongeren waren zeer divers. Niet bekend is hoeveel van hen met emotionele problemen te kampen hadden.

Recente betrouwbare landelijke overzichten van aantallen jeugdigen die gebruik maken van de diverse soorten voorzieningen voor jeugdhulpverlening zijn op dit moment nog niet voorhanden. In de loop van 1994 zullen dergelijke overzichten beschikbaar komen, wanneer de instellingen die vallen onder de Wet op de jeugdhulpverlening verplicht worden, gegevens betreffende hun cliëntbestand te leveren aan de Stichting Registratie Jeugd Voorzieningen (SRJV)

Betrekkelijk nieuw zijn de cursussen/trainingen die ten doel hebben (verdieping van) emotionele problemen te voorkomen. Tijdens de studiedag "Jeugd en Gezondheid" (Utrecht, 1993) werden enkele voorbeelden gepresenteerd: in Nijmegen wordt de cursus "Stemmingmakerij" aangeboden aan scholieren van 15-18 jaar, die meer dan gemiddeld last hebben van depressieve klachten. Door het aanleren van (probleemoplossings)vaardigheden tracht men deze jongeren meer greep op hun eigen leven te geven, hetgeen tot een vermindering van de depressieve klachten moet leiden. (Ruiter, Katholieke Universiteit Nijmegen)

In Groningen loopt het project "Interventies in de psychosociale ontwikkeling in de adolescentie". Dit project is niet gericht op duidelijk aanwijsbare probleemjongeren. De interventie bestaat uit een sociale vaardigheidstraining voor 13-15 jarigen. Door de jongeren in een vroegtijdig stadium allerlei basisvaardigheden aan te leren, hoopt men hen te behoeden voor problemen tijdens de adolescentie. (Bijstra, Universiteit Groningen)

Ook voor kinderen in het basisonderwijs zijn preventieprogramma's ontwikkeld. Het programma "Zeg nou zelf", een gezamenlijk produkt van de RIAGG's Oost-Veluwe en Oost-Gelderland en de Schooladviesdienst in Oost-Gelderland, beoogt de sociale weerbaarheid van de basisschoolleerlingen in groep 6 en 7 te vergroten. Er worden thema's behandeld als het uiten van gevoelens, boos zijn, pesten en bang zijn. Bij dit programma ligt eveneens de nadruk op verbeteren/aanleren van probleemoplossingsvaardigheden, wat o.a. moet leiden tot een beter klaslimaat en een grotere mate van persoonlijk welbevinden. (Dekkers, RIAGG Oost-Gelderland en Van der Meijden, NcGv Utrecht)

Eerder in deze paragraaf werd extra hulp voor jongeren met emotionele problemen gevraagd. De bovenbeschreven en andere soortgelijke projecten kunnen daaraan een bijdrage leveren omdat zij duidelijk gerichte aandacht besteden aan (het voorkomen van) emotionele problemen onder jongeren. Evaluatie van deze projecten zal uit moeten wijzen of het vroegtijdig aanbieden van leerprogramma's een effectieve aanpak is om emotionele problemen bij jongeren te voorkomen, dan wel te verminderen.

8.3 Gedragsproblemen

8.3.1 Jeugdcriminaliteit.

Volgens de politiecijfers is het absolute aantal jongeren dat in aanraking komt met de politie de afgelopen tien jaar gedaald. Werden in 1980 nog zo'n 42.000 jeugdigen in de leeftijd van 12-17 jaar als verdachte 'gehoord',

in 1990 waren dit er nog maar 37.000. Daar echter ook het totaal aantal jongeren in deze leeftijdscategorie is afgenomen, geven de absolute cijfers een te rooskleurig beeld van de ontwikkelingen in de jeugdcriminaliteit. Een beter inzicht verschaffen de cijfers opgenomen in tabel 8.1 waar is gekeken naar het aantal minderjarige verdachten per 100.000 jeugdigen van dezelfde leeftijdsklasse. Uit deze relatieve cijfers blijkt een toename van de jeugdcriminaliteit.

Tabel 8.1 Bekend geworden minderjarige verdachten per 100.000 12-17 jarigen.

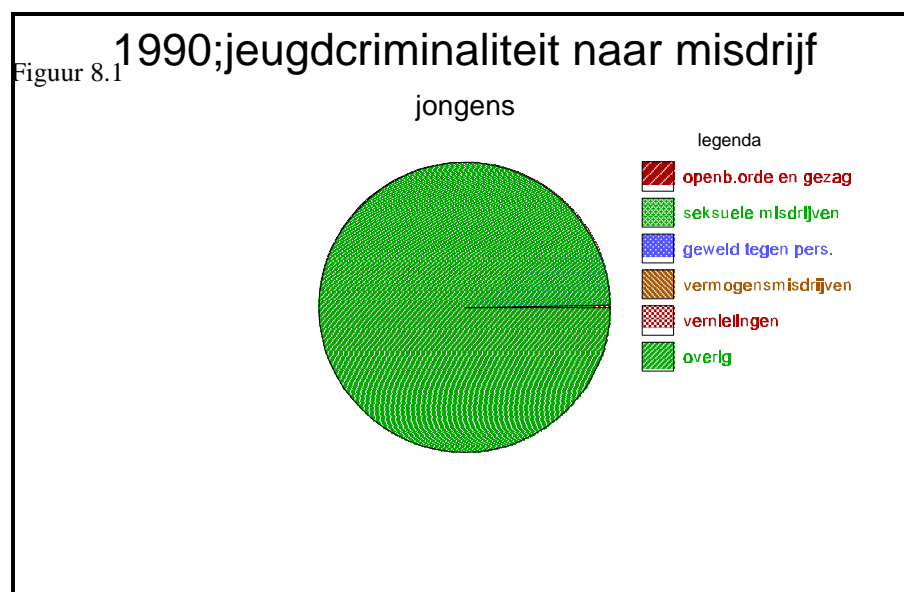
	jongens		meisjes		totaal	
	abs.	index	abs.	index	abs.	index
1980	5 018	100	560	100	2 838	100
1981	5 299	106	623	111	3 016	106
1982	5 782	115	671	120	3 286	116
1983	5 390	107	653	117	3 081	109
1984	5 548	111	759	136	3 209	113
1985	5 521	110	850	152	3 238	114
1986	5 670	113	774	138	3 273	115
1987	5 334	106	786	141	3 113	110
1988	5 356	107	736	132	3 095	109
1989	5 479	109	674	120	3 134	110
1990	5 508	110	776	139	3 199	113

Bron: Junger-Tas en Kruissink (1992)

PM: cijfers over 1992

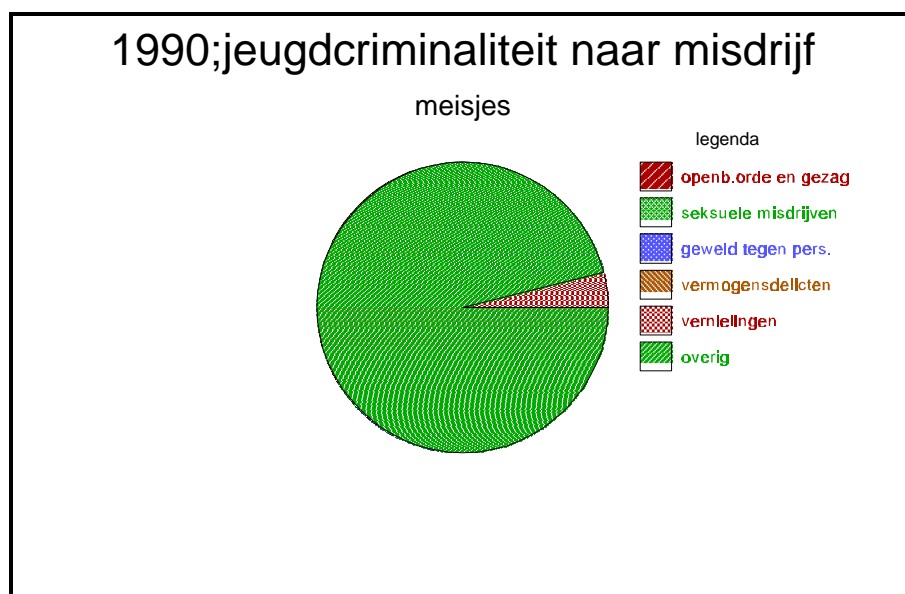
Uit tabel 8.1 komt tevens naar voren dat de criminaliteit onder meisjes naar verhouding sterker is gestegen dan die onder de jongens. Ondanks die stijging nemen zij echter nog steeds een bescheiden plaats in binnen de groep jongeren die met de politie in aanraking komen. Het vrouwelijke aandeel steeg van 10% in 1980, naar 12% in 1990.

De misdrijven waarvan de jongeren worden verdacht zijn in 98% van de gevallen delicten uit het Wetboek van Strafrecht. Hierin is in de loop der jaren geen verandering opgetreden. Bij de meisjes wordt de hoofdmoot gevormd door vermogensmisdrijven (85%), waarbij het voornamelijk gaat om "eenvoudige diefstal" (veelal winkeldiefstal). De overige delicten nemen een bescheiden plaats in. Bij de jongens bestaat meer dan de helft van de misdrijven (t.w. 68%) eveneens uit vermogensdelicten. In eenderde van de gevallen betreft dit "diefstal met braak". Vergeleken met de meisjes worden zij daarnaast twee tot drie maal zo vaak verdacht van het plegen van vernielingen of van misdrijven tegen de openbare orde. De figuren 8.1 en 8.2 geven een beeld van de verdeling van de jeugdcriminaliteit naar soort misdrijf. Opvallend is dat de gewelddelicten bij de jongens en de meisjes een even groot aandeel van het totaal aantal misdrijven vormen. Bij circa 75% van de aanhoudingen bestaat het gewelddelict uit "eenvoudige mishandeling".

Bron: Junger-Tas en Kruissink (1992)

Figuur 8.2

Bron: Junger-Tas en Kruissink (1992)

Vergeleken met het begin van de jaren tachtig zijn er een aantal verschuivingen opgetreden binnen de jeugdcriminaliteit: bij de jongens zijn alle delicten in omvang afgenomen. Een uitzondering hierop vormen de gewelddelicten; hiervan is het aantal enigszins gestegen. Bij de meisjes is er sprake van een absolute stijging van vrijwel alle delictcategorieën. Een relatief sterke toename vertonen de misdrijven tegen de openbare orde en gezag en gewelddelicten.

Landelijke gegevens omtrent de deelname van allochtone jongeren aan criminele activiteiten ontbreken. Over de door de politie geregistreerde criminele jongeren uit etnische minderheden kan iets meer gezegd worden op basis van de studie van Eysink Smeets & Etman (1992). Zij onderzochten circa 13.000 'cases' van de jeugdpolitie in de vier grote steden. Het ging hierbij om aanhoudingen in 1988 en in 1990 van jongeren in de leeftijd van 9 t/m 17 jaar. Bij de analyse zijn naar etnische herkomst vijf groepen onderscheiden: Nederlanders, Surinamers, Marokkanen, Turken en een groep 'overige afkomst'. De groep verdachten bestond voor 85.7% uit jongens. Onder de Nederlandse jongeren die werden aangehouden, kwamen naar verhouding de meeste meisjes voor (18%). Onder de Turkse de minste (5%). Vanwege de geringe aantallen meisjes baseren de onderzoekers hun conclusies uitsluitend op de gegevens van de aangehouden jongens. Zij constateren dat in 1988 de allochtone jongens verantwoordelijk waren voor tweederde van de geregistreerde jeugdcriminaliteit in de grote steden, terwijl zij daar slechts voor ongeveer eenderde deel uitmaakten van de totale groep jongens in de betreffende leeftijdscategorie. In 1990 was de verhouding nog ongunstiger. Toen vormden zij bijna 40% van de populatie en namen zij ongeveer 70% van de aanhoudingen voor hun rekening. Hierbij moet de kanttekening worden geplaatst dat geen rekening is gehouden met het aantal recidivisten (Criminologisch tijdschrift nr 3 1993)

Zoals uit de cijfers in tabel 8.2 blijkt, dragen niet alle onderscheiden groepen allochtone jongeren in dezelfde mate bij aan de jeugdcriminaliteit.

Tabel 8.2 Aantal aanhoudingen per 100 jongens van 9-17 jaar en van 12-17 jaar

	1988		1990	
	9-17j	12-17j	9-17j	12-17j
etnische herkomst:				
Ned.	3.4	4.4	3.6	5.0
Sur.	14.5	19.9	11.2	16.0
Turks	7.4	9.8	7.8	10.6
Marokk.	20.7	29.2	22.4	30.6
Overig 1)	12.4	16.6	9.3	12.9

1) incl. Antillianen

Bron: Eysink Smeets & Etman, 1992

Zowel in 1988 als in 1990 kennen van alle allochtone jongens, de Marokkaanse het meeste aantal aanhoudingen, de Turkse jongens de minste.

Jongens behorend tot de groep "overige" werden, evenals de Surinaamse, in het tweede meetjaar minder vaak aangehouden dan in het eerste.

De redenen voor aanhouding variëren per groep: Nederlandse jongens worden vaker verdacht van het plegen van vernieling en 'overige gewelddelicten'. Zij worden daarentegen relatief weinig verdacht van diefstal uit/vanaf auto's, diefstal met geweld en 'overige vermogensdelicten'.

Surinaamse jongens worden naar verhouding vaak 'gehoord' i.v.m. winkeldiefstallen en Turkse jongens i.v.m. (brom)fietsdiefstal en overige vermogensdelicten, maar naar verhouding weinig voor inbraak. Marokkaanse jongens tenslotte worden vaker verdacht van diefstal uit/vanaf auto's, inbraak en overige vermogensdelicten. Minder vaak worden zij aangehouden voor winkeldiefstal, en vernielingen.

Drugsdelicten zijn in het betreffende onderzoek niet geïnventariseerd.

Ook Junger constateerde eerder in haar onderzoek uit 1989 naar de betrokkenheid van 12-17 jarige jongens uit etnische minderheden bij delinquent gedrag, dat het criminaliteitscijfer bij de Marokkaanse groep het hoogst is: 34% van hen had ooit in zijn leven in Nederland een geregistreerd politiecontact gehad. Van de Turkse en Surinaamse jongens was dit resp. 22% en 23%. Van de Nederlandse jongens die in sociaal-economisch opzicht met de allochtone jongens vergelijkbaar zijn, was 15% ooit in aanraking gekomen met de politie in verband met een strafbaar feit. (ter vergelijking: bij een representatieve steekproef van Nederlandse jongens gaat het om 10%) (Junger en Zeilstra, 1989) Volgens Junger zijn het niet zo zeer specifieke culturele factoren en/of de slechte sociaal-economische positie van allochtonen die verantwoordelijk zijn voor de hogere criminaliteit onder de buitenlandse jongens, maar speelt de mate van integratie in de samenleving een belangrijke rol. Uit haar onderzoek bleek dat jongens die een sterke band hebben met het gezin, met school, met conventionele waarden in de samenleving en met een conventionele vrije tijdsbesteding relatief minder delicten plegen dan jongens met een zwakke band met het gezin, met school, met de conventionele waarden in de samenleving en met een onconventionele vrije tijdsbesteding. (Junger, 1990) De vraag of de verschillen in criminaliteit tussen etnische groepen onderling toegeschreven kunnen worden aan verschillen in mate van integratie in de samenleving, blijft in het onderzoek onbeantwoord.

Daar Turkse en Marokkaanse jongens zich in een groot aantal opzichten in dezelfde situatie (lijken te) bevinden (onderwijs, arbeidsmarktperspectieven, cultuurconflicten), is het opmerkelijk dat Turkse jongens naar verhouding veel minder vaak met de politie in aanraking komen dan de Marokkaanse. Bovenkerk komt na een vergelijking van de in ons land verblijvende Turken en Marokkanen tot de volgende factoren die de verschillen in het voorkomen van delinquent gedrag tussen jongens van de beide nationaliteiten zouden kunnen verklaren: ten eerste is de Turkse gemeenschap hechter georganiseerd dan de Marokkaanse. Conflicten binnen het gezin en gemeenschap worden veel meer 'intern' opgelost. Ten tweede kent de Turkse gemeenschap een groeiend etnisch bedrijfsleven. De (kleine) ondernemersklasse zou een voorbeeldfunctie voor de jongeren kunnen vervullen. Ten derde zijn de Turkse gezinnen gemiddeld kleiner en is de gezinshereniging eerder op gang gekomen, waardoor minder jongens op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen. Ten

vierde tenslotte wijst Bovenkerk op het feit dat de opvattingen van de Turken over de rol en de functie van de overheid meer aansluiten op de Nederlandse dan die der Marokkanen. (Bovenkerk, 1992)

Of deze factoren - die overigens deels ook als indicatoren voor mate van integratie gezien zouden kunnen worden - op dit moment medeverantwoordelijk zijn voor de geringere criminaliteit onder Turkse jongens, is echter niet met zekerheid aan te geven.

Het beeld (van de ontwikkeling) van de jeugdcriminaliteit

op basis van politiecijfers, zoals in het voorgaande werd geschetst, is onvolledig. Een aantal delicten wordt nooit opgehelderd en bovendien komt een steeds groter wordend gevallen van voornamelijk z.g.n. "kleine criminaliteit" - winkeldiefstal, graffiti, vernielingen e.d.- nooit ter kennis van de politie. Ter complementering van het beeld worden in deze paragraaf derhalve ook gegevens opgenomen uit zelf-rapportageonderzoek onder jongeren.

In het Scholierenonderzoek zijn een aantal vragen opgenomen die betrekking hebben op het plegen van winkeldiefstallen, aanrichten van vernielingen, verwickeld raken in vechtpartijen e.d. Van alle ondervraagde jongeren had de meerderheid zich in de afgelopen twaalf maanden, naar eigen zeggen, niet schuldig gemaakt aan het plegen van diefstal, vandalisme of daden van ernstige fysieke agressie. Slechts 12% meldde 4x of vaker een delict te hebben gepleegd. Deze minderheid was verantwoordelijk voor 91% van de totale zelfgerapporteerde criminaliteit.

Sommige overtredingen blijken grotere populariteit te genieten dan andere. Tabel 8.3 geeft een overzicht.

Tabel 8.3 Aantal jongeren dat zegt delict te hebben gepleegd in afgelopen jaar (in %)

	geen	1x	2-3x	vaker	N(=100%)
FYSIEKE AGRESSIE:					
deelname serieuze vechtpartij	87.1	6.0	3.5	3.4	13 868
iemand ernstig geslagen/verwond	91.6	4.9	1.9	1.6	13 864
DIEFSTAL:					
winkeldiefstal	90.6	3.2	2.4	3.8	13 855
een fiets gepikt	92.5	3.7	1.9	1.9	13 877
iets gestolen <50 gulden	93.0	3.0	1.7	2.4	13 814
iets gestolen > 50gulden	96.9	1.3	0.6	1.2	13 795
VANDALISME:					
vernielingen op straat	89.8	4.5	2.5	3.2	13 825
vernielingen schooleigendommen	94.2	2.7	1.5	1.6	13 809

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Ongeveer één op de acht jongeren (13%) heeft in het afgelopen jaar tenminste één maal deelgenomen aan een serieuze vechtpartij. Hoewel daarbij rake klappen uitgedeeld kunnen zijn, hoeven er lang niet altijd echte slachtoffers gevallen te zijn. Het percentage scholieren dat aangeeft iemand ernstig geslagen/verwond te hebben, ligt namelijk aanmerkelijk lager.(8%)

Het aanrichten van vernielingen op straat blijkt voor één op de tien jeugdigen een bezigheid geweest te zijn. Voor schooleigendommen toonde men meer respect. Vernieling hiervan werd door slechts 6% genoemd. Van alle vormen van diefstal is winkeldiefstal de meest voorkomende: 9% van de jongeren had zich hieraan schuldig gemaakt. De recidive is hier ook het grootst. Slechts een geringe minderheid (3%) heeft in het afgelopen jaar iets gestolen dat meer dan 50 gulden waard is.

Vergeleken met het Scholierenonderzoek 1990 hebben zich enkele verschuivingen voorgedaan: t.a.v. de vragen naar agressie is geen exacte vergelijking te maken omdat destijds iets andere vragen zijn gesteld. Om toch een indruk te geven: 15% was destijds betrokken geweest bij een serieuze vechtpartij in een disco, bar of andere uitgaansgelegenheid; 8% had deelgenomen aan een vechtpartij bij een sportwedstrijd en 7% raakte slaags op school. Het percentage leerlingen dat een ander ernstig had verwond lag met 8% op hetzelfde niveau als in 1992.

Diefstal lijkt over de gehele linie te zijn afgenomen. De sterkste daling deed zich voor bij winkeldiefstal (percentage daders ging van 15 naar 9%) en bij diefstal van minder dan 50 gulden waarde (percentage daders liep terug van 13 naar 7%)

Het vandalisme is eveneens verminderd: in 1990 bekende 15% van de jongeren vernielingen op straat te hebben aangericht en 9% vergreep zich aan schooleigendommen. In 1992 waren die percentages resp. 10% en 6%.

De conclusie lijkt gewettigd dat de jeugdcriminaliteit, althans voorzover het gaat om relatief geringe feiten waar in het Scholierenonderzoek naar is gevraagd, in de afgelopen twee jaar is afgenomen. Het percentage leerlingen dat volgens eigen zeggen wegens het plegen van een delict met de politie in aanraking kwam, daalde in dezelfde periode van 15% naar 12%.

Sommige categorieën jongeren maken zich vaker schuldig aan het plegen van delicten dan anderen.

Tabel 8.4 Zelfrapportage delinquent gedrag, naar geslacht, etnische herkomst en schooltype (in %)

	geen	1x	2-3x	vaker	N(=100%)
Naar geslacht:					
jongens	61.8	10.5	9.3	18.3	6 619
meisjes	83.7	5.6	4.5	6.3	6 839
Naar etnische herkomst					
ned.	74.0	8.0	6.8	11.2	10 884
Sur/Antill.	70.6	8.3	5.9	15.1	575
Turks	70.4	7.9	5.8	15.9	189
Marokk.	70.1	7.2	8.8	13.9	251855
Overig	66.3	7.7	7.7	18.3	1 200
Naar schooltype					
LBO	63.7	10.6	7.7	18.0	2 114
MBO	75.4	7.7	5.5	11.4	1 683
MAVO	71.0	8.5	7.7	12.8	4 533
HAVO	76.4	6.7	6.2	10.7	2 943
VWO	79.6	6.3	6.3	7.8	2 032
Overig	73.8	8.2	6.0	12.0	183

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Zoals uit tabel 8.4 blijkt, is bij de jongens het percentage dat zich naar eigen zeggen schuldig heeft gemaakt aan een of andere vorm van (kleine) criminaliteit aanzienlijk hoger dan bij de meisjes. Bovendien is het aandeel ernstige recidivisten (4x of vaker) bij de mannelijke wetsovertreders aanzienlijk groter. Overigens komt uit de zelfrapportage een kleiner verschil in delinquentienivo tussen jongens en meisjes naar voren dan uit de politiecijfers. Bij de geregistreerde criminaliteit was de verhouding één meisje tegen ruim zeven jongens. Uit de zelfrapportage blijkt een verhouding van ongeveer 1:2. D.w.z. dat in de lichtere vormen van delinquentie - die zich grotendeels aan politiecontrole onttrekken - meisjes minder zijn ondervetegenwoordigd dan in de zwaardere criminaliteit die tot justitiële contacten leidt.

De etnische herkomst vertoont eveneens een samenhang met delinquent gedrag. Bij de allochtone jongeren is het percentage onschuldigen lager dan bij de autochtone en het aandeel delinquenten dat vaker een overtreding heeft begaan ligt hoger. In tegenstelling tot de verwachting - gezien de geregistreerde criminaliteitscijfers - melden Marokkaanse jongeren niet vaker wetsovertredend gedrag dan de Turkse of Surinaamse/Antilliaanse jongeren. Een verklaring voor dit afwijkende beeld zou kunnen zijn dat Marokkaanse leerlingen meer dan andere, geneigd zijn op de vragen naar crimineel gedrag sociaal wenselijke antwoorden te geven. (Junger, 1990)

Bij onderscheid naar schoolsoort blijkt delinquent gedrag bij LBO-leerlingen vaker voor te komen dan bij de andere scholieren. Naarmate het onderwijsniveau stijgt, dalen zowel het aandeel 'schuldigen', als het aandeel (ernstige) recidivisten binnen de totale schoolpopulatie.

Niet in de tabel opgenomen is een uitsplitsing naar leeftijd. Over het algemeen wordt aangenomen dat voor de meeste jongeren crimineel gedrag een verschijnsel van tijdelijke aard is. Op 15-jarige leeftijd zou dit gedrag serieuze vormen aannemen, om rond het achttiende jaar de top te bereiken en vervolgens weer af te nemen (Junger-Tas, 1992). De cijfers uit het Scholierenonderzoek bevestigen dit beeld in grote lijnen: het percentage wetsovertreders bij de 12-14 jarigen is geringer dan bij de 15 jarigen en er is sprake van een, zij het zeer geringe, toename na die leeftijd. De daling van het percentage delinquente jongeren in de groep 18 jaar en ouder komt duidelijk uit het Scholierenonderzoek naar voren. V.w.b. het aandeel ernstige recidivisten geldt min of meer hetzelfde beeld: een toename rond het 15e jaar, een lichte stijging tot 18 jaar en daarna een daling. Overigens blijken bepaalde delicten meer leeftijdgebonden dan andere (zie fig. 8.3).

Van alle jongeren die 1x een overtreding begingen, kwam 18% daardoor in aanraking met de politie. Zoals te verwachten ligt het percentage jongeren met politie-contacten hoger bij de recidivisten: 24% bij degenen die zich 2-3x aan delinquent gedrag schuldig hadden gemaakt, waarbij het voor 15% tot een eenmalig contact beperkt bleef, en 43% bij de ernstige recidivisten (4x of vaker). 26% van hen kwam bij herhaling in aanraking met de politie, 12%

zelfs 4x of vaker.

Voor alle soorten delicten geldt dat jongens ze vaker begaan dan meisjes, LBO-leerlingen vaker dan overige scholieren en allochtone jongeren vaker dan hun autochtone leeftijdgenoten. Zoals uit de tabellen 8.5/8.7 blijkt, varieert de mate van hun oververtegenwoordiging echter per delictsoort. De samenstelling van de groep daders *naar geslacht* is het meest onevenredig waar het gaat om misdrijven in de categorieën vandalisme en, in iets mindere mate, fysieke agressie. Tegenover één vrouwelijke dader staan ruim drie mannelijke. Bij diefstal ligt de verhouding minder scheef. Tegenover één meisje dat bekend iets gestolen te hebben, staan krap twee mannelijke schuldigen aan diefstal.

Tabel 8.5 aantal jongeren dat zegt een delict te hebben gepleegd (in%)

FYSIEKE AGRESSIE 1)	0x	1x	2-3x	4x of vaker	N(=100%)
naar geslacht:					
jongens	77.5	7.9	6.9	7.8	6 810
meisjes	93.0	3.1	2.2	1.8	6 912
naar etnische herkomst:					
Ned.	86.4	5.2	4.2	4.2	11 090
Sur./Antill.	82.8	5.8	6.1	5.3	587
Turks	77.0	6.1	4.1	12.8	196
Marokk.	80.5	6.2	5.8	7.4	257
Overig	80.8	6.5	5.7	7.0	1 227
naar schooltype:					
LBO	75.5	8.0	7.1	9.5	2 198
MBO	84.7	5.6	4.1	5.6	1 715
MAVO	84.7	6.0	4.8	4.6	4 610
HAVO	89.1	4.1	3.4	3.4	2 989
VWO	92.3	3.4	3.0	1.4	2 057
Overig	85.6	3.7	5.3	5.3	187

1) samengesteld op basis van de volgende vragen: "Hoe vaak heb je in de afgelopen twaalf maanden - deelgenomen aan een serieuze vechtpartij?"
- iemand zo geslagen/verwond dat hij/zij verbonden moest worden of naar een dokter moest?"

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Tabel 8.6 aantal jongeren dat zegt een delict te hebben gepleegd (in%)

STELLEN 1)	0x	1x	2-3x	4x of vaker	N(=100%)
naar geslacht:					
jongens	79.5	6.3	4.6	9.6	6 740
meisjes	89.6	3.6	2.6	4.1	6 905
naar etnische herkomst:					
Ned.	85.4	4.9	3.5	6.2	11 027
Sur./Antill.	82.7	4.8	3.8	8.7	584
Turks	90.7	2.6	2.6	4.1	194
Marokk.	84.5	3.5	2.3	9.7	258
Overig	77.0	6.3	5.2	11.4	1 224
naar schooltype:					
LBO	80.4	5.9	4.2	9.5	2 166
MBO	86.6	4.9	3.1	5.4	1 703
MAVO	83.5	5.1	4.0	7.4	4 600
HAVO	86.4	3.9	3.1	6.6	2 973
VWO	87.3	4.9	3.3	4.5	2 040
Overig	86.2	6.4	1.1	6.4	188

1) samengesteld op basis van de volgende vragen: "Hoe vaak heb je in de afgelopen twaalf maanden - een fiets gepikt?"

- iets uit een winkel gestolen?"
- iets anders gestolen dat minder dan 50 gulden waard was?"
- iets anders gestolen dat meer dan 50 gulden waard was?"

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Tabel 8.7 aantal jongeren dat zegt een delict te hebben gepleegd (in%)

VANDALISME 1)	0x	1x	2-3x	4x of vaker	N(=100%)
naar geslacht:					
jongens	81.6	6.7	4.6	7.0	6 783
meisjes	94.7	2.1	1.6	1.6	6 937
naar etnische herkomst:					
Ned.	88.5	4.4	3.0	4.0	11 076
Sur./Antill.	89.5	2.7	3.1	4.8	589
Turks	87.7	5.1	2.1	5.1	195
Marokk.	89.6	2.7	3.8	3.8	260
Overig	85.3	5.1	3.2	6.4	1 235
naar schooltype:					
LBO	83.9	6.0	4.1	6.0	2 193
MBO	90.8	3.4	2.3	3.4	1 714
MAVO	87.1	4.9	3.4	4.7	4 620
HAVO	89.6	3.8	2.9	3.7	2 983
VWO	91.3	3.3	2.4	2.9	2 060
Overig	88.0	6.0	1.1	4.9	184

1) samengesteld op basis van de volgende vragen: "Hoe vaak heb je in de afgelopen twaalf maanden - opzettelijk schooleigendommen vernield?"

- opzettelijk iets op straat vernield?"

Bron: Scholierenonderzoek 1992

Uitsplitsing naar etnische herkomst toont aan dat de verschillen in percentages autochtone en allochtone ouders het grootst zijn bij de delictsoort fysieke agressie. Gemiddeld 19% van de allochtone scholieren bekent zich hieraan schuldig te hebben gemaakt, tegen 14% van de autochtone. Omgerekend wil dat zeggen dat de niet-Ned. jongeren 22% van de totale groep ouders vormen. Het aandeel ernstige recidivisten onder hen is hoger dan bij de autochtone

schuldigen. Opvallend is het hoge percentage Turkse jongeren dat heeft deelgenomen aan een vechtpartij en/of iemand heeft verwond. Ook het aandeel recidivisten onder hen is hoog. Daar het hier echter zeer geringe absolute aantallen betreft, moeten deze cijfers met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

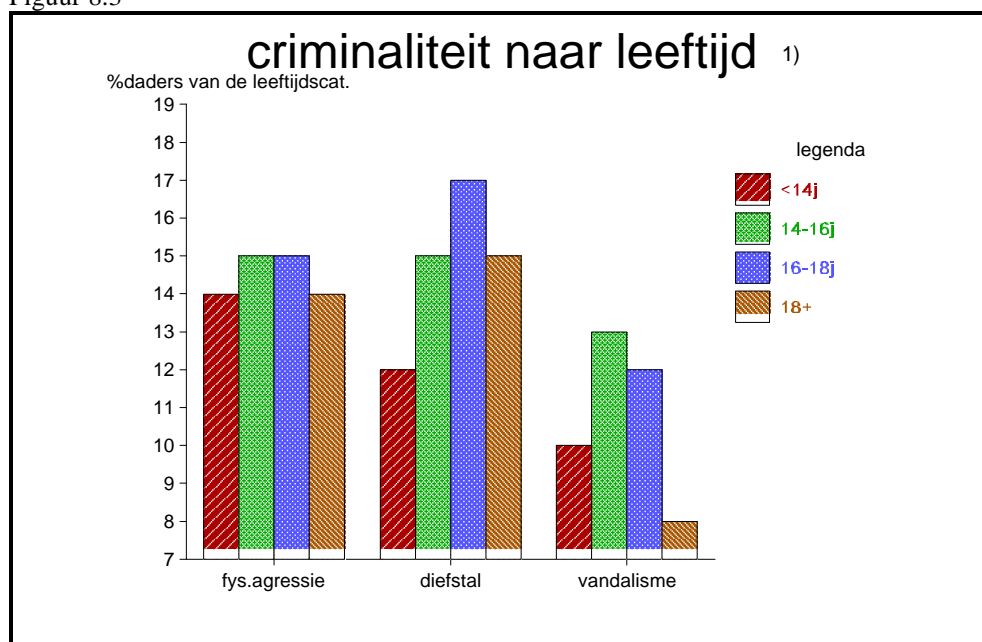
Bij de overige delicten is een geringer percentage daders van niet-Ned. herkomst. De recidive onder hen is echter groter dan bij de autochtone daders.

Onderscheid *naar schoolsoort* toont aan dat LBO-leerlingen zich inderdaad over de gehele linie vaker schuldig maken aan delinquent gedrag dan de overige scholieren. Het verschil is het grootst bij het gedrag dat valt onder de noemer fysieke agressie. Ongeveer een kwart van de LBO-ers bekent zich hieraan te hebben schuldig gemaakt, 17% zelfs bij herhaling. Bij de overige leerlingen ligt het percentage daders gemiddeld rond de 13% en het percentage recidivisten bedraagt gemiddeld circa 8%. Vooral het VWO en in iets mindere mate ook het MBO en HAVO zijn verantwoordelijk voor deze lagere gemiddelden. De verschillen in percentage daders per schoolsoort zijn het kleinst bij vandalistisch gedrag. 16% van de LBO-scholieren zegt vernielingen aangericht te hebben, tegen gemiddeld 11% van de overige leerlingen. Onder de LBO-daders is de recidive hoger

Uitsplitsing *naar leeftijd* (zie figuur 8.3) toont aan dat voor elke delictsoort geldt dat de leeftijdscategorie jonger dan 14 jaar het kleinste percentage schuldigen telt en dat het percentage daders na een piek in (één van) de tussenliggende leeftijdscategorieën, na het 18e jaar een daling vertoont. M.n. vandalisme blijkt een sterk leeftijdgebonden delict: van de leerlingen jonger dan 14 jaar zegt 10% vernielingen op zijn/haar geweten te hebben, bij 14-16 jarigen is dit opgelopen tot 13%, bij de 16-18 jarigen neemt het weer af tot 12% en bij de jongeren van 18 jaar en ouder daalt het nog verder tot 8%.

Het delicttype fysieke agressie komt als het minst leeftijdgebonden naar voren.

Figuur 8.3

1)zelfrapportage

Bron: Scholierenonderzoek 1992

8.3.2 Probleemgedrag en criminaliteit.

Uit jeugd- en criminologisch onderzoek is bekend dat er een samenhang bestaat tussen delinquent en ander problematisch gedrag zoals overmatig drankgebruik, druggebruik, frekwent spijbelen van school, weglopen van huis en zwerven. In het navolgende zullen enkele vormen van problematisch gedrag worden besproken. De aandacht zal daarbij gericht zijn op de mate waarin het betreffende gedrag voorkomt en -voor zover mogelijk- de mate van samenhang met crimineel gedrag. In het kader van dit hoofdstuk moet de bespreking beknopt blijven en zij kan daardoor geen recht doen aan de verbanden die er ook tussen de verschillende vormen van problematisch gedrag bestaan. In een volgende rapportage waarin de jongeren met problemen centraal staan, zal op deze samenhang dieper worden ingegaan. Dan zal ook de hulpvraag van en de hulpverlening aan deze groep jongeren in kaart worden gebracht.

Alcoholgebruik

Het aandeel jongeren in de leeftijd van 10-18 jaar dat ooit in zijn/haar leven alcohol heeft genuttigd, is in de afgelopen jaren afgenomen. Dat blijkt uit het derde Peilstations-onderzoek naar het gebruik van riskante middelen dat in 1992 door het NIAD werd uitgevoerd (W.M.de Zwart e.a.,1993) Bij dit onderzoek waren ruim 10.000 leerlingen van het regulier basis-(groep 7 en 8) en voortgezet onderwijs (excl. het MBO) betrokken. Eerdere Peilstations-onderzoeken vonden plaats in 1984 en 1988. De daling die in 1992 wordt geconstateerd geldt de groep als geheel en hoewel zij vnl wordt veroorzaakt door een daling van de ervaring met alcohol door de allerjongsten, is er ook bij de 12-plussers sprake van een afname: in 1988 had 69% van deze leeftijdscategorie ooit alcohol genuttigd, tegenover 64% in 1992. Het aandeel jongeren dat alcohol had gedronken in de vier weken voorafgaand aan het onderzoek is eveneens gedaald. Het aantal glazen dat bij de laatste gelegenheid werd gebruikt, is daarentegen gestegen: in het voorlaatste onderzoek had 12% van de respondenten opgegeven

6 of meer glazen te hebben gedronken, in 1992 was dit percentage opgelopen tot 20%.

Het alcoholgebruik door jongens, oudere scholieren en HAVO- en VWO-leerlingen bleek hoger te liggen dan bij de rest van de onderzoekspopulatie.

Het onderzoeksbureau Inter/View komt op basis van een enquête onder circa 3100 jongeren in de leeftijd van 6-24 jaar v.w.b. het percentage drankgebruikers tot soortgelijke cijfers: 64% van de 12-19 jarigen had wel eens alcoholische drank genuttigd en 84% van de 20-24 jarigen. (Inter/View, 1993)

De resultaten uit het Scholierenonderzoek 1992 bevestigen de conclusies van het eerder genoemde Peilstations-onderzoek: jongens behoren vaker tot de drankgebruikers en voor zowel meisjes als jongens geldt dat met het stijgen van de leeftijd het aandeel drankgebruikers toeneemt: van de 12-14 jarigen had 52% in de maand voorafgaand aan het onderzoek alcoholhoudende drank gedronken, 82% van de 15-17 jarigen en 87% van de jongeren in de leeftijd van 18-21. Bij uitsplitsing naar schoolsoort blijken de MBO-leerlingen de grootste drankgebruikers. Waarschijnlijk speelt de gemiddeld hogere leeftijd van deze scholieren hierbij een belangrijke rol. Van de overige scholieren kennen de HAVO- en VWO-scholieren het grootste aantal drankgebruikers. 76% van de HAVO/VWO-leerlingen had in de afgelopen maand alcoholische drank gedronken, tegenover 69% van de MAVO-scholieren en 65% van de jongeren in het LBO. Onderscheiden naar etnische herkomst hebben autochtone jongeren vaker ervaring met alcohol dan hun Surinaamse, Antilliaanse, Turkse en Marokkaanse leeftijdgenoten. M.n. onder de aanhangers van het Islamitisch geloof, een godsdienst die het gebruik van sterke drank verbiedt, is het alcoholgebruik erg laag. Van de Marokkaanse en Turkse scholieren, van wie 89% respectievelijk 76% het islamitische geloof aanhangt, heeft 17% respectievelijk 41% alcohol gebruikt. Ter vergelijking: van de Surinaamse en Antilliaanse leerlingen had 61% de afgelopen maand alcohol genuttigd en van de autochtone jongeren maar liefst 76%.

Ruim 70% van alle jongeren drinkt weleens alcoholhoudende drank. In meer dan de helft van de gevallen gaat het daarbij per maand om 10 glazen of minder. Ruim een kwart van de jongeren drinkt maandelijks 20 glazen of meer.

Over het totaal van alle zelfgerapporteerde delicten bekeken, blijkt dat van de jongens die in de maand voorafgaande aan het onderzoek 40 of meer glazen alcoholische drank hadden genuttigd, 57% één of meerdere delicten had gepleegd. Dit percentage is ruim anderhalf maal zo hoog als het percentage daders onder de jongens die slechts 1-5 glazen hadden gebruikt. Bij de meisjes zijn de verschillen nog groter: overmatig alcoholgebruik leidt bij hen tot een verdubbeling van het percentage delictplegers.

Het gebruik van drugs.

In het eerder genoemde Peilstations-onderzoek is ook gevraagd naar het gebruik van drugs. Aan de leerlingen van de basisschool zijn alleen vragen voorgelegd die betrekking hebben op het ooit gebruikt hebben van soft drugs. Van alle scholieren vanaf 10 jaar heeft 11% ooit een cannabisproduct geprobeerd. Bij de 12-jarigen en ouder is dit 14%. Jongens hebben vaker ervaring met soft drugs dan meisjes en voor beide geslachten geldt dat met het stijgen van de leeftijd, het percentage jongeren dat ooit cannabis gebruikt heeft, toeneemt. Van de jongens van 18 jaar en ouder heeft 47% tenminste één maal met hasj/marihuana geëxperimenteerd, van de meisjes 22%. Evenals bij het drankgebruik blijken de HAVO- en VWO-leerlingen koplopers: bijna 27% heeft ervaring met cannabis, terwijl dit in bijvoorbeeld het LBO rond de 13% ligt. Het gebruik van hard drugs (cocaïne, heroïne e.d.) of bewustzijnsverruimende middelen (o.a. XTC) komt veel minder vaak voor. 3% van de respondenten van 12 jaar en ouder heeft wel eens XTC gebruikt en minder dan 1% heeft cocaïne of heroïne geprobeerd. Vergeleken met de voorgaande Peilstations-onderzoeken is het gebruik van drugs toegenomen en is de leeftijd waarop voor het eerst met verdovende middelen wordt kennisgemaakt, gedaald.

In het Scholierenonderzoek is niet gevraagd naar het gebruik van drugs ooit in het leven, maar naar het gebruik in de afgelopen twaalf maanden. Van alle scholieren heeft 13% in het jaar voorafgaand aan het onderzoek soft drugs gebruikt. Bij 4% betreft het regelmatig

gebruik. Het aantal gebruikers ligt bij de jongens hoger: 16% tegen 9% bij de meisjes. Uitsplitsing naar schoolsoort levert niet die verschillen die uit het Peilstations-onderzoek naar voren kwamen. Het percentage gebruikers onder VWO- en MAVO-leerlingen bedraagt 12%, bij de LBO- en HAVO-leerlingen 13% en bij de MBO-ers 14%. Mogelijk is het verschil in vraagstelling debet aan deze afwijkende uitkomsten.

Evenals bij het drankgebruik, speelt waarschijnlijk de gemiddeld hogere leeftijd van de leerlingen in het MBO een rol bij het iets hogere percentage druggebruikers in dit schooltype, want ook hier geldt dat het gebruik met het stijgen van de leeftijd, toeneemt. Van de 12-14 jarigen heeft 6% hasj/marihuana gebruikt, van de jongeren in de leeftijd van 15-17 jaar 15% en van de 18-21-jarigen 18%.

Bij onderscheid naar etnische herkomst blijken Marokkaanse jongeren het geringste aandeel gebruikers te kennen n.l. 6%, zij worden gevolgd door de Turken met 9% gebruikers. Bij de surinamers/Antillianen en de Nederlanders bedragen de percentages resp. 11 en 12%

Hard drugs werden door slechts 2% van alle scholieren in het afgelopen jaar gebruikt. Vaker door jongens dan door meisjes. Het gebruik vertoont, in tegenstelling tot het gebruik van alcohol en soft drugs, geen samenhang met de leeftijd. Bij het onderscheid naar schooltype blijkt het LBO met 4% het hoogste percentage gebruikers te hebben, het VWO met 1% het laagste. MBO, MAVO en HAVO nemen met 2% gebruikers een tussenpositie in.

Opmerkelijk is het naar verhouding hoge aantal Turkse en Marokkaanse gebruikers: 5% resp. 4%, terwijl dit bij de autochtone en de Surinaamse/Antilliaanse leerlingen slechts 2% is. Hoewel voorzichtigheid geboden is omdat het hier om geringe absolute aantallen gaat, lijken de resultaten uit het Scholierenonderzoek erop te wijzen dat het gebruik van hard drugs in een aantal opzichten andere samenhang vertoont met achtergrondvariabelen als schooltype, leeftijd e.d. dan het gebruik van soft drugs.

Met bewustzijnsverruimende middelen hadden het afgelopen jaar iets meer leerlingen ervaring opgedaan dan met hard drugs. 3% van alle respondenten had XTC, LSD o.i.d. geprobeerd. Jongens vaker dan meisjes en met het stijgen van de leeftijd, neemt het percentage gebruikers toe. Het beroepsonderwijs, zowel lager als middelbaar, telt het grootste aantal gebruikers, het VWO het minste. Bij de autochtone, de Surinaamse/Antilliaanse en Turkse scholieren ligt het aantal gebruikers rond de 2%, bij de Marokkaanse leerlingen rond de 3%.

Vanwege de geringe aantallen gebruikers van hard drugs of bewustzijnsverruimende middelen in het Scholierenonderzoek zal niet gekeken worden naar een eventueel verband tussen het gebruik van deze middelen en crimineel gedrag. De groep jongeren die soft drugs gebruikt is echter wel omvangrijk genoeg om na te gaan of er sprake is van samenhang tussen het gebruik en het vertonen van delinquent gedrag. Van de jongens die géén soft drugs gebruikt hadden, pleegde 32% één of meerdere malen een delict, waarvan 10% 6x of vaker. Bij de incidentele gebruikers bedraagt het aandeel delictplegers ruim het dubbele en is het aandeel recidivisten ruim verdrievoudigd. Het percentage jongens dat zich schuldig maakt aan crimineel gedrag ligt nog hoger bij de regelmatige gebruikers: 80% pleegde één of meerdere delicten, waarvan 52% 6x of vaker.

Ook bij de meisjes neemt het percentage wetsovertreders toe met het druggebruik: 13% van de niet-gebruikers pleegde delict(en), van de incidentele gebruikers 44% en van de regelmatige 59%. De aandelen recidivisten bedragen resp. 3%, 16% en 28%.

Gokken

Over het gokgedrag van jongeren zijn nog niet veel gegevens voorhanden. Van alle ondervraagde scholieren in het Peilstations-onderzoek antwoordde iets meer dan de helft (54%) ooit wel eens geld in een gokautomaat gegooid te hebben. Jongens vaker dan meisjes en ouderen vaker dan jongeren. In de vier weken voorafgaand aan het onderzoek had bijna een kwart van de jongens in het voortgezet onderwijs gegokt, tegen 8% van de meisjes. Het percentage actuele gokkers ligt voor de jongens het hoogst in het HAVO (29%), voor de meisjes in het LBO (11%). Het meest populair zijn de fruitautomaten in een snackbar of friettent. De jongeren gokken meestal in het weekend, zelden in schoolpauzes of direct na

schooltijd. Gemiddeld geven zij per keer tussen de één en de vijf gulden uit. Van de leerlingen in het voortgezet onderwijs zegt circa 4% per keer meer dan een tientje te besteden. (De Zwart e.a. 1993)

Vergelijking met de situatie in voorgaande jaren is helaas niet mogelijk omdat in de eerdere Peilstations-onderzoeken geen vragen waren opgenomen over gokken. Gokgedrag en eventueel gokverslaving zijn problemen die pas recent onderkend worden.

In het Scholierenonderzoek is de respondenten niet gevraagd naar gokgedrag, maar uit het overzicht van hun uitgaven blijkt dat 20% van de jongens geld uitgeeft aan gokken en dat het daarbij per maand om gemiddeld vijf gulden gaat. Van de meisjes zegt 3% te gokken, zij geven daar echter een verwaarloosbaar klein bedrag aan uit. Met het stijgen van de leeftijd nemen zowel het percentage gokkers als het per maand aan gokken bestede bedrag toe: van de 12-14 jarigen geeft 8% gemiddeld twee gulden per maand uit aan gokken, bij de 15-17 jarigen gaat het om 12% gokkers die maandelijks gemiddeld drie gulden besteden en in de leeftijdscategorie 18-21 betreft het 18% gokkers met een gemiddelde uitgave van zeven gulden per maand. (zie ook hfst. 5)

Over de samenhang tussen gokken en crimineel gedrag zijn op dit moment nog geen cijfers voorhanden.

Spijbelen

In hfst. 4 zijn al enkele gegevens over het spijbelgedrag van leerlingen in het voortgezet onderwijs opgenomen. 80% van de respondenten in het Scholierenonderzoek meldt desgevraagd in de afgelopen maand geen enkele keer te hebben gespijbeld, 7% één keer en nog eens 4% twee keer. Slechts 3% had acht of meer keer van school verzuimd zonder geldige reden. Jongens blijven vaker ongeoorloofd van school dan meisjes en binnen het MBO wordt vaker gespijbeld dan in de overige schoolsoorten. Dit laatste kan samenhangen met de gemiddeld hogere leeftijd van de MBO-leerlingen, want het percentage spijbelaars neemt toe naarmate de leeftijd stijgt. Allochtone jongeren tenslotte geven iets vaker aan te hebben gespijbeld dan de autochtone leerlingen.

Uit het Scholierenonderzoek blijkt dat bepaalde vormen van delinquent gedrag duidelijke samenhang vertonen met ongeoorloofd schoolverzuim. Vergeleken met de trouwe schoolgangers ligt bij de spijbelaars het percentage leerlingen dat zich schuldig maakt aan winkeldiefstal ruim driemaal hoger en is het aandeel vandalisten 2,5x zo groot.

Gekeken naar het totaal van alle delicten blijkt dat de groep schuldigen onder de spijbelaars naar verhouding tweemaal zo groot is als die onder de niet-spijbelaars.

Junger-Tas komt op basis van een self-report onderzoek onder ruim 1000 strafrechtelijk minderjarigen (12-17 jaar) tot soortgelijke conclusies: vernieling, winkeldiefstal en betrokkenheid bij vechtpartijen komen onder spijbelaars twee tot drie maal zo vaak voor. (Junger-Tas, 1992)

Weglopen en zwerven

In de jaren tachtig telde ons land naar schatting 30.000 weglopers. Over het huidige aantal zijn geen gegevens beschikbaar. De weglopers zijn niet uitsluitend jongeren die het ouderlijk gezin ontvluchten, er zijn ook weglopers uit tehuizen. Naar schatting loopt jaarlijks een kwart van alle jeugdigen die zijn opgenomen in tehuizen of klinieken een of meerdere keren weg. De meerderheid komt binnen enkele dagen weer terug, maar 10% blijft veel langer weg en vooral jongeren uit tehuizen voor jeugdigen met zeer ernstige moeilijkheden keren helemaal niet meer terug. (Nota intersectoraal Jeugdbeleid, 1993)

Van de niet terugkerende weglopers zal een aantal toevlucht zoeken bij familie, vrienden of kennissen. Anderen zullen wellicht zelfstandig gaan wonen, maar een niet onaanzienlijk deel zal zich voegen bij de groep jeugdige (dag)zwervers.

Dagzwervers beschikken wel over een slaapadres, maar brengen de dag 'op straat' door. Favoriete plaatsen zijn grote (overdekte) winkelcentra, speelhallen e.d. Om hoeveel jongeren het gaat is niet exact bekend. Het Utrechtse Hoog Catharijne telde midden jaren tachtig zo'n vijfhonderd jeugdige dagzwervers. In Rotterdam lopen op dit moment naar schatting tussen

de 500 en 700 jongeren die weliswaar niet dakloos zijn, maar die overdag doelloos op straat rondhangen. Zij vallen buiten de structuren van onderwijs en/of werk. Het merendeel is 15 à 16 jaar.

Naast deze jongeren die nog wel een vast slaapadres hebben, zwerven in ons land zo'n zes à zevenduizend thuisloze jongeren. Dit zijn jongeren tot 25 jaar die gedurende drie maanden geen vaste verblijfplaats hebben en die gedurende die periode minstens drie verschillende slaapplekken hebben gehad. Jongens zijn oververtegenwoordigd onder de thuislozen en ruim een kwart behoort tot een etnische minderheid. Marokkaanse jongeren vormen de grootste groep. De gemiddelde leeftijd ligt tussen de 15 en 18 jaar en het opleidingsniveau, gemeten naar de laatst gevolgde opleiding, is overwegend laag. Ongeveer de helft heeft scholen voor LBO bezocht, terwijl de rest afkomstig is uit speciale scholen of werken en schoolgaan combineerden. (Van der Ploeg en Scholte, 1990).

Waarom zijn zwerfjongeren van huis weggelopen? De belangrijkste reden is structurele ruzie met de ouder(s), zich uitend in hevige conflicten over kleine zaken. Opgelegde vrijheidsbeperking in de sfeer van uitgaan, vrienden en geld vormen de voornaamste onderwerpen van onenigheid. Daarnaast kunnen zich extra-problemen voordoen als ouders strenge (religieuze) normen hanteren, als ouders verslaafd en/of crimineel zijn en als er moeilijkheden zijn met een stiefouder. Naast ruzie noemde eenderde van de jongeren mishandeling, verwaarlozing of incest als reden om weg te lopen. Overigens geschiedt het verlaten van het ouderlijk gezin lang niet altijd op initiatief van de jongere. Ongeveer de helft geeft aan te zijn weggestuurd door de opvoeders. (De Bie en Dortmans, 1990)

De weglopers uit tehuizen geven gedeeltelijk soortgelijke motieven aan: conflicten met de groepsleiding en behoefte aan meer vrijheid en onafhankelijkheid.

Zwervende jongeren zijn in meerderheid afkomstig uit z.g.n. multi-problem gezinnen. In meerderheid behoren deze gezinnen tot de lagere sociaal-economische milieus. Ruim eenderde neemt geen deel aan het arbeidsproces vanwege werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. De moeders van de zwervende jongeren hebben over het algemeen op zeer jonge leeftijd hun eerste kind gekregen. Ruim de helft was 18 jaar of jonger en waarschijnlijk nog niet volledig voorbereid op de moederrol.

Bij slechts een op de drie zwerfjongeren is het oorspronkelijk gezin nog intact. (Gescheiden) ouders gaan dikwijls een nieuwe relatie aan maar zijn daarin, gezien het aantal wisselingen van partner, weinig succesvol. De interacties binnen het gezin worden gekenmerkt door conflicten tussen gezinsleden en er heerst een onveilig gezinsklimaat, hetgeen wil zeggen dat er geen sprake is van een positieve affectief-emotionele band tussen opvoeder(s) en kind. De opvoeding is gebrekkig in die zin dat er onvoldoende op consistente wijze aandacht is voor de behoeften van het kind. Ouders hebben vaak zelf te kampen met problemen zoals de al eerder genoemde werkloosheid, verslaving, ernstige ziekte, delinquent gedrag en suïcidepogingen. Daarnaast heeft een deel van de ouders zelf ook een problematische jeugd gehad. (Van der Ploeg en Scholte, 1990)

Ook de onderwijs carrière van zwerfjongeren wordt gekenmerkt door problemen: zij wisselen frekwent van school, hebben vaak onenigheid met de leerkrachten, spijbelen veelvuldig en blijven meerdere keren zitten. Als gevolg van het weglopen, breken zij veelal voortijdig hun opleiding af.

De vriendenkring van weglopers of zwerfers bestaat voor het merendeel uit jongeren die zelf eveneens zijn weggelopen en een min of meer zwerfend bestaan leiden. (Dortmans en de Bie, 1991).

Binnen deze groepen is het gebruik van alcohol en drugs geen uitzondering: 31% drinkt regelmatig alcohol, softdrugs worden door 62% gebruikt en harddrugs door 22%. Het merendeel van de zwervende jongeren maakt zich van tijd tot tijd schuldig aan criminele activiteiten, doorgaans diefstal en inbraak. Overigens is het delinquent gedrag over het algemeen niet het gevolg van het weglopen en het gaan zwerven. De meeste jongeren hadden ook voor die tijd al delinquent gedrag vertoond waardoor zij in aanraking met de politie waren gekomen (Van der Ploeg, 1991).

Hoofdstuk 9 Thema "Opvoeding"

9.1 Inleiding

In het ontwikkelingsproces dat een jeugdige doorloopt van afhankelijke zuigeling tot zelfstandige volwassene, speelt het primaire opvoedingsmilieu een cruciale rol. De eerste motorische en cognitieve vaardigheden van het kind worden gevormd in directe wisselwerking met de primaire verzorgers en door de affectieve binding met deze verzorgers wordt de basis gelegd voor een evenwichtige sociale, morele en emotionele (gedrags)-ontwikkeling (Scholte en Sontag, 1992). Naarmate het kind ouder wordt, komt het ook onder invloed van anderen. De school en de vriendenkring kunnen, naast het gezin, belangrijke referentiekaders gaan vormen voor de opgroeiende jeugdige. Zij kunnen de invloed van 'thuis' versterken dan wel verzwakken. (zie ook hfst. 8)

Vanwege het grote belang voor de (gedrags)ontwikkeling van het kind staat de opvoeding in het primaire milieu in dit hoofdstuk centraal. Aandacht zal worden besteed aan de samenhang tussen diverse typen opvoedingsgedrag, ook wel opvoedingsstijlen of -patronen genoemd, en de (gedrags)ontwikkeling van jeugdigen. Daarnaast wordt ingegaan op de vraag in hoeverre primaire opvoeders behoefte hebben aan een professionele vorm van opvoedingsondersteuning.

9.2 Opvoedingsstijlen.

In de literatuur over opvoedingsgedrag wordt een veelheid van begrippen geïntroduceerd om verschillende opvoedingsstijlen van elkaar te onderscheiden. Steeds terugkerende elementen, zij het onder verschillende benamingen, zijn daarbij *responsiviteit* - de mate waarin ouders gevoelig zijn voor de behoeften van het kind en daar adequaat en affectief op reageren - en *controle/eisen* - de wijze waarop en de mate waarin ouders controle uitoefenen/restricties opleggen en de mate waarin zij het kind aanspreken op de competenties waarover het beschikt en het ook aanmoedigen van die vaardigheden gebruik te maken en ze verder te ontwikkelen. (Baumrind, 1971; Maccoby & Martin, 1983; Meeus, 1994; Scholte en Sontag, 1992)

Met behulp van deze elementen wordt door Maccoby en Martin (1983) een viertal opvoedingsstijlen onderscheiden.

1 *Autoritair-autocratisch*: de ouders stellen hoge eisen aan hun kinderen en hanteren strikte regels op de naleving waarvan strenge controle wordt uitgeoefend. Gehoorzaamheid wordt als een deugd beschouwd en straffende maatregelen worden gezien als een legitiem middel om het gedrag te vormen tot een, volgens de ouders, juist model.

2 *Gezaghebbend-interactief*, ook wel autoritatief genoemd: de communicatie tussen ouders en kind vindt plaats op basis van wederzijds begrip en respect. Ouders hebben oog voor de behoeften en de mogelijkheden van het kind. Zij stellen eenduidige eisen en houden vast aan duidelijke regels. Overtreding van die regels wordt consequent bestraft.

3 *Permissief-interactief*, ook bekend als anti-autoritair: deze opvoedingsstijl wordt gekenmerkt door weinig controlerende maatregelen. Aan het gedrag van het kind worden weinig eisen gesteld en gedragsrichtlijnen worden nauwelijks gegeven. De ouders reageren in hoge mate responsief op wensen en behoeften van het kind.

4 *Permissief-weinig geïnteresseerd*: hier zou men ook kunnen spreken van afwezige opvoeding. Kenmerkend voor dit opvoedingspatroon is namelijk een grote onverschilligheid bij de ouders voor het doen en laten van hun kind. Er worden nauwelijks eisen aan hem gesteld, er is geen aandacht voor zijn behoeften. Het kind kan zijn eigen gang gaan zolang het de ouders maar niet voor de voeten loopt. (Meeus, 1994; Scholte en Sontag, 1992)

De strikt autoritaire opvoeding waarbij ouders eenzijdig regels aan kinderen opleggen, heeft in de loop der tijd aan betekenis verloren. De verhouding tussen ouders en jongeren is gelijkwaardiger geworden en er is meer ruimte voor discussie en overleg. Deze verschuiving naar een meer egalitaire relatie heeft zich in alle milieus en bij beide sexen voorgedaan. (Meeus, 1994) De ontwikkeling naar een vrijere opvoeding wordt ook wel gekarakteriseerd als de overgang van een bevels- naar een onderhandelingshuishouding. (De

Swaan, 1979).

Illustratief voor deze overgang zijn de resultaten over diverse jaren van het onderzoek Culturele Veranderingen. Hierin wordt aan Nederlanders een reeks vragen voorgelegd die o.a. betrekking hebben op (vrijheid in de) opvoeding van kinderen (tabel 9.1). Op langere termijn is een duidelijke ontwikkeling waarneembaar naar meer liberale opvattingen en naar meer gelijkheid tussen ouders en kinderen. Voor wat betreft de vrijheid van achttienjarigen om alles te mogen lezen stagneert de trend echter in de jaren tachtig en bij de toekenning van zelfbeschikkingsrecht aan kinderen met betrekking tot het al dan niet afmaken van een opleiding zijn ouders in 1991 terughoudender dan in 1985.

Tabel 9.1 Opvattingen over opvoeding, 1965-1992 (in procenten)

	1965	1970	1975	1980	1985	1987	1991
<i>Het belangrijkste dat men kinderen kan leren is gehoorzaamheid aan hun ouders</i>							
(sterk) eens	.	46	39	39	28	.	28
noch eens,noch oneens/geen mening	.	18	24	17	23	.	20
(sterk)oneens	.	36	37	44	49	.	52
<i>Het is vanzelfsprekend dat kinderen eerbied en respect hebben voor hun ouders</i>							
(sterk) eens	.	74	69	68	63	.	60
noch eens,noch oneens/geen mening	.	12	15	12	18	.	16
(sterk)oneens	.	14	17	19	19	.	24
<i>Bent u ervoor of ertegen dat kinderen hun ouders met 'jij' aanspreken?</i>							
ervoor	31	47	44	47	46	53	61
niet van belang/geen mening	17	22	33	36	36	28	22
ertegen	52	31	23	16	18	19	17
<i>Vindt u dat jongens en meisjes van 18 jaar alles mogen lezen of acht u sommige boeken voor hen ongeschikt?</i>							
mogen alles lezen	48	70	75	84	84	82	82
sommige boeken onge-schikt	51	28	21	13	14	15	16
geen mening	2	2	4	3	3	3	2
<i>Het tijdstip waarop een twintigjarige dochter thuis moet zijn</i>							
aan dochter overlaten	17	30	29	40	40	42	50
samen vaststellen	30	51	56	51	50	45	40
ouders bepalen tijd	52	17	13	6	9	10	8
geen mening	2	1	3	2	2	3	2
<i>Mag een kind beslissen of het de opleiding wel of niet afmaakt?</i>							
kind mag zelf beslissen	28	12	18
kind mag meebeslissen	59	64	65
kind mag niet meebeslissen	11	21	16
geen mening	3	3	2

Bron: Huwelijk en gezin 1965,Progressiviteit en conservatisme 1970, Culturele veranderingen 1975-1991

De overgang naar een vrijere opvoeding en naar een meer gelijkwaardige verhouding tussen ouders en kinderen heeft zich in Nederland weliswaar in alle milieus en voor zowel jongens als meisjes voorgedaan, maar niet voor alle jeugdigen en hun opvoeders in dezelfde mate. Tussen en zelfs binnen gezinnen kunnen (grote) verschillen in de wijze van opvoeden voorkomen. In diverse onderzoeken is aangetoond dat opvoedingsgedrag zowel samenhang vertoont met kenmerken van de opvoeder(s), als met kenmerken van het kind. Du Bois-Reymond constateert dat vaders en moeders lang niet altijd op één lijn zitten met hun ideeën over opvoeding. Uit haar vraaggeprekken met 50 ouderparen van jong-volwassen kinderen blijkt dat moeders veel meer onderhandelingsgericht zijn dan vaders. De laatsten stellen zich doorgaans strenger op. Ook de sociaal-economische status van het gezin houdt verband met de opvoedingshouding: meer onderhandelingsgericht in de hoge milieus, meer tenderend naar een bevelshuishouding in de lage milieus, met de midden milieus er tussenin (Du Bois-Reymond e.a., 1992).

Peeters en Woldringh zijn voor een drietal aspecten van opvoedingsgedrag nagegaan of deze samenhang vertonen met de sociaal-economische status van het gezin. Hun bevindingen hebben betrekking op ouders van kinderen in de leeftijdscategorie 0-12. De diverse milieus

onderscheidden zich niet eenduidig van elkaar v.w.b. de warmte/vijandigheid t.o.v. het kind en evenmin t.a.v. de mate van informatief gedrag (aan kind dingen uitleggen, zaken uitpraten). Wel werd samenhang aangetroffen tussen milieu en de mate van gedragscontrole: ouders uit de hoogste sociale laag bleken minder gedragscontrole uit te oefenen, die uit de laagste sociale laag meer. (Peeters en Woldringh, 1993)

V.w.b. de kenmerken van het kind blijken zowel de leeftijd als het geslacht van invloed op de opvoeding.

Gesteld voor de vraag of zij een dochter anders opvoeden dan een zoon, antwoordden de ouders in het onderzoek van Du Bois, dat zij geen onderscheid maken. Seksespecifieke opvoeding bleek echter op deeltherreinen wel degelijk voor te komen. Op het gebied van seksualiteit en relatievorming werden dochters veel meer gecontroleerd dan zoons en hoewel voor beiden een gedegen schoolopleiding van belang werd geacht, werd een beroeps carrière voor jongens meer vanzelfsprekend gevonden dan voor meisjes. (Du Bois e.a.,1992)

Peeters en Woldringh constateren dat ouders zich t.o.v. jongens minder warm gedragen dan t.o.v. meisjes.

Uit hun onderzoek komt ook de invloed van de leeftijd van het kind naar voren. Deze speelt o.a. een rol bij de mate waarin de ouders informatief gedrag vertonen. Vóór het vierde jaar zijn ouders minder informatief dan daarna. In tegenstelling tot de verwachting, neemt het echter niet verder toe, naarmate het kind ouder wordt.

Eveneens leeftijdsspecifiek blijken bepaalde vormen van bestraffen en belonen. Een uitzondering hierop vormt het verbaal bestraffen of belonen dat in alle leeftijdscategorieën in dezelfde mate wordt toegepast. Tussen de algemene gedragscontrole en de leeftijd van het kind werd in het onderzoek van Peeters en Woldringh geen belangrijke samenhang gevonden. Wel nam het toezicht op praktische zaken, besteding van zakgeld en t.v.-kijken, af bij het ouder worden van het kind. (Peeters en Woldringh,1993)

In het voorgaande werd nog geen aandacht besteed aan de etnische herkomst van ouders en kinderen. Er zou echter een verband kunnen bestaan tussen etniciteit en opvoedingsgedrag.

Wanneer gekeken wordt naar de *traditionele* Turkse en Marokkaanse gezinnen lijkt een dergelijke samenhang duidelijk te bestaan. In deze gezinnen is de opvoeding van kinderen erop gericht hen tot goede groepsleden op te laten groeien. De individuele ontplooiing is daaraan ondergeschikt. Gehoorzaamheid, respect voor ouderen en aanpassing aan de groepsnormen worden als belangrijke deugden beschouwd. Vanaf ongeveer hun zesde jaar worden kinderen voorbereid op hun toekomstige rollen. Voor meisjes betekent dit helpen in de huishouding en assisteren bij de verzorging van jongere broertjes en zusjes. Het volgen van voortgezet onderwijs wordt voor meisjes niet van belang geacht. Zij verzuimen vaak en verdwijnen na het verstrijken van de leerplicht geheel uit het onderwijs. De wereld van de meisjes ligt voornamelijk binnenshuis. De jongens gaan zich daarentegen steeds meer op het leven buitenshuis oriënteren: zij mogen hun vader vergezellen bij bezoek aan moskee, markt en koffiehuis, leren met geld omgaan en zich in publiek te gedragen. In de termen van Maccoby en Martin is er in dit type gezin sprake van een uitgesproken autoritaire opvoedingsstijl. (Eppink en Janssen,1990; Pels,1991; Risvanoglu-Bilgin e.a.,1986; Wels, 1993; Van der Zwaard, 1993)

Bovengeschetst beeld heeft echter uitsluitend betrekking op de traditionele gezinnen. Dit gezinstype komt onder de in Nederland verblijvende Marokkanen het meest voor, maar ook bij hen gaat het om een minderheid. In het onderzoek van Van der Hoek en Kret (1992) onder 44 in Rotterdam wonende Marokkaanse gezinnen met één of meer dochters in de leeftijd van 11-16 jaar, voldoen negen gezinnen aan het traditionele beeld. Door de auteurs wordt dit het afhoudende gezinstype genoemd. Daarnaast onderscheiden zij nog drie andere gezinstypen: het ambitieuze, het assertieve en het ambivalente. Het gaat hierbij om een ideaaltypische indeling. In de praktijk zullen tussenvormen voorkomen en behoort ontwikkeling binnen en tussen gezinstypen tot de mogelijkheden.

Tot het ambitieuze type kunnen in het onderzoek zes gezinnen gerekend worden. Kenmerkend voor de ouders is dat zij gericht zijn op de Frans-Arabishe grootstedelijke cultuur. Zij spreken allen Arabisch en zijn afkomstig uit een (middel)grote stad. Het opleidingspeil van de

vader is relatief hoog. De moeder neemt een gelijkwaardige positie in en regelt ook 'buiten-contacten', zoals bijvoorbeeld met de school. De opvoeding in deze gezinnen vindt plaats op basis van uitleg en verklaring. Mondigheid wordt getolereerd, maar ouders verwachten wel respectvol gedrag van hun kinderen. Een goede (beroeps)opleiding wordt voor zowel de zoons als de dochters van belang geacht en buitenshuis werken van de meisjes is volledig geaccepteerd. Op de oudere kinderen wordt geen strenge controle uitgeoefend omdat ouders verwachten dat zij zich door zelfcontrole correct zullen gedragen. In de ambitieuze gezinnen heerst een opvoedingsklimaat dat als min of meer autoritair gekarakteriseerd zou kunnen worden.

Tot het assertieve gezinstype behoren 17 van de bij het onderzoek betrokken gezinnen. Met de disciplinerende van de kinderen wordt door de ouders al vroeg begonnen. In tegenstelling tot het ambitieuze gezinstype worden de gedragsregels niet altijd verklaard of uitgelegd. In principe staan de regels niet ter discussie. Desalniettemin kunnen de kinderen zich wel bepaalde vrijheden veroorloven zolang zij serieus zijn en geen ongepast gedrag vertonen. Ouders oefenen een redelijke mate van controle en bescherming uit. Er is minder vertrouwen in de zelfcontrole van kinderen. Meisjes mogen doorleren en buitenshuis werken, maar dit zijn geen vanzelfsprekende zaken. Zeker in die gezinnen waar geen oudere zus aanwezig is die een voortrekkersrol vervult, zal het meisje zelf duidelijke initiatieven moeten nemen. Qua opvoedingsstijl nemen deze gezinnen een tussenpositie in. Enerzijds lijken ouders tamelijk autoritair, anderzijds krijgen de kinderen, zij het binnen grenzen, wel de ruimte om hun eigen ideeën in praktijk te brengen.

Tot het ambivalente type worden tussentijdse 12 gezinnen gerekend. De ouders in dit gezinstype onderscheiden zich in een aantal opzichten van de ouders in de andere typen. In de eerste plaats zijn de vaders gemiddeld 10 jaar ouder dan de overige vaders. In de tweede plaats zijn de moeders nog maar relatief kort in Nederland, terwijl de vaders hier gemiddeld al twintig jaar verblijven. Dit betekent dat er lange tijd geen sprake is geweest van een door de ouders gezamenlijk gedragen opvoedingstaak. Wellicht mede door de korte verblijfsduur in ons land van de moeder, spelen bij de opvoeding de normen en waarden en de gebruiken uit de streek van herkomst een grote rol. De opvoeding is streng. Regels liggen vast en m.n. aan die welke op het leven buitenshuis betrekking hebben, kan niet getornd worden. Voor jongens wordt een goede opleiding erg belangrijk gevonden, voor meisjes niet. In tegenstelling tot de ouders in het traditionele gezinstype staan deze opvoeders niet geheel afwijzend tegenover het doorleren, of werken door hun dochters, maar zij zullen het eerder afraden dan stimuleren, omdat meisjes voorbestemd zijn voor het huwelijk. Goede schoolresultaten brengen hierin geen verandering. De opvoeding in deze gezinnen is in veel opzichten autoritair. M.n. de meisjes hebben weinig mogelijkheden om hun toekomst naar eigen voorkeur in te richten.

Eerder in dit hoofdstuk werd vastgesteld dat er sprake is van samenhang tussen opvoedingsstijl en sociaal-economisch milieu. Dit verband wordt in het onderzoek van Van der Hoek en Kret eveneens aangetroffen: in gezinnen waar de vader een relatief hoge opleiding heeft, vindt meer onderhandeling plaats tussen ouders en kinderen en wordt een minder strenge controle uitgeoefend dan in de overige gezinnen. (Van der Hoek en Kret, 1992)

Bij de in Nederland verblijvende Surinaamse gezinnen is evenmin sprake van één bepaald opvoedingspatroon. Mungra onderscheidt m.b.t. de Hindoestaanse gezinnen een aantal typen met als uitersten aan de ene kant het traditionele gezin waarin een strenge en seksespecifieke opvoeding wordt voorgestaan, waarbij de bewegingsvrijheid van m.n. meisjes drastisch wordt beperkt en aan de andere kant het moderne gezin waarin ouders een gelijkwaardige opvoeding van jongens en meisjes nastreven en waarin ruimte is voor overleg tussen ouders en kinderen. Van de 50 Hindoestaanse gezinnen die bij het onderzoek van Mungra waren betrokken, konden m.b.t. de opvoeding 17 gezinnen als traditioneel getypeerd worden, 13 als modern en de overige 20 als "intermediair". (Mungra, 1990)

Hoewel in de opvoeding in Creoolse gezinnen discipline een sleutelbegrip is, worden de kinderen over het algemeen wel wat vrijer gelaten dan die in de meeste Hindoestaanse gezinnen. M.n. de oudere meisjes worden meer tot zelfstandigheid en onafhankelijkheid

opgevoed. Wellicht speelt hierbij een rol dat binnen deze bevolkingsgroep relatief veel eenoudergezinnen voorkomen, met de moeder als gezinshoofd.

Uiteraard betreft het hier een zeer algemene vergelijking, die onvoldoende recht doet aan de verschillen in opvoedingsstijlen tussen de Creoolse gezinnen onderling.

Zelfs uit dit beknopte overzicht blijkt dat er geenszins sprake is van één bepaald opvoedingspatroon in allochtone gezinnen. Verschillen in opvoedingsstijlen hangen o.a. samen met factoren als sociaal-economische status van het gezin, leeftijd van de opvoeder, verblijfsduur in Nederland en streek van herkomst. Hoe verschillend echter allochtone ouders ook over opvoeding mogen denken, zij stemmen over het algemeen wel overeen in hun beklemtoning van waarden als respect voor en gehoorzaamheid aan ouders. Ook aan de deugdzaamheid van meisjes, hun eer, wordt grote waarde gehecht. De opvoeding van Nederlandse kinderen schiet naar hun mening op deze punten (ernstig) tekort. (Mungra, 1990; Risvanoglu-Bilgin, 1986)

9.3 Samenhang tussen opvoedingsstijlen en (gedrags)ontwikkeling van jeugdigen

Ter typering van de verschillende opvoedingsstijlen werden twee hoofddimensies van opvoedingsgedrag onderscheiden. De eerste had betrekking op de mate waarin ouders gevoelig zijn voor de behoeften van het kind en daar adequaat en affectief op reageren - de responsiviteit-, de tweede betrof de door de opvoeders uitgeoefende controle en de door hen aan de kinderen gestelde eisen.

Op basis van hun literatuurstudie naar de samenhang tussen opvoeding door de primaire opvoeders en de ontwikkeling van jeugdigen concluderen Scholte en Sontag m.b.t. deze twee dimensies dat: "Een optimale kans op een evenwichtige sociale, emotionele en persoonlijkheidsontwikkeling de jeugdige wordt geboden door ouders die op responsieve wijze redelijke, d.w.z. met de leeftijd overeenstemmende, gedragseisen stellen aan het kind, die ongewenst gedrag op een redelijke en op een voor het kind begrijpelijke wijze controleren, waarbij straf/correctie in verhouding tot de overtreding staat en die in hun opvoeding een duidelijke en consequente lijn aanhouden". Voorts stellen zij dat: "Ouders die een sfeer van warmte, veiligheid, geborgenheid en ondersteuning weten over te brengen, het kind de beste kans op een evenwichtige ontwikkeling bieden met een -gegeven de biologische en psychische toerusting van het kind- optimale uitkomst". (Scholte en Sontag, 1992)

Deze, m.b.t. de ontwikkeling van het kind, meest effectieve opvoedingsstijl kan in termen van het model van Maccoby en Martin worden getypeerd als gezaghebbend-interactief, ofwel autoritatief. Jeugdigen die volgens deze wijze zijn opgevoed, hebben een hoge mate van controle over hun impuls- en agressiehuishouding, zijn in staat verantwoordelijkheid te dragen en zijn in hoge mate zelfstandig. Voorts beschikken zij over een positief zelfbeeld en zijn ze sociaal en cognitief vaardig. (Van der Ploeg en Scholte, 1990)

Afwijkingen van de autoritatieve opvoedingsstijl kunnen in meerdere of mindere mate bij het kind tot (ontwikkelings)problemen leiden. Zo blijkt uit diverse studies dat autoritair opgevoede kinderen in sociaal opzicht minder goed functioneren. Het ontbreekt hen aan voldoende sociale vaardigheden, zij zijn weinig spontaan en ontwikkelen nauwelijks initiatieven op sociaal gebied. Over het algemeen hebben zij een laag zelfbeeld. Geëxternaliseerde gedragsproblematiek, gedragsproblemen op school, diefstal, alcohol- en druggebruik, wordt vaker aangetroffen bij kinderen die met sterke machtsbevestigende disciplineringsstechnieken zijn grootgebracht. (Van der Ploeg en Scholte, 1990; Meijer, en Kuijpers, 1990)

Kunnen te hoge eisen en te strenge controle tot ontwikkelingsproblemen leiden, ook de tegenovergestelden zijn niet gunstig voor de ontwikkeling van de jeugdige. Permissief opgevoede kinderen ontbreekt het vaak aan zelfcontrole, ze reageren veelal impulsief en vertonen vaker een agressief en dwingend gedrag. Zij lijken in mindere mate in staat verantwoordelijkheid te dragen. Ze hebben wel een positief zelfbeeld.

Jongeren die opgroeien in gezinnen waar sprake is van een afwezige of verwaarlozende opvoedingsstijl vertonen een veelheid van problemen. Zowel geïnternaliseerd, als geëxternaliseerd probleemgedrag worden bij hen vaker aangetroffen. Ze hebben een laag zelfbeeld en

laten zich sterk beïnvloeden door hun sociale omgeving.(Van der Ploeg en Scholte, 1990; Meijer, en Kuijpers, 1990; Scholte en Sontag,1992).

In de meeste onderzoeken wordt de samenhang tussen opvoedingsgedrag van de ouders enerzijds en de ontwikkeling van gedragsproblematiek bij de kinderen anderzijds, niet specifiek geanalyseerd naar achtergrondvariabelen zoals leeftijd, geslacht, sociaal-economische status,e.d. Uit een aantal studies komen echter aanwijzingen dat sexe en leeftijd (van zowel ouder als kind) kunnen optreden als interveniërende variabelen in deze relatie. In de voorgaande paragraaf werd gesignaleerd dat vaders in hun opvoeding meer tenderen naar een bevelsstructuur en moeders meer onderhandelingsgezind zijn. (Du Bois,1992) Eveneens bleek dat jongens door hun ouders anders bejegend werden, met minder warmte, dan meisjes.(Peeters en Woldringh, 1993) M.b.t. het ontstaan van probleemgedrag constateren Peterson en Becker dat het opvoedingsgedrag van de vader vaker dan dat van de moeder samengaat met het voorkomen van emotionele gedragsproblematiek. (Scholte en Sontag, 1992) En in het onderzoek van Van der Ploeg en Scholte blijkt er verband te bestaan tussen de leeftijd van de moeder en zwerfgedrag van haar kinderen. Meer dan de helft van de zwerfende jongeren had een zeer jonge moeder, die voor voor haar achttiende haar eerste kind had gekregen.(Van der Ploeg en Scholte, 1990)

T.a.v. de kenmerken van het kind is uit meerdere studies gebleken dat meisjes vaker te kampen hebben met emotionele problemen, terwijl jongens vaker gedragsproblemen vertonen. (zie ook hfst. 8)

Tenslotte blijkt uit het onderzoek van Armentrout dat totaal probleemgedrag bij jongere kinderen vaker voorkomt dan bij oudere kinderen (Scholte en Sontag, 1992)

Over de rol die het sociaal milieu speelt bij het ontstaan van probleemgedrag zijn geen eenduidige resultaten, maar de indruk bestaat dat kinderen uit de lagere milieus meer risico lopen probleemgedrag, zowel geïnternaliseerd als geëxternaliseerd, te ontwikkelen. (zie ook hfst.8)

Daar in het bestaande onderzoek naar de samenhang tussen opvoedingsgedrag van de primaire opvoeders enerzijds en de (gedrags) ontwikkeling van jeugdigen anderzijds, geen of onvoldoende rekening is gehouden met de mogelijk interveniërende variabelen, is niet met zekerheid aan te geven of de in het voorgaande vastgestelde relaties voor alle jeugdigen, onder alle omstandigheden, in dezelfde mate gelden.

9.4 Opvoedingsondersteuning.

Een aantal (demografische) ontwikkelingen zou het ontstaan van een zekere mate van opvoedingsonzekerheid bij (jonge) ouders kunnen bevorderen. Zo kan de daling van het aantal kinderen per gezin in meerderlei opzicht van invloed zijn: het ontbreekt ouders, voorzover zelf afkomstig uit kleine gezinnen, aan ervaring in de omgang met en de opvoeding van jongere broertjes en zusjes en ook het eigen kleine gezin biedt weinig "oefenmateriaal". Het gebrek aan ervaring wordt des te sterker gevoeld omdat mensen met kinderen vaker dan voorheen, bewust hebben gekozen voor gezinsuitbreiding en de opvoeding van de "geplande" kinderen wordt als een grote verantwoordelijkheid ervaren.

Gezinnen zijn in de loop der tijd niet alleen kleiner, maar ook geïsoleerder geworden. Inwoning van grootouders, broers, zusters of anderen komt nog slechts op zeer geringe schaal voor. Veelal woont familie, door de toegenomen mobiliteit van de bevolking, zelfs niet meer in de nabije omgeving. Dit betekent dat zij minder direct bij de opvoeding van de kinderen betrokken zijn.

Voorts heeft het traditionele gezin, echtpaar met kinderen, aan terrein verloren. Door het gestegen aantal echtscheidingen is er een grote groep ouders die gedurende langere of kortere tijd in eenoudergezinnen alleen de verantwoording voor de opvoeding van de kinderen dragen. Daarnaast hebben andere leef- en relatievormen, zoals ongehuwd samenwonen, homoseksuele relaties en bewust ongehuwd moederschap aan betekenis gewonnen.

Tenslotte is de traditionele taakverdeling tussen ouders door de jaren heen steeds minder vanzelfsprekend geworden. Een groeiend aantal mannen en vrouwen tracht meerdere, met elkaar concurrerende, rollen, zoals de beroeps- en de opvoedersrol, te combineren. Tezelfdertijd is de invloed van buiten het gezin (kinderopvang, school, media) op de (gedrags)ontwikkeling van kinderen groter geworden.

Terwijl enerzijds de rol die de primaire opvoeder speelt gecompliceerder en beperkter is geworden, wordt anderzijds steeds sterker de nadruk gelegd op het psychologische en sociale belang van de ouderrol. Diekstra spreekt in dit verband over de paradox van het ouderschap. (WRR 1992)

Gebrek aan opvoedingservaring, alleenstaand ouderschap, nieuwe relatievormen, verminderde directe ondersteuning door familie en de paradox van het ouderschap, de taak van de ouder als opvoeder lijkt gecompliceerder te zijn geworden. Ervaren ouders het opvoeden daadwerkelijk als een moeilijke taak? Kunnen zij die zonder (professionele) hulp van buitenaf vervullen, of bestaat er behoefte aan één of andere vorm van opvoedingsondersteuning?

In het onderzoek van Du Bois e.a.(1992) onder ouders van jong-volwassenen rapporteert de meerderheid van de ondervraagden geen ernstige moeilijkheden bij de opvoeding te ervaren. Ouders uit hogere milieus melden de minste problemen, terwijl ouders uit de midden milieus relatief vaak moeite hebben met hun zoons en dochters, vooral met betrekking tot opleidings- en beroepskwesties. Volgens de auteurs hangt dit laatste waarschijnlijk samen met het hoge ambitienivo van ouders in deze gezinnen. Analooq aan de milieutrend rapporteren ouders uit onderhandelingshuishoudens de minste problemen, die uit de bevels- en ambivalente gezinnen de meeste of zwaarste.

De meerderheid van de ouders heeft geen behoefte aan opvoedingsondersteuning, twee vijfde heeft dit echter wel en dan m.n. op het gebied van opleiding en werk. De behoefte aan ondersteuning vertoont geen samenhang met het milieu.

Van de ouders van jongere kinderen, 0-12 jaar, prefereert circa een kwart professionele hulpverlening als zich problemen voordoen rond de opvoeding, de ontwikkeling of het gedrag van kinderen. Dit blijkt uit het onderzoek van Peeters en Woldringh (1993). De overigen vragen bij voorkeur hulp in het informele circuit (familie, vrienden en kennissen). Meer dan de helft van de opvoeders leest minstens een keer per maand een tijdschrift over opvoeding. In het onderzoek werd geen verband aangetroffen tussen voorkeur voor professionele hulpverlening en sociaal-economische status van het gezin, evenmin bleek er een samenhang te zijn met het gezinstype. Eenoudergezinnen hebben niet meer of minder mogelijkheden hulp/steun te ontvangen vanuit het informele circuit dan twee-oudergezinnen en zij hebben ook niet meer behoefte aan professionele opvoedingsondersteuning. Desondanks maken zij wel vaker dan de twee-ouder gezinnen gebruik van voorzieningen die professionele opvoedingshulp bieden.

Dit hogere voorzieningengebruik in de sfeer van de jeugdhulpverlening en -gezondheidszorg werd eerder aangetroffen door Van Delft en Niphuis-Nell (1988). Zij constateerden dat kinderen uit eenoudergezinnen zijn oververtegenwoordigd in de cliëntenbestanden van o.a. medische kleuterdagverblijven, Boddaertcentra en adviesbureaus voor jeugd en gezin. Overigens hoeft dit hogere voorzieningengebruik niet altijd het gevolg te zijn van het alleenstaand ouderschap. Een onbekend aantal kinderen is afkomstig uit z.g.n. multi problem gezinnen en de hulpverlening aan hen is veelal al begonnen toen er nog sprake was van een twee-oudergezin. De echtscheiding van de ouders vormt dan slechts een onderdeel van een veel meer omvattende problematiek. (Van Delft en Niphuis-Nell 1988; Timmermans 1987).

Een eerder onderzoek specifiek gericht op het functioneren van eenoudergezinnen werd midden jaren tachtig door van Gelder (1987) uitgevoerd. Zijn studie heeft betrekking op alleenstaande ouders met tenminste één kind jonger dan dertien jaar. Ten aanzien van de opvoedingstaak stelt hij vast dat de overgrote meerderheid (81%) van de aselechte steekproef van bijna 300 ouders, voor hun gevoel alleen staat voor de opvoeding van hun kinderen. In vadergezinnen zijn er beduidend vaker anderen, meest familieleden, die zich met de opvoeding bezighouden dan in moedergezinnen, maar ook bij de vaders gaat het om een minderheid. Ondanks eventuele hulp voelt 89% van de respondenten zich als enige

verantwoordelijk voor de opvoeding. Van hen ervaart 42% dit als een zware last, terwijl iets meer dan de helft aangeeft dat het wel meevalt. Vooral van degenen die nog maar kort (minder dan drie jaar) alleenstaande ouder zijn, voelt een relatief groot aantal zich vaak eenzaam door het alleen dragen van de opvoedingstaak. De helft van de respondenten ziet daarentegen ook voordelen in het 'alleen-opvoeden'. Er zijn geen meningsverschillen en er kan één duidelijke lijn worden aangehouden.

Uit alle beschikbare gegevens blijkt dat een niet onaanzienlijk aantal ouders van tijd tot tijd vragen heeft met betrekking tot de opvoeding en, meer algemeen, de ontwikkeling van kinderen. Vaak is bespreking van deze vragen binnen het netwerk van vrienden en familieleden al afdoende, maar voor een deel blijft er behoefte aan informatie en/of advies van deskundigen. Dit nu zou men toe kunnen schrijven aan (een toegenomen) gevoel van opvoedingsonzekerheid bij de ouders, maar de behoefte aan informatie/advies kan ook anders worden geïnterpreteerd. Ouders nemen hun taak als opvoeders zeer serieus. Omdat zij goed beslagen ten ijs willen komen, gaan zij bewust op zoek naar goede voorlichting over opvoeding en (gedrags)ontwikkeling van kinderen en maken daarbij gebruik van alle mogelijkheden die de samenleving biedt. (Hermanns,1992)

Beide interpretaties geven blijk van geheel verschillende visies op de informatie/hulpvraag van ouders. Niettemin leiden zij tot eenzelfde conclusie: er bestaat behoefte aan één of ander vorm van opvoedingsondersteuning.

Op zoek naar dergelijke ondersteuning kunnen opvoeders bij een groot aantal organisaties en professionals terecht. Een willekeurige greep uit de mogelijkheden: kruisvereniging/consultatiebureau, Stichting Spel- en opvoedingsvoorlichting (S&O), opvoedingstelefoon, adviesbureau voor Jeugd en Gezin, buurtnetwerken jeugdhulpverlening, projecten gericht op pedagogische advisering van specifieke doelgroepen zoals de OP-Stap-projecten, schoolartsen, schooladviesdiensten, jeugdafdeling van RIAGG en het algemeen maatschappelijk werk. Ouders hebben in principe ruime keuzemogelijkheden, Voor velen is het aanbod echter zeer onoverzichtelijk. Sommige instellingen zijn onbekend, andere zijn sterk specialistisch of moeilijk toegankelijk. Bij de meeste organisaties is opvoedingsondersteuning niet de hoofdactiviteit.

De versnippering van het aanbod is niet alleen verwarrend voor potentiële cliënten, het leidt tevens tot kwaliteitsverlies.(WVC,1993)

De planning en de financiering van de diverse voorzieningen is eveneens versnipperd. Instellingen voor de gezondheidszorg zoals bijvoorbeeld de RIAGG's en de kruisverenigingen worden via de AWBZ gefinancierd, hier geldt een gezamenlijke verantwoordelijkheid van rijk en provincie. Voorzieningen die vallen onder de wet op de jeugdhulpverlening zijn een verantwoording voor de provincie, terwijl de planning en de financiering van basisgezondheidsdiensten, openbaar onderwijs en instellingen voor kinderopvang en welzijnswerk onder de gemeentelijke overheid ressorteren. Tenslotte zijn er op het gebied van de preventie allerlei projecten die uit particuliere fondsen gefinancierd worden. (WVC,1993)

Genoemde vormen van versnippering worden door alle betrokkenen als probleem onderkend en herziening van het ondersteuningsaanbod vormt al enige jaren onderwerp van beleid. Uitgangspunt daarbij is dat de oplossing niet gezocht moet worden in verdergaande categorialisering van het aanbod of in uitbreiding met nieuwe voorzieningen. Bestaande voorzieningen zullen moeten komen tot een samenhangend en adequaat ondersteuningsaanbod dat aansluit op de behoeften van de gebruikers. Om te onderzoeken welke de mogelijkheden zijn een dergelijk aanbod te realiseren, gaat begin 1994 een aantal experimenten van start voor de periode van drie jaar. Deze zullen, gezien de verschillen in de lokale situaties, niet identiek van opzet zijn. Voorwaarde is dat wordt aangesloten bij reeds bestaande plaatselijke initiatieven op het gebied van de opvoedingsondersteuning. Er mogen geen nieuwe voorzieningen ontstaan. In de experimenten ligt de nadruk op functionele afstemming tussen 'gewone' voorzieningen zoals kinderopvang, jeugdgezondheidszorg en basisonderwijs, waarbij de samenhang met ontwikkelingen op aanpalende terreinen, zoals de jeugdhulpverlening en het minderhedenbeleid (Op-Stap-projecten) nauwlettend in het oog gehouden moeten worden. Daarnaast wordt aandacht besteed aan kwaliteitsverbetering van de

dienstverlening. Tevens moeten de experimenten en het begeleidend onderzoek inzicht verschaffen in de bestuurlijke voorwaarden voor een adequaat ondersteuningsaanbod en tenslotte moeten zij informatie opleveren over de voorwaarden waaronder de uitkomsten van de experimenten op landelijke schaal geïmplementeerd kunnen worden.(WVC,1993)

De experimenten bevinden zich nog in de aanloopfase en over de uitkomsten is op voorhand geen uitspraak te doen. In eerdere projecten, zoals de buurtnetwerken jeugdhulpverlening, zijn echter al wel positieve ervaringen opgedaan met samenwerking tussen instellingen vanuit verschillende disciplines.(WVC,1991)

Voor ouders die momenteel nog verdwalen in het doolhof van voorzieningen die opvoedingsondersteuning bieden is het van belang dat het streven naar een adequaat ondersteuningsaanbod op zo kort mogelijke termijn wordt gerealiseerd. Dit betekent dat het aanbod zodanig wordt aangepast, dat het duidelijk herkenbaar en voor iedereen toegankelijk is en dat de dienstverlening niet alleen is afgestemd op de behoeften van de cliënten, maar ook aansluit op bijvoorbeeld de culturele achtergrond en de eigen mogelijkheden van de gebruikers.

Tot nog toe wordt in het kader van de opvoedingsondersteuning prioriteit gegeven aan (gezinnen met) jonge kinderen (0-6 jaar). Gezien de opvoedingsvragen/problemen van ouders met oudere kinderen verdient uitbreiding van de doelgroep aanbeveling. In principe moet er een adequaat ondersteuningsaanbod tot stand komen voor alle opvoeders die daar behoefte aan hebben, ongeacht de leeftijd van hun kinderen.

10 KINDEROPVANG (THEMA)

10.1 Inleiding

De kinderopvang in Nederland heeft in de jaren tachtig een grote vlucht genomen. De behoefte aan kinderopvang hangt samen met de deelname aan betaalde arbeid door moeders met jonge kinderen. Een steeds groter aantal vrouwen blijft na de geboorte van hun kind werken of keert na enkele jaren weer terug op de arbeidsmarkt. Verschillende gegevens wijzen in de richting van een aanzienlijke groei van de arbeidsparticipatiegraad¹ van vrouwen met een jongste kind onder de vier jaar vanaf de jaren tachtig. Gegevens uit het Woningbehoefteonderzoek (WBO) geven een toename aan van 20% in 1985 tot 29% in 1989 (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 32). Op basis van het AVO'91 is een vergelijkbare stijging van de participatie te constateren van 22% in 1987 tot 36% in 1991. Daarnaast duidt het OSA-Trendrapport Aanbod van Arbeid (Allaart et al. 1993) op een nog sterkere toename van het aandeel werkende gehuwde/samenwonende moeders met een jongste kind onder de vier jaar in de periode 1990 tot 1992: van 42% naar 53% voor moeders met één kind en van 25% tot 31% voor moeders met meerdere kinderen.

Parallel aan de toegenomen arbeidsparticipatie is de acceptatie onder de Nederlandse bevolking ten aanzien van zowel kinderopvang als buitenshuis werkende moeders in de jaren tachtig eveneens toegenomen (Hooghiemstra en Niphuis-Nell, 1993:188-191).

Als gevolg van de Stimuleringsmaatregel Kinderopvang 1990 van het Ministerie van WVC is de groei van de kinderopvang in een stroomversnelling gekomen; de capaciteit is de laatste jaren sterk uitgebreid. Gezien de verwachte groei van het aantal ouders die beiden willen (blijven) werken, zal de behoefte aan kinderopvang voorlopig verder toenemen.

Ondanks de hier genoemde ontwikkelingen neemt Nederland nog steeds een achterstandspositie in ten opzichte van de meeste andere EG-landen. Tezamen met Groot-Brittannië en Ierland behoort het tot de groep landen waarin voor hoogstens 5% van de kinderen tot 3 jaar gesubsidieerde kinderopvangplaatsen bestaan. Dit staat in schril contrast met landen als Denemarken (bijna 50%) en Frankrijk en België (beiden 20%) (Moss 1993).

In dit thema zullen allereerst de verschillende typen kinderopvang de revue passeren. Daarna zullen de meest recente ontwikkelingen in de capaciteit worden besproken. Verder komt aan bod de kwaliteit van de kinderopvang, een onderwerp waarover het afgelopen jaar veel is gediscussieerd. Ten slotte wordt ingegaan op het (toekomstige) overheidsbeleid inzake kinderopvang.

10.2 Typen kinderopvang

Er zijn vele definities van kinderopvangvoorzieningen in omloop. Terwijl sommige onderzoekers (CBS, 1993a) een erg ruime definitie hanteren, bakenen anderen (Pelzer en Miedema 1990) het terrein van kinderopvang af door het te beperken tot georganiseerde vormen en/of bepaalde leeftijdsgrenzen te stellen. Omdat in dit thema kinderopvang vooral gerelateerd is aan het buitenshuis werken van de ouders, is hier gekozen voor de definitie van de Interdepartementale Werkgroep Kinderopvang (IWK): "Kinderopvang is het voorzien in aanvullende opvoeding en verzorging van jonge kinderen door anderen dan door eigen ouders of verzorgers op een wijze die is aangepast aan enerzijds de tijdsduur per etmaal en de leeftijd van de kinderen en anderzijds aan de behoefte van ouders of verzorgers" (IWK 1984: 8). Deze omschrijving laat zien dat het bij kinderopvang in feite om twee groepen gebruikers gaat: de kinderen en de ouders. Daarmee onderscheidt kinderopvang zich van bijvoorbeeld onderwijsvoorzieningen, waarbij de belangen van het kind voorop staan.

De verschillende typen kinderopvangvoorzieningen kunnen worden ingedeeld aan de hand van uiteenlopende criteria: al dan niet georganiseerd, al dan niet gesubsidieerd en naar leeftijd. In het navolgende wordt het eerste criterium aangehouden.

Crèches of *kinderdagverblijven* vormen de meest bekende, georganiseerde vorm van

kinderopvang. Deze zijn vooral gericht op opvang van kinderen tot 4 jaar waarvan de ouders werken of (soms) studeren. De openingstijden van kinderdagverblijven zijn hier dan ook op afgestemd. Bijna alle verblijven openen voor 8 uur 's morgens en bijna 40% is om half zes nog open (Pelzer en Miedema, 1990). De kinderen worden in groepen met één of twee leidsters opgevangen. De crèches kunnen worden onderverdeeld in (door gemeenten) gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde instellingen. De laatste groep valt uiteen in particuliere crèches en bedrijfscrèches.

Steeds meer bedrijven en andere arbeidsorganisaties hebben kinderopvangvoorzieningen voor hun werknemers. De laatste jaren is het aantal CAO's waarin bepalingen zijn opgenomen over dergelijke voorzieningen, flink gegroeid, namelijk van 36 eind 1989 tot 95 eind 1991 (SZW 1992). Deze *bedrijfsgerichte kinderopvang* kan verschillende vormen aannemen: een interne bedrijfscrèche, een gezamenlijke (d.w.z. samen met andere bedrijven opgerichte) bedrijfscrèche, joint-ventures met bestaande kinderdagverblijven, waarbij bedrijven een aantal 'kindplaatsen' in dagverblijven huren, en bedrijfsgerichte gastouderopvang. De ontwikkeling en soms ook het beheer van kinderopvang voor bedrijven worden vaak uitbesteed aan aparte organisaties. Sinds 1990 worden nieuwe bedrijfsplaatsen in kinderdagverblijven deels gesubsidieerd. Gemeenten moeten namelijk een deel van de uitbreiding van de kinderopvang (in het kader van de Stimuleringsmaatregel) met korting beschikbaar stellen aan bedrijven. Bedrijfsplaatsen worden voor het overgrote deel (90%) gerealiseerd in de non-profitsector, met name in de gezondheidszorg, gemeenten en onderwijs (Pelzer en Miedema, 1990: 78). Ook uit de evaluatie van de Stimuleringsmaatregel blijkt dat de gemeenten die bedrijfskinderopvang hebben gerealiseerd, vaker met non-profitorganisaties daarover afspraken hebben gemaakt dan met bedrijven in de marktsector (Schoorlemmer 1992: 7-9).

Bij *gastouderopvang* worden maximaal vier kinderen tegelijk opgevangen in het huis van de gastouder. Daarbij gaat het niet altijd om jonge kinderen. Ook kinderen in de schoolgaande leeftijd kunnen soms bij gastouders terecht. Speciale gastouderbureaus bemiddelen tussen gastouders en vraagouders. Deze bureaus worden doorgaans door gemeenten gesubsidieerd, soms ontvangen ze (deels) financiering van organisaties voor bedrijfsgerichte kinderopvang.

Peuterspeelzalen zijn strikt genomen niet te beschouwen als kinderopvangvoorzieningen zoals hierboven omschreven. Ze zijn niet gericht op opvang van kinderen van werkende ouders, maar hebben vooral pedagogische doeleinden. Kinderen van 2 en 3 jaar spelen er onder leiding gedurende enkele dagdelen (2-3 uur) per week met elkaar. Dergelijke openingstijden zijn voor ouders met een baan dus niet erg praktisch. Omdat in de praktijk peuterspeelzalen door werkende ouders in combinatie met andere vormen van kinderopvang worden gebruikt, zal hieraan later (in 10.2) toch kort aandacht aan besteed worden. Voor het overige zullen peuterspeelzalen vanwege het andersoortige karakter niet aan de orde komen.

In de informele sfeer regelen ouders zelf ook opvang van hun kinderen. De *oppas thuis* zorgt, veelal tegen betaling, voor de kinderen als de ouders buitenshuis aan het werk zijn en verricht vaak ook huishoudelijk werk. Andere vormen van ongeorganiseerde, vaak onbetaalde, opvang worden verzorgd door *familieleden, burens en vrienden*.

Kinderopvang beperkt zich uiteraard niet tot kinderen onder de 4 jaar. Steeds meer is er behoefte aan *buitenschoolse* of *naschoolse opvang*, d.w.z. opvang van kinderen in de basisschoolleeftijd na schooltijd, tijdens de vrije woensdagmiddag en de schoolvakanties. Opvang tijdens lunchpauzes is voor ouders minder een probleem sinds de invoering van de Overblijfwet (1983) en de Wet op het Basisonderwijs (1985). Deze wettelijke maatregelen verplichten basisscholen een ruimte voor overblijven aan te bieden. Inmiddels heeft in 1988 ongeveer 69% van de scholen daadwerkelijk een overblijfmogelijkheid gerealiseerd. Hiermee samenhangend, is in de jaren tachtig de opvang in speciale overblijfcentra sterk afgenomen (Meijvogel 1991: 146).

Buitenschoolse opvang kan zowel georganiseerd als ongeorganiseerd van karakter zijn. Op bescheiden schaal worden aparte voorzieningen voor buitenschoolse opvang aangeboden door

scholen en kinderdagverblijven. Daarnaast kunnen gastouders, de oppas thuis, familieleden, buren en vrienden voorzien in de behoefte aan buitenschoolse opvang.

10.3 Ontwikkelingen in de capaciteit en het gebruik van kinderopvang

Tabel 10.1 geeft een overzicht van de ontwikkeling van het aantal deelnemende kinderen en het aantal kindplaatsen in de georganiseerde kinderopvang. Wat betreft de capaciteit van ongeorganiseerde kinderopvang (oppas, familie etc.) bestaan geen landelijke gegevens. Uit de tabel blijkt dat vanaf eind jaren tachtig het aantal kinderen dat geplaatst werd in diverse vormen van georganiseerde kinderopvang duidelijk is toegenomen. Een flinke impuls voor deze uitbreiding vormde de invoering van de Stimuleringsmaatregel Kinderopvang in 1990. De maatregel, die in 10.5 nader aan de orde komt, heeft betrekking op allerlei vormen van georganiseerde kinderopvang: kinderdagverblijven, waarbij tevens bedrijfsplaatsen (gedeeltelijk) worden gesubsidieerd, gastouderprojecten en (sinds 1991) buitenschoolse opvang. Van eind 1989 tot eind 1991 was zelfs sprake van bijna een verdubbeling van de capaciteit, namelijk van 20.395 naar 38.055 kindplaatsen (VNG 1992). De stijging was relatief het sterkst voor de bedrijfsplaatsen. Recent onderzoek laat zien dat in 1992 het aantal kindplaatsen is gestegen tot ongeveer 49.000 (VNG 1994). Hoewel dit een niet onaanzienlijke stijging is, kan betwijfeld worden of de beoogde volume-uitbreiding tot 67.000 plaatsen eind 1993 gerealiseerd is.

Tabel 10.1 Aantal deelnemende kinderen en full-time kindplaatsen in georganiseerde kinderopvangvoorzieningen (x 1.000), 31 december

	aantal deelnemende kinderen CBS				aantal full-time kindplaatsen ^a VNG		
	1989	1990	1991	1992	1989	1990	1991
kinderdagverblijven	32,2	45,5	56,1	64,9			
gesubsidieerd					7,8	13,7	20,1
niet-gesubsidieerd					5,8	6,6	5,9
buitenschoolse opvang	3,1	5,0	7,0	10,5			
gesubsidieerd					1,6	1,8	2,3
niet-gesubsidieerd					0,2	0,1	0,0
gecombineerde verblijven ^b							
gesubsidieerd					2,7	3,5	5,5
niet-gesubsidieerd					0,7	0,4	0,5
gastouderprojecten				9,3			
gesubsidieerd					1,3	2,2	3,4
niet-gesubsidieerd					0,3	0,4	0,4
bedrijfsgerichte kinderopvang ^c							
in gesubsidieerde instellingen					0,9	3,1	6,3
in niet-gesubsidieerde instellingen					1,9	3,3	2,7

^a Een full-time kind- of opvangplaats is een plaats in een kinderopvangvoorziening of gastgezin die 45 uren per week gedurende 48 weken per jaar door een kind wordt bezocht. In de buitenschoolse opvang worden 2 full-time kindplaatsen gerekend indien 3 kinderen full-time gebruik maken van deze voorziening.

^b Kinderopvangvoorzieningen voor kinderen in de leeftijd van 6 weken tot 13 jaar.

^c Deze plaatsen zijn ook al geteld bij de voorgaande categorieën

Bron: CBS 1993a,b,c; VNG 1992

De Stimuleringsmaatregel heeft ook geleid tot een forse groei van het *aantal voorzieningen* voor kinderopvang, namelijk van 899 in december 1989 tot 1480 in december 1991. Dit hangt samen met een sterke stijging van het aantal gemeenten met kinderopvangvoorzieningen. Terwijl eind 1989 nog 211 gemeenten, hoofdzakelijk in de Randstad, dergelijke voorzieningen herbergden, hadden twee jaar later reeds 416 gemeenten kinderopvang. Daarnaast namen nog 209 gemeenten deel aan de maatregel, die eind 1991 (nog) geen kinderopvang hadden gerealiseerd. Geconcludeerd kan worden dat de regionale spreiding van kinderopvangvoorzieningen de afgelopen jaren sterk is verbeterd (VNG 1992). In de praktijk worden kinderen zelden full-time geplaatst op kinderopvangvoorzieningen. Vaak combineren een of beide ouders part-time werk met enkele dagdelen kinderopvang per week. Dit blijkt ook uit de cijfers: van de eerder genoemde 38.055 plaatsen maken ongeveer 80.000 kinderen gebruik, hetgeen neerkomt op een gemiddelde bezetting van ongeveer 2 kinderen per full-time plaats. Bij buitenschoolse opvang is de bezetting doorgaans 3 kinderen op 1 full-time plaats.

Ondanks de capaciteitsuitbreiding is de behoefte aan kinderopvang nog steeds veel groter dan het aanbod. De omvang van de wachtlijsten voor georganiseerde kinderopvang is sinds 1990 weliswaar iets geslonken, maar eind 1991 stonden er nog ongeveer evenveel kinderen op de wachtlijsten als er gebruik maakten van kinderopvang. Anders geformuleerd, voor minstens 65.000 kinderen is er behoefte aan formele kinderopvang waarin niet kan worden voorzien (VNG 1992).

Het vermoeden bestaat dat de Stimuleringsmaatregel een aanzuigende werking heeft (gehad); kinderen die eerst door de ouders werden opgevangen of in het informele circuit, worden nu aangemeld voor georganiseerde opvang. Bij 86% van de moeders heeft de beschikbaarheid van georganiseerde kinderopvang een belangrijke of zelfs een doorslaggevende rol gespeeld bij de beslissing om weer te gaan werken of aan het werk te blijven (Elzinga en Spaans 1993: 141). Ook uit ouder onderzoek (Wilbrink-Griffioen et al. 1987) blijkt dat er een omvangrijke 'stille vraag' naar georganiseerde kinderopvang bestaat. Een grote groep moeders (45%) in dat onderzoek gaf aan wel te willen werken, maar daar van af te zien, met name vanwege het gebrek aan georganiseerde kinderopvang.

Overigens is de causale relatie tussen de beschikbaarheid van georganiseerde kinderopvang en de arbeidsparticipatie van moeders een gecompliceerde. Tal van andere variabelen zijn van invloed op de participatie van vrouwen. Bovendien zal, zolang het tekort aan formele kinderopvang bestaat, de relatie tussen georganiseerde kinderopvang en arbeidsparticipatie beperkt zijn, omdat veel vrouwen dan noodgedwongen op zoek gaan naar andere oplossingen voor kinderopvang (Elzinga en Spaans 1993: 147-149). Ten slotte kan worden geconstateerd dat de arbeidsparticipatie van moeders met jonge kinderen, zoals in de inleiding vermeld, al geruime tijd voor de Stimuleringsmaatregel Kinderopvang een stijgende lijn vertoonde. Er is derhalve ook sprake van een behoorlijke autonome ontwikkeling in de arbeidsparticipatie. Dat de participatie de laatste jaren versneld is toegenomen kan waarschijnlijk wel op het conto van de sterke uitbreiding van de kinderopvang in het kader van de Stimuleringsmaatregel worden geschreven.

Tabel 10.2 geeft enkele cijfers over het feitelijke gebruik van kinderopvang door ouders

Uit de tabel blijkt dat 42% van de kinderen van 0-3 jaar van een of andere vorm van kinderopvang in ruime zin gebruik maken. De meerderheid (58%) wordt dus door (een van) de ouders zelf verzorgd of op een andere wijze (familie, burens, kennissen etc.), die niet als antwoordcategorie in het AVO'91 is opgenomen. De peuterspeelzaal is verreweg de belangrijkste vorm van kinderopvang in deze leeftijdsgroep, al zal deze vanwege de afwijkende doelstelling niet altijd als kinderopvang in de hier gehanteerde betekenis worden gebruikt. Uit het AVO'91 komt naar voren dat peuterspeelzalen soms in combinatie met een gastouder of oppas thuis worden gebruikt. Elzinga en Spaans (1993) vonden dat een derde van de gebruiksters van georganiseerde kinderopvang ook, vaak noodgedwongen, gebruik maakten van andere vormen van kinderopvang. Het OSA-Trendrapport vermeldt dat dit vrij algemeen is; geïnterviewde moeders met jonge kinderen maken vrijwel steeds gebruik van kinderopvang gedurende een kleiner aantal uren dan dat zij buitenshuis werken zodat

aanvullende kinderopvangvoorzieningen noodzakelijk zijn.

Tabel 10.2 Gebruik van kinderopvangvoorzieningen door kinderen van 0-3 jaar (in %)

	1991
peuterspeelzaal of peuterklas ^a	23
kinderdagverblijf	7
bedrijfscreche	2
gastouder, waar het kind heengaat	6
oppas thuis	10
totaal ^b	42
(N=alle kinderen 0-3 jaar	606)

^a Deze voorzieningen zijn toegankelijk voor kinderen vanaf 2 of 2,5 jaar

^b Verschillende vormen van kinderopvang tegelijkertijd mogelijk, waardoor het totale gebruik lager uitkomt dan de sommering van de afzonderlijke gebruikscijfers

Bron: SCP (AVO'91), gewogen resultaten

Over de kenmerken van de gebruik(st)ers van kinderopvang kan het volgende worden vermeld. Uit een analyse van het CBS op gegevens uit het AVO'91 blijkt een forse oververtegenwoordiging van netto-inkomens (van hoofd en partner tezamen) boven de f 50.000 en een flinke ondervertegenwoordiging van lage inkomens (minder dan f 28.500 netto) (CBS 1993d:19). Elzinga en Spaans concluderen dat ouders uit lagere inkomensgroepen (d.w.z. netto-maandinkomen van minder dan f 2300,-) licht ondervertegenwoordigd zijn onder de gebruikers van formele kinderopvang² (Elzinga en Spaans 1993: 100-101). Dat vooral ouders met hoge inkomens gebruik maken van kinderopvang is begrijpelijk aangezien vooral tweeverdieners (die in het algemeen een hoger huishoudinkomen kunnen verdienen dan alleenverdieners) behoefte hebben aan kinderopvangvoorzieningen. Tweeverdieners zijn dan ook sterk oververtegenwoordigd onder de gebruikers van formele kinderopvang. Een vergelijking van het AVO'87 en AVO'91 leert bovendien dat hun aandeel de laatste jaren flink is toegenomen, namelijk van 50% tot 70% van alle gebruikers van kinderopvang.

Een andere groep die, gezien hun situatie, duidelijk behoefte heeft aan kinderopvang vormen de eenoudergezinnen. Kinderen uit eenoudergezinnen blijken dan ook meer dan evenredig gebruik te maken van formele kinderopvangvoorzieningen (Elzinga en Spaans 1993: 80).

Allochtone kinderen zijn met een aandeel van 13% onder de opgevangen kinderen ondervertegenwoordigd ten opzichte van hun autochtone leeftijdsgenoten (Elzinga en Spaans 1993: 57). Binnen de groep allochtone kinderen in de kinderopvang zijn Surinaamse en Antilliaanse kinderen met een aandeel van 52% sterk oververtegenwoordigd en Turkse en Marokkaanse kinderen licht ondervertegenwoordigd (Elzinga en Spaans 1993: 53). Gegevens uit de survey SPVA'91 wijzen in dezelfde richting. Terwijl 21% resp. 26% van de Surinaamse en Antilliaanse moeders met kinderen onder de zes jaar gebruik maken van een kinderdagverblijf, is dit bij slechts 6% van de Turkse en 16% van de Marokkaanse moeders het geval. Het hogere gebruik van kinderopvang onder Surinamers en Antillianen hangt mogelijk samen met het relatief grote aandeel eenoudergezinnen onder Surinamers en Antillianen. Wellicht spelen ook uiteenlopende voorkeuren voor verschillende soorten kinderopvang tussen de diverse etnische groeperingen een rol. Daarover zijn helaas geen gegevens voorhanden.

De kosten van kinderopvang voor de ouders verschillen per type voorziening. Gesubsidieerde kinderdagverblijven vragen doorgaans een ouderlijke bijdrage die afhankelijk is van het inkomen van de ouders. Van 1977 tot 1987 gold de Rijksbijdrageregeling Kinderdagverblijven die onder meer een verplichte ouderbijdrageregeling voor gesubsidieerde verblijven bevatte. De ouderbijdrage bestond uit een basisbedrag voor zogenoemde bespaarde kosten (dat wat ouders besparen aan eten en verzorging) plus een percentage van het netto-inkomen per maand.

Met de decentralisering van de kinderopvang via de Welzijnswet (1987) verviel de

Rijksbijdrageregeling en waren de gemeenten voortaan geheel vrij zelf de ouderbijdragen vast te stellen. In de praktijk hanteerden nog veel gemeenten de ouderbijdragen uit de voormalige Rijksbijdrageregeling. Met de invoering van de Stimuleringsmaatregel zijn de deelnemende gemeenten verplicht een ouderbijdragetabel vast te stellen en deze toe te zenden aan het ministerie van WVC. In 1990 kwam WVC zelf met een advies- ouderbijdragetabel, die ten opzichte van de vroegere regeling op een aantal punten was gewijzigd. Zo werd het bedrag voor bespaarde kosten opgetrokken, werd de bijdrage voor inkomens onder f 3900 per maand verlaagd en de bijdrage voor de hogere inkomens verhoogd.

De meeste gemeenten (68%) hebben inmiddels zelf een ouderbijdrageregeling gemaakt. In een kwart van de gevallen laten de gemeenten dit over aan de organisatie voor kinderopvang. Van de gemeenten die zelf een ouderbijdrageregeling hebben vastgesteld, hanteerde eind 1992 36% de WVC-adviestabel. Iets meer dan de helft van de gemeenten hanteerde afwijkende, dat wil zeggen doorgaans hogere, tarieven dan die in de adviestabel (Van Beckhoven 1993: 13). Steeds meer gemeenten gaan hiertoe over. Daarbij is het veruit meest genoemde motief om de exploitatie sluitend te maken (Schoorlemmer 1992; Van Beckhoven 1993).

Bedrijfscreches vragen van de ouders doorgaans bijdragen die overeenkomen met die uit de adviestabel van WVC. Voor gastouderopvang betalen ouders in sommige gemeenten een inkomensafhankelijk bedrag, in andere gemeenten een vast tarief, vaak tussen de drie en vier gulden per uur (Van Beckhoven 1993: 15). Over de kosten van particuliere creches is weinig bekend, maar waarschijnlijk vragen zij eveneens vaste bedragen van de ouders. Hetzelfde geldt uiteraard voor de oppas thuis. Voor opvang in de informele sfeer wordt vaak niets betaald of worden diensten in natura verricht, bijvoorbeeld bij toerbeurt op elkaars kinderen passen. Uit het AVO'91 blijkt dat 56% van de ouders die gebruik maken van opvang voor hun 0-4 jarige kinderen, daarvoor betaalt. De bedragen lopen sterk uiteen. Ze variëren van 8 tot 1200 gulden per maand, gemiddeld wordt 151 gulden betaald. De verschillen hangen samen met het aantal uren opvang, het type opvang en het inkomen van de ouders.

Tabel 10.3 Gebruik van verschillende vormen van buitenschoolse opvang door huishoudens met een of meerdere kinderen van 4-11 jaar (in %)

	1991
eigen school	5,3
andere school	0,7
bij particulier thuis	5,1
betaalde oppas	3,9
onbetaalde oppas	1,3
anders	1,9
totaal^a	16,6
(N=alle huishoudens met kinderen 4-11 jaar	749)

^a Verschillende vormen van kinderopvang tegelijkertijd mogelijk, waardoor het totale gebruik lager uitkomt dan de somming van de afzonderlijke gebruikscijfers.

Bron: SCP (AVO'91), gewogen resultaten

Tabel 10.3 laat zien dat buitenschoolse opvang (nog) een beperkte omvang heeft; in 17% van de huishoudens met kinderen in de basisschoolleeftijd wordt gebruik gemaakt van een of meer vormen van buitenschoolse opvang. Daarbij springen voorzieningen op de eigen school en bij particulieren thuis eruit. Andere gegevens, bijvoorbeeld over de behoefte van ouders en de kosten, zijn niet beschikbaar. Dit is niet verrassend gezien het feit dat buitenschoolse opvang (letterlijk) nog in de kinderschoenen staat. Ook inhoudelijk is deze vorm van kinderopvang nauwelijks ontwikkeld; methodiekboeken op dit terrein bestaan bijvoorbeeld nog niet (de Volkskrant 15 juni 1993). Vanwege de enorme behoefte aan kinderopvang voor 0-4 jarigen, zoals die zich nu manifesteert, ligt het voor de hand dat de vraag naar buitenschoolse opvang over enkele jaren eveneens zal toenemen. De behoefte aan kinderopvang die buitenshuis werkende ouders hebben, houdt uiteraard niet op als kinderen naar de basisschool gaan. De Initiatiefgroep Schoolkinderopvang, opgericht door ouders,

onderwijs- en vrouwenorganisaties, vraagt aandacht voor deze problematiek.

10.4 De kwaliteit van de kinderopvang

Vanuit verschillende invalshoeken kan de kwaliteit van de kinderopvang worden bestudeerd. Een eerste gezichtspunt vormen de wettelijke bepalingen op dit terrein.

Vòòr 1990 was er betrekkelijk weinig geregeld ten aanzien van de kwaliteit van de kinderopvang. De Rijksbijdrageregeling Kinderdagverblijven (1977-1987) bevatte slechts enkele kwaliteitsbepalingen. Na de invoering van de Welzijnswet in 1987 werd de kwaliteit van de kinderopvang aan de verantwoordelijkheid van de gemeenten overgelaten. Wel werden later enkele van de bepalingen uit de oude Rijksbijdrageregeling, onder meer ten aanzien van groeps grootte en kind/leidster ratio, opgenomen in de Salarisregeling kinderdagverblijven die deel uitmaakt van de CAO-Welzijn. Deze salarisregeling, die alleen op gesubsidieerde kinderdagverblijven van toepassing is, bevatte reeds eisen omtrent het opleidingsniveau van de leidsters. Daarnaast gingen enkele grote gemeenten inmiddels zelf verordeningen vaststellen waarin meer aspecten met betrekking tot kwaliteit werden geregeld; bovendien golden deze verordeningen voor alle kinderopvangvoorzieningen in de betreffende gemeenten, dus gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde vormen.

Met de Stimuleringsmaatregel Kinderopvang 1990 werd van alle deelnemende gemeenten geëist dat ze een kwaliteitsverordening vaststelden. De gedachte daarachter was dat capaciteitsuitbreiding van de kinderopvang niet ten koste mag gaan van de kwaliteit.

De gemeenten moeten in de verordening in ieder geval de volgende onderwerpen regelen: de veiligheid en hygiëne, de accommodatie, de groeps grootte, het maximum aantal kinderen per opvangplaats, de openingstijden, eisen m.b.t. vakbekwaamheid van het personeel en een aansprakelijkheids- en ongevalverzekering. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten heeft in 1990 een modelverordening ontwikkeld en de gemeenten geadviseerd deze over te nemen. Een essentieel punt is dat het model het karakter heeft van een vergunning. Ze wordt geacht te gelden voor alle vormen van betaalde kinderopvang (zowel gesubsidieerde als niet-gesubsidieerde) in de gemeenten waarbij minstens vijf kinderen betrokken zijn. In feite wordt daarmee het voorbeeld gevolgd van de grote gemeenten die, zoals vermeld, zelf al dergelijke verordeningen hadden ontwikkeld.

Van de gemeenten die deelnemen aan de Stimuleringsmaatregel, heeft inmiddels 96% een verordening opgesteld. In de meeste gemeenten waar dit niet het geval is, is ook nog geen kinderopvang gerealiseerd. De modelverordening van de VNG is zelden integraal overgenomen. Een kleine groep gemeenten (9%) gebruikt het model alleen als subsidieverordening (Dijk 1992), dus niet als algemene verordening voor alle soorten kinderopvang in de gemeenten. Een dergelijke beperking van de werkingssfeer van de verordening zou kunnen leiden tot een ongecontroleerde wildgroei van allerlei particuliere initiatieven in de kinderopvang, zonder dat de gemeenten daartegen kunnen optreden.

Wat betreft de specifieke kwaliteitsbepalingen uit de modelverordening blijkt dat 25% van de gemeenten deze volledig heeft overgenomen en 2% in het geheel niet (Dijk 1992). Verder komt naar voren dat 85% van de gemeenten een of meer van de afzonderlijke kwaliteitsbepalingen integraal heeft overgenomen. Waar afwijkende bepalingen zijn gemaakt, komen zowel zwaardere als lichtere eisen voor.

De werking van de verordening staat of valt uiteraard met controle. De indruk bestaat dat steeds meer gemeenten een inspectie op naleving van de verordening uitvoeren. In 1992 vond in twee-derde van de gemeenten inspectie van kinderopvangvoorzieningen plaats, terwijl dat in 1991 voor de helft van de gemeenten het geval was (Dijk 1992; Van Beckhoven 1993). In de meeste gevallen wordt de inspectie door de GG&GD verricht (Van Beckhoven 1993). In 4% van de gemeenten bestaat een afzonderlijke inspectie kinderopvang (Dijk 1992).

Bovenstaande kwaliteitsbepalingen zijn slechts minimumgaranties. In de praktijk zal de uiteindelijke kwaliteit afhangen van de wijze waarop leidsters met kinderen en ouders omgaan. Wat in dat opzicht precies onder kwaliteit moet worden verstaan is trouwens moeilijk te omschrijven. De opvattingen over inhoudelijke kwaliteitseisen die minimaal aan

kinderopvang kunnen worden gesteld, lopen daarvoor (nog) te veel uiteen.

Uit de conferentie "Kwaliteit van kinderopvang in de steigers" en uit interviews met sleutelfiguren blijkt dat er overeenstemming bestaat over de behoefte aan kwaliteitseisen en over de werkerreinen waarop deze betrekking zouden moeten hebben. Over de concrete invulling van de kwaliteitseisen lopen de meningen echter uiteen (Pot 1992). Wel bestaat er redelijke overeenstemming over opleidingseisen van het personeel in de kinderopvang. Voor de groepsleidsters wordt MBO-niveau en voor de hoofdleidsters HBO-niveau minimaal noodzakelijk geacht.

De Minister van WVC heeft eind 1992 de Commissie Kwaliteit Kinderopvang (ook wel de Commissie-Schröder genoemd) geïnstalleerd om de genoemde discussie over kwaliteitseisen te stroomlijnen en een bijdrage te leveren aan de verdere ontwikkeling van de kwaliteit van de kinderopvang. In het najaar van 1993 heeft de commissie reeds advies uitgebracht over de wijze waarop kwaliteit geregeld moet worden. Uitgangspunt van het advies is dat de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit voor de kinderopvang zoveel mogelijk gelegd moet worden bij de instellingen zelf. Daarnaast zou de overheid basisnormen voor kwaliteit wettelijk moeten vast leggen en zorgdragen voor een systeem voor regelgeving.

Inmiddels heeft de minister van WVC het advies grotendeels overgenomen; bij de behandeling van de herziene Welzijnswet in de Tweede Kamer is onlangs een wijzingsvoorstel ingediend dat de kwaliteit van de kinderopvang moet waarborgen. Op grond van deze nieuwe Welzijnswet die in 1996 in werking zal treden, houden de gemeenten de verplichting om met verordeningen en een systeem van vergunningen te werken, niet alleen voor de gesubsidieerde maar ook voor de particuliere kinderopvang.

De overige drie adviezen van de Commissie Kwaliteit Kinderopvang, te weten over de functie van de kinderopvang, de positie van de ouders en die van het personeel in de kinderopvang, worden in maart 1994 verwacht (Huisingsh en Groot 1994).

Een andere invalshoek ten aanzien van de kwaliteit van de kinderopvang richt zich op de effecten ervan. Singer (1993) verrichtte literatuuronderzoek naar de effecten van kinderopvang in Nederland en het buitenland (voornamelijk Verenigde Staten en Zweden). Het hiernavolgende is grotendeels aan haar studie ontleend. Hoewel berichten in de media soms anders doen vermoeden, zijn de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek wat betreft de effecten van kinderopvang op de emotionele, sociale en cognitieve ontwikkeling van kinderen overwegend positief. Negatieve effecten zijn soms te bespeuren in de Verenigde Staten, vooral ten aanzien van de emotionele hechting van kinderen onder één jaar. Volgens Singer heeft dit waarschijnlijk te maken met de in het algemeen als slecht gekenschetste arbeidsvoorwaarden van leidsters in de kinderopvang aldaar. In Zweden daarentegen werden bijvoorbeeld geen negatieve effecten van kinderopvang op de emotionele ontwikkeling van jonge kinderen gevonden.

Een duidelijk negatief effect betreft de lichamelijke gezondheid. Kinderen in kinderdagverblijven en in gastoudergezinnen blijken vanwege het grotere besmettingsgevaar vaker ziek te zijn dan kinderen die door ouders of een oppas thuis worden opgevangen. Hoewel de risico's nergens in de literatuur medisch onverantwoord worden geacht, is veelvuldig ziek zijn niet alleen voor de kinderen zelf uiteraard vervelend, maar ook voor de ouders. Veel kinderdagverblijven accepteren geen kinderen met infectieziekten, zodat ouders vaak plotseling andere opvang moeten regelen, hetgeen tot veel schuldgevoelens en stress kan leiden. Strengere hygiënische maatregelen kunnen het infectierisico wel enigszins beperken.

Kinderopvang kan een positieve invloed hebben op de cognitieve ontwikkeling van kinderen in achterstandssituaties door middel van zogenoemde interventieprogramma's. Daarbij is waarschijnlijk wel van doorslaggevend belang dat het opvangmilieu en het thuismilieu goed op elkaar aansluiten. Aangezien inspraak en medezeggenschap van de ouders in dergelijke interventieprogramma's doorgaans niet zijn geregeld, ontbreekt het daaraan vaak.

Meer in het algemeen blijkt dat kinderopvang (in welke vorm dan ook) meer positieve effecten heeft naarmate de waarden en normen van ouders en van het personeel in kinderopvang-voorzieningen met elkaar overeenstemmen. Worden ouders bijvoorbeeld als gevolg van lange wachtlijsten gedwongen om hun toevlucht te nemen tot een andere vorm van kinderopvang dan zij zelf wensen of moeten ze om financiële redenen tegen hun zin

beiden werken (en dus kinderopvang regelen), dan kan dit angst en onzekerheid met name bij de moeders tot gevolg hebben, wat mogelijk negatief uitwerkt op de moeder-kindrelatie. Het is dus van belang dat ouders daadwerkelijk kunnen kiezen tussen de verschillende typen kinderopvang.

Welke vorm van kinderopvang vanuit de behoeften en wensen van het kind het meest geschikt is, wordt helaas nergens in de literatuur aan de orde gesteld.

Zoals gezegd, zijn de leidsters van veel belang voor de kwaliteit van de kinderopvang. Een bepaald opleidingsniveau (MBO voor groepsleidsters, HBO voor management) wordt daarbij als minimumeis gezien. Als gevolg van de snelle uitbreiding van de capaciteit van de kinderopvang dreigen er nu al tekorten aan gekwalificeerd personeel. Het aantal schoolverlaters is niet meer voldoende om in de personeelsbehoefte te voorzien (de Volkskrant, 11 april 1993). Wel zijn er projecten gaande om allochtone vrouwen en herintreedsters om te scholen voor werk in de kinderopvang. Vanwege de geplande verdere uitbreiding van de capaciteit is het twijfelachtig of dit voldoende zal zijn. Het gevaar bestaat dat openstaande plaatsen dan met ongekwalificeerde krachten worden opgevuld, hetgeen een bedreiging kan vormen voor de kwaliteit van de kinderopvang.

10.5 Het overheidsbeleid inzake kinderopvang

De actieve rol van de rijksoverheid ten aanzien van het kinderopvangbeleid is nog van betrekkelijk recente datum. In de jaren tachtig was het beleid vooral gericht op financiële compensatie voor ouders via de inkomstenbelasting. In de Tweeverdienerswetgeving (1984/85) werd voor tweeverdieners met kinderen jonger dan 12 jaar de zogenoemde aanvullende arbeidstoelage ingevoerd en voor alleenstaande ouders de aanvullende alleenstaande-oudertoeslag verhoogd. Bij de herziening van het belastingstelsel Oort (1990) werden deze toeslagen afgeschaft en het vrijgekomen bedrag van 130 miljoen gulden aangewend ten behoeve van uitbreiding van kinderopvangvoorzieningen. Het huidige kabinet legde in haar Regeerakkoord bovendien vast dat deze 'Oort-gelden' in de jaren 1990 tot en met 1993 steeds met een oplopend bedrag zouden worden verhoogd. Totaal zou in deze periode van vier jaar in het kader van de Stimuleringsmaatregel kinderopvang een bedrag van 924 miljoen gulden worden uitgetrokken, voornamelijk voor uitbreiding van de kinderopvang. De bedoeling is dat eind 1993 de capaciteit van de kinderopvang met 49.000 plaatsen is gestegen. De maatregel bestaat eruit dat de gemeenten van het rijk een subsidie van 5300 gulden ontvangen voor elke nieuwe kindplaats. De gemeenten zijn, tot op zeker hoogte, vrij in de wijze van besteding van deze gelden. Sinds 1991 zijn ze wel verplicht 70% van de uitbreiding van de kinderopvang met korting beschikbaar te stellen aan werkgevers die voor hun personeel kinderopvang willen regelen (WVC 1992). Met de invoering van de Stimuleringsmaatregel 1990-1993 is er ook meer aandacht gekomen voor de kwaliteit van de kinderopvang. Op dit aspect is in paragraaf 2.4 reeds uitgebreid ingegaan.

In 1993 heeft het kabinet Lubbers besloten de Stimuleringsmaatregel 1990-1993 te verlengen tot 1997. Het beleid voor de periode 1994-1997 is erop gericht de opgebouwde infrastructuur te continueren en een verdere groei van de kinderopvang met 25% te realiseren. Het huidige budget van 290 miljoen gulden per jaar blijft in 1994 en 1995 op hetzelfde niveau. Daarna zal het geld - het exacte bedrag is nog niet bekend - in het Gemeentefonds worden gestort. Hoewel het budget voor kinderopvang in de jaren 1993-1997 niet zal toenemen, is groei van de capaciteit mogelijk ("Meer doen met hetzelfde geld") door het aantal bedrijfsplaatsen uit te breiden (dus werkgevers een groter aandeel in de financiering te geven) en van de ouders een hogere bijdrage te vragen (TK 1993).

De Stimuleringsmaatregel Kinderopvang 1994-1995, die per 1 januari in werking is getreden, bepaalt dat gemeenten een overheidsbijdrage van 4750 gulden per jaar voor iedere opvangplaats die op 31 december 1993 was gerealiseerd. Gemeenten zijn verplicht om bedrijven die een kindplaats tegen kostprijs huren, een premie van minstens 2000 gulden te verlenen. Naarmate gemeenten meer plaatsen aan bedrijven verhuren, houden ze geld over van de rijksbijdrage. Dat geld moet worden geïnvesteerd in de gesubsidieerde kinderopvang.

Gemeenten die er niet in slagen de capaciteit uit te breiden, krijgen te maken met een halvering van de overheidsbijdrage per bedrijfsplaats. De bedoeling is dat op deze manier het totaal aantal plaatsen in de kinderopvang met minstens tienduizend toeneemt (Staatscourant 24-12-1993). Daarbij is het streven dat het aantal bedrijfsplaatsen dubbel zo groot is als het aantal gesubsidieerde plaatsen. Momenteel is deze verhouding precies omgekeerd.

Hoewel het op zich valt toe te juichen dat verantwoordelijkheden voor kinderopvang ook worden uitgebreid naar de sociale partners, heeft de snelle uitbreiding van het aantal plaatsen wellicht ook een keerzijde. Het aantal bedrijfsplaatsen zal wellicht zo sterk groeien dat dit ten koste gaat van het aantal gesubsidieerde plaatsen. Voor ouders die zijn aangewezen op gesubsidieerde plaatsen zullen de wachtlijsten nog langer worden; zij zullen noodgedwongen andere oplossingen voor de opvang van hun kinderen moeten bedenken. Het betreft met name werkende ouders die niet onder een CAO of andere bedrijfsregeling vallen waarin afspraken over kinderopvangvoorzieningen zijn gemaakt, en studerende ouders.

De huidige praktijk in een aantal gemeenten geeft al een indruk van mogelijke problemen die kunnen ontstaan als gevolg van een te sterke nadruk op bedrijfsgerichte kinderopvang. De gemeenten Haarlem en Rotterdam zijn er inmiddels toe overgegaan gesubsidieerde kinderopvang uitsluitend te reserveren voor ouders van kinderen met een sociaal-medische indicatie of ouders die een praktijkgerichte opleiding volgen. Werkende ouders komen alleen nog in aanmerking voor bedrijfsplaatsen, althans als hun werkgever deze voor hen inhuurt of als ze dat zelf doen voor de volledige kostprijs. Een onderzoek naar bedrijfsgerichte kinderopvang in de gemeente Rotterdam (Kamerbeek 1993) laat zien dat slechts de helft van de ondervraagde werkgevers (in de zorg- en welzijnssector) bereid is tot het inhuren van kinderopvangplaatsen voor hun werknemers. Het betreft voornamelijk werkgevers die moeilijk aan personeel kunnen komen. Geconcludeerd wordt dat de maatregel daarom alleen ten goede komt aan de ouders die toch al een gunstige arbeidsmarktpositie hebben. Degenen met een minder riant arbeidsmarktpositie moeten kinderopvang elders, bijvoorbeeld in het informele circuit, zien te regelen. Meer in het algemeen blijkt dat de realisering van bedrijfsopvang door gemeenten op problemen stuit. Een groot aantal gemeenten (72%) heeft in 1992 met dergelijke problemen te maken gehad, meestal als gevolg van onvoldoende belangstelling van werkgevers in de marktsector en, in mindere mate, in de non-profitsector (Van Beckhoven 1993: 17).

Bij bovenstaande past de relativisering dat in de nieuwe Stimuleringsmaatregel een eind is gemaakt aan de soms voorkomende praktijk dat werkende ouders die niet onder een CAO vallen, geen recht hebben op gesubsidieerde plaatsen. Desalniettemin blijft de constatering dat ouders die geen gebruik kunnen maken van bedrijfsplaatsen, minder kans hebben op een plaats in de georganiseerde kinderopvang en zelf alternatieve opvang moeten zien te regelen.

Een andere kanttekening betreft de verhoging van de ouderlijke bijdrage. De grondslag voor de WVC-adviestabel, te weten het bedrag voor de bespaarde kosten, gaat omhoog van 64 tot 90 gulden per maand per kind. Daarnaast wordt de bijdrage voor ouders met een hoog inkomen flink verhoogd. Ouders met een netto-inkomen van 6000 gulden per maand gaan in de toekomst 1250 gulden (de kostprijs van een kindplaats) betalen (TK 1993). Het is denkbaar dat ouders door deze verhoging worden weggejaagd uit het formele circuit en hun heil gaan zoeken in goedkopere vormen van kinderopvang, die wellicht ook van minder goede kwaliteit zijn. Een ander nadeel is dat, doordat juist deze kapitaalkrachtige groep wegtrekt, de exploitatie van de kinderopvang in gevaar kan komen. Wellicht zullen sommige crèches daardoor noodgedwongen tot sluiting moeten overgaan. Anderen zullen met een hogere subsidie van de overheid in stand moeten blijven hetgeen onbedoeld tot hogere overheidsuitgaven zal leiden.

Noten bij hoofdstuk 10

1. De arbeidsparticipatie kan op twee manieren worden weergegeven. Met de bruto-participatiegraad wordt bedoeld de feitelijke beroepsbevolking gedeeld door de potentiële beroepsbevolking, met andere woorden: werkenden en werkzoekenden gedeeld door de som van werkenden, werkzoekenden en niet-participerenden. De netto-participatiegraad, ofwel werkgelegenheidsgraad, bevat in de teller uitsluitend het aantal werkenden, terwijl de noemer gelijk is aan die van de bruto-participatiegraad. Aangezien kinderopvang in dit hoofdstuk is gerelateerd aan betaald werk van de ouders, is hier gekozen voor de netto-participatiegraad.
2. De hier gepresenteerde cijfers van Elzinga en Spaans hebben betrekking op kinderen van 0 tot 13 jaar die gebruik maken van formele kinderopvangvoorzieningen. Een uitsplitsing van deze categorie in kinderen onder de 4 jaar en vanaf 4 jaar is voor deze doeleinden niet gemaakt, zodat vergelijking met andere gegevens in dit hoofdstuk niet geheel mogelijk is.

SAMENVATTING

1 Inleiding

De opzet van de rapportage maakt het mogelijk binnen de doelgroep jeugd subcategorieën te onderscheiden. Een vergelijking naar geslacht, schooltype, leeftijd en etnische herkomst is daardoor mogelijk. In deze samenvatting worden per genoemde categorie de voornaamste uitkomsten gepresenteerd. Voor alle duidelijkheid zij nog vermeld dat het hier voorlopige resultaten betreft.

2 Verschillen naar geslacht

-Meisjes willen op jongere leeftijd dan jongens zelfstandig wonen en realiseren deze wens ook daadwerkelijk.

-In het onderwijs bestaat vrijwel geen verschil meer tussen jongens en meisjes wat betreft het gerealiseerde niveau. Wel bestaan er nog steeds duidelijke mannelijke en vrouwelijke opleidingen en vakkenpakketkeuzen. Tijdens het doorlopen van het onderwijs hebben meisjes minder met problemen (zitten blijven) te maken en worden zij minder vaak doorverwezen naar het speciaal onderwijs.

-Meisjes beschikken over lagere inkomsten uit zakgeld en andere bijdragen van ouders en uit bijbaantjes en vakantiewerk. De uitgaven verschillen navenant in hoogte. Verder geven jongens hun geld vooral uit aan alcohol, drugs, gokken en snacks, terwijl bij meisjes cadeaus, tijdschriften, schoolartikelen en kleding favoriete bestedingen zijn.

-Hoewel de verschillen in tijdsbesteding tussen 1985 en 1990 zijn afgenomen, beschikken meisjes nog steeds over iets minder vrije tijd dan hun mannelijke leeftijdgenoten. Dit wordt veroorzaakt doordat zij meer tijd aan huishoudelijk werk besteden. In de vrije tijdsbesteding leggen meisjes een duidelijk grotere belangstelling voor cultuur aan de dag wat betreft het bezoeken van voorstellingen en gebouwen en het beoefenen van creatieve hobby's. Jongens zijn meer gericht op het beoefenen van sport, met name in verenigingsverband.

-Meer dan de helft van de ondervraagde scholieren van 12-20 jaar heeft geen politieke voorkeur of zou niet gaan stemmen bij verkiezingen. Bij de meisjes is dit aandeel nog hoger dan bij de jongens. Voor zover meisjes wel voorkeur hebben, gaat die relatief vaak uit naar progressieve partijen; ook huldigen zij vaker progressieve opvattingen dan jongens.

Meisjes hebben vooral een toekomstperspectief voor ogen waarin zij werken, huishouden en de verzorging van kinderen met hun partners delen, terwijl de jongens vaker een meer traditionele taakverdeling wensen.

-Er is een duidelijk verschil tussen de geslachten wat betreft het type problemen waarmee zij te kampen hebben. Meisjes hebben vooral geïnternaliseerde problemen: zij zijn vaker depressief, hebben een negatiever zelfbeeld, en hebben vaker suïcidale gedachten. Jongens externaliseren hun problemen. Gedragsproblemen, zoals spijbelen, weglopen, alcohol- en drugsgebruik, komen bij hen vaker voor en delicten worden voor het overgrote deel door hen gepleegd.

3 Verschillen naar leeftijd

-Vrijwel alle 0-18 jarigen wonen nog thuis bij hun ouders. Van de leeftijdscategorie 18 tot 24 jaar heeft 38% het ouderlijk huis verlaten. Deze jongeren vormen zelfstandig een huishouden, hetzij als alleenstaande, hetzij met een partner of met anderen.

-De deelname aan het onderwijs is op de leeftijd van 16-18 jaar nog bijna volledig. Van hen volgt 90% een opleiding in het voltijd- of deeltijdonderwijs. Daarna neemt de onderwijsparticipatie snel af; ruim de helft van de 19- en 20-jarigen en ongeveer een kwart van de 21-23 jarigen bezoekt een voltijd- of deeltijddopleiding.

-Voor kinderen van 4-11 jaar vormt het zakgeld de enige, zeer bescheiden bron van inkomsten. Scholieren in het voortgezet onderwijs krijgen beduidend meer zakgeld en andere

ouderlijke bijdragen. Daarnaast krijgen deze kinderen, naarmate ze ouder worden, steeds meer inkomsten uit bijbaantjes en vakantiewerk. Vanaf het achttiende jaar komt daar nog de studiefinanciering bij.

Jongere kinderen moeten vaker dan oudere kinderen toestemming aan hun ouders vragen alvorens uitgaven te doen. Kinderen van 4-11 jaar besteden hun zakgeld voornamelijk aan sparen. Middelbare scholieren geven hun geld aan een groot aantal posten uit.

-Sport is een geliefde vrije tijdsbesteding bij jeugdigen, met name in de categorie 12-15 jaar. Voor de oudste categorie vormt uitgaan de belangrijkste vrije tijdsactiviteit. Het bezoeken van bioscoop of popconcerten scoort daarbij hoog.

-De politieke voorkeur wordt meer uitgesproken naarmate de kiesgerechtigde leeftijd in zicht komt. Het aantal jongeren dat niet weet op welke partij te stemmen, daalt met het toenemen van de leeftijd.

-Jongeren onder de 15 jaar maken zich het minst schuldig aan het plegen van delicten. Rond het vijftiende jaar stijgt het aantal delinquenten, gevolgd door een afname na het achttiende jaar.

4 Verschillen naar etnische herkomst

-Allochtone jongeren in de categorie 18-24 jaar wonen vaker thuis bij hun ouders dan hun autochtone leeftijdgenoten. Van hen woont een kleine groep Turken en Marokkanen gehuwd in bij hun ouders; bij autochtonen, Surinamers en Antillianen komt dit verschijnsel vrijwel niet voor.

-Turkse en Marokkaanse jongeren bereiken een veel lager onderwijsniveau dan autochtonen, Surinaamse en Antilliaanse jongeren nemen een tussenpositie in. Turkse en Marokkaanse scholieren ervaren het minder vaak als zinvol om naar school te gaan dan de overige scholieren.

Wat betreft hun toekomstverwachtingen na de huidige opleiding denken allochtone scholieren vooral aan een combinatie van werken en leren, terwijl bij de autochtone scholieren uitsluitend doorstuderen de boventoon voert.

Allochtonen zijn oververtegenwoordigd onder de drop-outs in het onderwijs.

-Allochtone scholieren beschikken merkwaardigerwijs over hogere inkomsten dan hun autochtone leeftijdgenoten, vooral als gevolg van hogere ouderlijke bijdragen. Wel moeten allochtone jongeren van deze bijdragen ook meer zaken zelf betalen.

-Voor Turkse en Marokkaanse jongeren - voor het overgrote deel moslims - speelt het geloof een veel grotere rol in hun leven dan voor de andere jongeren.

De politieke voorkeur van allochtonen gaat relatief vaak uit naar de PvdA; ook hebben zij vaker progressieve opvattingen op sociaal-economisch terrein.

De algemene toekomstverwachtingen van allochtone jongeren zijn in het algemeen somberder dan van autochtonen, hetgeen waarschijnlijk samenhangt met hun minder gunstige arbeidsmarktperspectieven.

Turkse en Marokkaanse meisjes hebben iets minder vaak dan autochtone meisjes een egalitaire taakverdeling met hun partner voor ogen, terwijl Turkse en Marokkaanse jongens veel vaker dan de autochtone jongens een traditionele taakverdeling willen. Daarentegen wensen Surinaamse en Antilliaanse meisjes en vooral de jongens in sterkere mate een gelijke taakverdeling van werken, huishouden en kinderverzorging met hun partner dan autochtone jongeren.

-Bij allochtone jongeren treffen we zowel meer geïnternaliseerde als geëxternaliseerde problemen aan als bij hun autochtone leeftijdgenoten. Jongeren van Turkse en Marokkaanse herkomst hebben minder vaak een positief zelfbeeld. Turkse, Surinaamse en Antilliaanse jongeren hebben vaker suïcidale gedachten.

Allochtone jongeren worden relatief vaker voor delicten aangehouden door de politie, met name Marokkanen.

Autochtone scholieren zijn koplopers wat betreft alcoholgebruik, Turken en Marokkanen drinken het minste. Softdrugs worden meer door autochtonen, harddrugs meer door allochtonen gebruikt.

Allochtone jongeren spijbelen iets vaker dan hun autochtone leeftijdgenoten en zijn zij sterk

oververtegenwoordigd onder de thuisloze zwervers, met name Marokkanen.

5 Verschillen naar schooltype

-Leerlingen van het VWO willen het liefst op de leeftijd van 18 of 19 jaar zelfstandig gaan wonen. Bij LBO-, MAVO- en HAVO-scholieren ligt de ideale leeftijd op 20 jaar. MBO-leerlingen willen nog langer bij hun ouders blijven wonen.

Degenen die na hun huidige opleiding willen doorleren (HAVO- en VWO-scholieren), zien zichzelf eerst op een kamer wonen. De scholieren die na hun opleiding willen gaan werken (met name MBO'ers) willen - en kunnen het zich ook veroorloven om - direct naar een huurwoning te verhuizen.

-De waardering voor het onderwijs is bij LBO-scholieren het minst positief.

Voor de MBO'ers is hun huidige opleiding vaker eindstation dan voor de andere scholieren; daarentegen is bij de VWO-scholieren de animo om door te studeren het grootst.

-Scholieren van het MBO ontvangen vanuit de hoogste inkomsten uit ouderlijke bijdragen, bijbaantjes en vakantiewerk. Voor een deel is dit te verklaren uit de gemiddeld hogere leeftijd van deze groep. De enige opvallende verschillen in uitgaven die niet samenhangen met de hoogte van de inkomsten, zijn dat LBO- en MBO-leerlingen meer geld uitgeven aan alcohol, drugs en gokken.

-De politieke voorkeur van de jongeren verschilt sterk naar schooltype. De PvdA is het meest populair op het LBO, het CDA krijgt de meeste stemmen onder de MBO'ers. Bij HAVO- en VWO-leerlingen zijn vooral de VVD, Groen Links en D'66 in trek. CD-stemmers bevinden zich op alle schoolsoorten, maar het minst bij HAVO- en VWO-scholieren. Naarmate het onderwijsniveau hoger is, is er een kleinere groep scholieren zonder een politieke voorkeur.

LBO-scholieren huldigen vaker conservatieve sociaal-economische opvattingen dan de andere scholieren. Daarnaast wordt het gebruik van geweld als verdediging door hen vaker als rechtmatig beschouwd.

De bereidheid om zelf een jaar als vrijwilliger te werken en algemene opvattingen hierover zijn minder sterk naarmate het onderwijsniveau hoger is.

VWO-scholieren maken zich om veel maatschappelijke problemen, uitgezonderd het milieu, minder druk dan de overige leerlingen. LBO-leerlingen zijn over hun persoonlijke toekomst meer somber gestemd dan de anderen.

De opvattingen over de toekomstige taakverdeling ten aanzien van werk, huishouden en kinderverzorging lopen tussen meisjes en jongens verder uiteen naarmate het onderwijsniveau hoger is. Weliswaar hebben hoger opgeleide jongens hierover progressievere opvattingen dan lager opgeleide jongens maar is het verschil tussen hoger en lager opgeleide meisjes in dit opzicht zo veel groter, dat toch een relatief groter verschil tussen hoog opgeleide jongens en meisjes resulteert.

-LBO-leerlingen kampen het meest van alle scholieren met emotionele problemen: ze hebben een negatiever zelfbeeld, hebben vaker suïcidale gedachten en ondernemen meer pogingen in deze richting dan de overige scholieren. HAVO- en VWO-scholieren hebben het minste met deze problemen te maken.

Onder LBO-scholieren komt delinquent gedrag - althans volgens zelfrapportage - het meest voor. Naarmate het onderwijsniveau hoger is, neemt zowel het aandeel van delinquenten als van ernstige recidivisten af.

Hard drugs worden het meest gebruikt onder LBO-scholieren, terwijl de consumptie van alcohol het hoogst is bij HAVO- en VWO-scholieren. Het MBO kent het hoogste aandeel spijbelaars.

6 Opvoeding

In de literatuur over opvoeding wordt een veelheid van begrippen geïntroduceerd om verschillende opvoedingsstijlen van elkaar te onderscheiden. Steeds terugkerende elementen zijn daarbij *responsiviteit* - de mate waarin ouders gevoelig zijn voor de behoeften van het kind en daar adequaat en affectief op reageren - en *controle/eisen* - de wijze waarop en de

mate waarin ouders controle uitoefen/restricties opleggen en de mate waarin zij hun kind aanspreken op competenties waarover het beschikt en het ook aanmoedigen van die vaardigheden gebruik te maken. Met behulp van deze elementen wordt een viertal opvoedingsstijlen onderscheiden:

1. Autoritair-autocratisch. Ouders stellen hoge eisen en hanteren strikte regels. Er is weinig ruimte voor de inbreng van het kind
2. Gezaghebbend-interactief. Communicatie tussen ouders en kind vindt plaats op basis van wederzijds respect. Ouders hebben oog voor de behoeften en mogelijkheden van het kind.
3. Permissief-interactief. Ook bekend als anti-autoritair. Er worden weinig eisen aan het kind gesteld. Ouders reageren in hoge mate responsief op wensen van het kind.
4. Permissief-weinig geïnteresseerd. Ouders zijn in hoge mate onverschillig voor het doen en laten van hun kind. Zij hebben geen aandacht voor zijn behoeften.

De strikt autoritaire opvoeding heeft in de loop der jaren aan betekenis verloren. De verhouding tussen ouders en jongeren is gelijkwaardiger geworden en er is meer ruimte voor discussie en overleg. Deze ontwikkeling heeft zich in alle milieus en voor zowel jongens als meisjes voorgedaan, maar niet overal in dezelfde mate. Ouders uit hogere milieus oefenen minder controle uit en zijn meer onderhandelingsbereid dan ouders uit lagere milieus en moeders zijn over het algemeen meer tot overleg geneigd dan vaders. Opvoedingsgedrag hangt ook samen met kenmerken van de kinderen. Ouders gedragen zich tegenover zoons minder "warm" dan tegenover dochters. Meisjes worden veel strenger gecontroleerd op het gebied van seksualiteit en relatievorming dan jongens.

Met betrekking tot de ontwikkeling van het kind blijkt de gezaghebbende-interactieve opvoeding het meest effectief. Kinderen die volgens deze stijl zijn opgevoed, hebben een hoge mate van controle over hun impuls- en agressiehuishouding, zijn in staat verantwoordelijkheid te dragen en zijn in hoge mate zelfstandig.

Een groot aantal ouders heeft regelmatig vragen over de opvoeding en, meer algemeen, de ontwikkeling van kinderen. Vaak is bespreking van deze vragen binnen het netwerk van vrienden en familieleden al voldoende, maar voor een deel bestaat behoefte aan informatie en/of advies van deskundigen.

Op zoek naar opvoedingsondersteuning kunnen ouders bij een groot aantal voorzieningen terecht. Het huidige ondersteuningsaanbod is echter sterk versnipperd en het is daardoor voor velen onoverzichtelijk/ontoegankelijk. Om in deze situatie verbetering te brengen zijn een aantal experimenten gestart waarin de mogelijkheden worden onderzocht om door functionele afstemming tussen bestaande voorzieningen tot een adequaat ondersteuningsaanbod te komen.

7 Kinderopvang

Kinderopvang in Nederland is sterk in ontwikkeling. Dat staat in nauwe samenhang met de stijgende arbeidsparticipatie van moeders met jonge kinderen, zoals die zich sinds de jaren tachtig heeft voorgedaan. De Stimuleringsmaatregel 1990-1993 heeft een sterke impuls gegeven aan de uitbreiding van de kinderopvang.

De capaciteit van de georganiseerde kinderopvang - al dan niet gesubsidieerde kinderdagverblijven, gastouderprojecten en projecten voor buitenschoolse opvang - is de afgelopen jaren enorm toegenomen. Terwijl eind 1989 nog ruim 20.000 full-time plaatsen in de kinderopvang bestonden, was dit aantal eind 1992 al gestegen tot ongeveer 49.000. Een groot deel van deze capaciteit bestaat uit gesubsidieerde plaatsen in kinderdagverblijven. Bedrijfsplaatsen, dat wil zeggen kindplaatsen die door werkgevers worden ingehuurd bij gesubsidieerde kinderdagverblijven, zijn in deze periode relatief het sterkst toegenomen. Ook komen er de afgelopen jaren langzamerhand steeds meer voorzieningen voor buitenschoolse opvang, bestemd voor kinderen die naar de basisschool gaan.

Ondanks deze stijging is de behoefte aan kinderopvang, zoals die tot uiting komt in de lengte van de wachtlijsten, nog steeds enorm. Waarschijnlijk heeft de sterk toegenomen capaciteit

van kinderopvang een aanzuigende werking gehad. Ouders die hun kinderen voorheen zelf verzorgden of dit in het informele circuit (oppas thuis, familie etc.) lieten doen, hebben hun kinderen nu aangemeld voor georganiseerde kinderopvang. Degenen die voor hun kind daadwerkelijk gebruik kunnen maken van kinderopvang, maken echter daarnaast vaak nog - noodgedwongen - gebruik van aanvullende kinderopvang, bijvoorbeeld in het informele circuit of bij peuterspeelzalen (die door hun beperkte openingstijden en vooral pedagogische doeleinden afwijken van bijvoorbeeld kinderdagverblijven).

Onder de gebruikers van kinderopvangvoorzieningen zijn ouders met hoge inkomens (tweeverdieners) en hoofden van eenoudergezinnen oververtegenwoordigd. Kinderen uit de verschillende etnische groeperingen tezamen maken minder dan evenredig gebruik van kinderopvang. Onder hen zijn Surinaamse en Antilliaanse kinderen in de meerderheid.

De laatste jaren staat de kwaliteit van de kinderopvang sterk in de belangstelling. De snelle kwantitatieve uitbreiding mag niet ten koste gaan van de kwaliteit. Sinds de Stimuleringsmaatregel zijn de deelnemende gemeenten verplicht een kwaliteitsverordening (met daarin bepalingen ten aanzien van onder meer veiligheid, hygiëne, groepsgrootte) op te stellen, maar ze zijn vrij in het bepalen van de inhoud en reikwijdte daarvan. In de herziene Welzijnswet, die in 1996 in werking zal treden, worden dergelijke basisnormen vastgelegd. Deze zullen dan betrekking hebben op alle voorzieningen voor georganiseerde kinderopvang, dus ook de particuliere dagverblijven.

Anders dan berichten in de media doen vermoeden, blijkt uit literatuuronderzoek dat de effecten van kinderopvang op de emotionele, sociale en cognitieve ontwikkeling van kinderen overwegend positief zijn. Negatieve emotionele effecten treden waarschijnlijk alleen dan op als er sprake is van slechte arbeidsvoorwaarden van de leidsters (zoals in de VS). Het enige duidelijke negatieve effect betreft de grotere kans op infectieziekten van kinderen die kinderdagverblijven of gastoudergezinnen bezoeken. Strenge hygiënische maatregelen zouden het infectierisico kunnen verkleinen. In het algemeen blijkt kinderopvang positieve effecten te hebben naarmate de normen en waarden van de ouders en van het personeel in kinderopvangvoorzieningen meer met elkaar overeenstemmen.

De nieuwe Stimuleringsmaatregel 1994-1997 is er op gericht de capaciteit van de kinderopvang verder uit te breiden, terwijl het budget van overheidswege hetzelfde blijft. Een groter deel van de financiering moet worden opgebracht door werkgevers die een steeds groter aantal bedrijfsplaatsen moeten gaan inhuren, en door de ouders, die een hogere eigen bijdrage moeten betalen. De snelle toename van het aantal bedrijfsplaatsen kan een bedreiging vormen voor de gesubsidieerde plaatsen, waarop nog steeds een niet onaanzienlijk aantal ouders is aangewezen. De verhoging van de ouderbijdragen, die vooral voor de hogere inkomens omvangrijk is, kan er toe leiden dat sommige ouders hun heil gaan zoeken in veel goedkopere, maar wellicht ook kwalitatief minder goede opvang. Doordat dit waarschijnlijk juist de meest kapitaalkrachtige ouders betreft, kan bovendien de financiering van de gesubsidieerde kinderopvang in gevaar komen.

LITERATUUR

Adriani (1993)

Adriani, P. Overbruggen van verschillen. Hulpverlening aan jeugdigen uit allochtone groepen. Leiden, 1993.

Van den Akker (1990)

Akker, P. van den. Minder in aantal - meer in tel? In: Jeugd en samenleving (1990) april (208-220).

Allaart et al. (1993)

Allaart, P.C., R. Kunnen, W.C.M. Praat, A.M. de Voogd-Hamelink en J.P.M. Vosse. Trendrapport Aanbod van arbeid 1993. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1993 (OSA-rapport nr. 17).

Arbeidsvoorziening (1992)

Schoolverlatersbrief 1992, Rijswijk: Arbeidsvoorziening, 1992.

Arbeidsvoorziening (1993)

Schoolverlatersbrief 1993, Rijswijk: Arbeidsvoorziening, 1993.

Bakker et al. (1993)

Bakker, K., T. ter Bogt en M. de Waal. Opgroeien in Nederland. Amersfoort, 1993.

Baumrind (1971)

Baumrind, D. Current patterns of parental authority. In: Development Psychology Monographs (1971) 4 (1-102).

Van Beckhoven (1993)

Beckhoven, A. van. Inhoudelijk verslag Stimuleringsmaatregel Kinderopvang 1992. eindrapport. Amsterdam: Regioplan, november 1993 (publikatienr. 132).

Beke en Kleiman (1993)

Beke, B. en M. Kleiman. De harde kern in beeld. Jongeren en geweldscriminaliteit. Utrecht, 1993.

Van den Berg-Eldering (1988)

Berg-Eldering, L. van den. Opvoeden in verandering; aanzet tot een interculturele pedagogiek; oratie vakgebied interculturele pedagogiek. Rijksuniversiteit Leiden, 29 januari 1988.

De Bie en Dortmans (1990)

Bie, H. de en H. Dortmans. Thuisloze jongeren. Nijmegen, 1990.

Bijl en Van Gageldonk (1991)

Bijl, R. en A. van Gageldonk. Aanleiding tot zorg. Utrecht: Nederlands centrum voor geestelijke volksgezondheid, 1991

Bijstra (1993)

Bijstra, J. Interventie in de psycho-sociale ontwikkeling in de adolescentie. Symposium 'Jeugd en Gezondheid'. Utrecht, 1993.

Blank en Niggebrugge (1993)

Blank, J.L.T. en F.D.E. Niggebrugge. Gevolgen van de schaalvergroting in het basisonderwijs, deel I en II. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1993.

Bock en Hövels (1991a)

Bock, B. en B. Hövels. Zonder beroepskwalificatie uit het onderwijs, deel 1: Een kwantitatief beeld van de groep voortijdige schoolverlaters. Nijmegen: ITS, 1991.

Bock en Hövels (1991b)

Bock, B. en B. Hövels. Zonder beroepskwalificatie uit het onderwijs, deel 3: Achtergronden, oorzaken en perspectieven van voortijdig schoolverlaten, Nijmegen: ITS, 1991.

Ter Bogt (1990)

Bogt, T. ter. Andere wereld, jongeren en vrije tijd. Culemborg: Giordano Bruno, 1990.

Ter Bogt en Van Praag (1992)

Bogt, T.F.M. ter en C.S. Van Praag. Jongeren op de drempel van de jaren negentig. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1992 (Cahier 90).

Du Bois-Reymond en Peters (1992)

Bois-Reymond, M. du en E. Peters (red.). Keuzen van jongeren. Een longitudinaal onderzoek naar de statuspassages opleiding, werk, relatie- en gezinsvorming. Derde rapportage van het Leidse onderzoeksproject 'Jongeren, Ouders en Arbeid'. Leiden: Rijksuniversiteit, 1992.

Du Bois-Reymond et al. (1991)

Bois-Reymond, M. du en anderen. Ouderrapportage 1. Leiden, 1991.

Du Bois-Reymond et al. (1992)

Bois-Reymond, M. du en anderen. Ouderrapportage 2. Leiden, 1992.

Bovenkerk (1992)

Bovenkerk, F. Hedendaags kwaad. Criminologische opstellen. Amsterdam, 1992.

CBS (diverse jaren)

Zakboek Onderwijsstatistieken, Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS (1982)

Mededelingen 7768.

CBS (1993a)

Onderzoek kindercentra 1990. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1993.

CBS (1993b)

Onderzoek kindercentra 1991. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1993.

CBS (1993c)

Onderzoek kindercentra 1992. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1993.

CBS (1993d)

Kinderopvang: gebruik en gebruikers. Sociaal-Culturele Berichten 1993-11. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1993.

CBS (1993e)

Statistisch Jaarboek 1993. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1993.

Clarijs (1990)

Clarijs, R. (red.). Preventie in jeugdhulpverlening en jeugdwerk. Utrecht, 1990.

Van Delft en Niphuis-Nell (1988)

Delft, M. van en M. Niphuis-Nell m.m.v. C. Oudijk. Eenoudergezinnen: ontstaan, leefsituatie

en voorzieningengebruik. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1988.

Dekkers en Van der Meijden (1993)

Dekkers, B. en M. van der Meijden. "Zeg nou zelf", een sociale weerbaarheidstraining voor kinderen uit het basisonderwijs. Symposium 'Jeugd en Gezondheid'. Utrecht, 1993.

Diekstra (1993)

Diekstra, R. Opvoeding tot opvoeden: ontwikkeling en overheidsbeleid. In: Jeugd en Samenleving (1993) juni/juli (309-329).

Diekstra et al. (1991)

Diekstra, R. et al. Scholierenonderzoek 1990. Gedrag en gezondheid van scholieren uit het voortgezet onderwijs. Leiden/Rotterdam/Den Haag, 1991.

Diekstra et al. (1992)

Diekstra, R.F.W. et al. (red.) Jeugd in ontwikkeling. Wetenschappelijke inzichten en overheidsbeleid. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1992.

Van Doorne-Huiskes en De Olde (1988)

Doorne-Huiskes, J. van en C. de Olde. Emancipatie en vrije tijd. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Emancipatieraad, 1988.

Dortmans en De Bie (1991)

Dortmans, H. en H. de Bie. Thuisloze jongeren in Nederland. In: Jeugd en samenleving (1991) november (694-701).

Driessen en Van der Werf (1992)

Driessen, G. en G. van der Werf. Landelijke Evaluatie Onderwijsvoorrangsbeleid. Het functioneren van het voortgezet onderwijs. Nijmegen/Groningen, 1992.

Dronkers (1986)

Dronkers, J. Onderwijs en sociale ongelijkheid. In: Van Kemenade (red.) et al. Onderwijs, bestel en beleid, deel 2a. Groningen, 1986.

Van Dugteren (1993)

Dugteren, F. van. Woonsituatie minderheden. Achtergronden en ontwikkelingen 1982-1990 en vooruitzichten voor de jaren negentig. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1993 (Cahier 101).

Dijk (1992)

Dijk, S. Een onderzoek naar de gemeentelijke verordeningen en ouderbijdrageregelingen ten behoeve van kinderopvang. Amsterdam: Regioplan, 1992.

Eldering et al. (1993)

Eldering, L. et al. Opstap in Nederlandse groepen. Leiden, 1993.

Elzinga en Spaans (1993)

Elzinga, A. en J. Spaans. Kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen. Eerste meting. Stand van zaken per 31-12-1991. Leiden: Research voor Beleid, 1993.

Eppink en Janssen (1990)

Eppink, A. en C.F.A. Janssen. Kind in twee culturen. Deventer, 1990.

Van Eijck et al. (1990)

Eijck, A.M. van, L. Luijten en D. Wilbrink-Griffioen. Preventie van opvoedingsproblemen bij 0-12 jarigen. Deel 2. Verdiepingsstudie. Leiden, 1990.

Eysink Smeets & Etman (1992)

Eysink Smeets & Etman. Onveiligheid en Allochtonen. Onderdeel van de rapportage Openbare Orde en Veiligheid 1992, 's-Gravenhage, 1992.

Van Fulpen et al. (1985)

Van Fulpen, H., F. van Herwaarden, E. Kooijmans, F. de Kam, E. Pommer en C. Wiebrens. Berekend Beleid. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1985.

Ganzeboom (1989)

Ganzeboom, H. Cultuurdeelname in Nederland, een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten. Assen/Van Maastricht: Van Gorcum, 1989.

Van Gelder (1987)

Gelder, K. van. Alleen zorgen. Een onderzoek naar het functioneren van één-ouder-gezinnen. Den Haag, 1987.

Van Gelder (1989)

Gelder, K. van. Kinderen van de rekening? Eén-ouderkinderen in de onderzoeksliteratuur. Den Haag, 1989.

Van Gelder (1990)

Gelder, K. van. Kinderen in één- en twee-oudergezinnen. In: Gezin, Tijdschrift voor primaire leefvormen (1990) 2 (1-16).

Gerris (1989)

Gerris, J.R.M. Gezinsonderzoek als multidisciplinair werkerterrein. In: Gezin, Tijdschrift voor primaire leefvormen (1989) 1 (5-31).

Gerris (1993)

Gerris, J.R.M. (red.). Opvoeding, specifieke groepen en minderheden. Lisse, 1993.

Hagendoorn en Janssen (1983)

Hagendoorn, L. en J. Janssen. Rechtsomkeer. Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen. Baarn, 1993.

Van der Heiden en De Zwart (1985)

Heiden, A. van der en S. de Zwart. Relatievormen in nieuwe stiefgezinnen. In: Kind en Adolescent, Tijdschrift voor pedagogiek, psychiatrie en psychologie 6 (1986) 3 (190-202).

Hermanns (1992)

Hermanns, J.M.A. Het sociale kapitaal van jonge kinderen. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de algemene opvoedkunde, in het bijzonder empirisch onderzoek van normale opvoedingssituaties aan de Universiteit van Amsterdam op 18 maart 1992.

Van der Hoek en Kret (1992)

Hoek, J. van der en M. Kret. Marokkaanse tienermeisjes. Gezinsinvloeden op keuzen en kansen. Leiden, 1992.

Van der Hoeven et al. (1988)

Van der Hoeven, E., F.L. Leeuw en K. Mesman Schultz. Buitenschoolse opvang van kinderen. Resultaten van een empirisch onderzoek naar de achtergronden van en beleid inzake kinderopvang. Leiden: Rijksuniversiteit, 1988 (Leids Instituut voor Sociaal Beleidsonderzoek (LISBON)).

Hooghiemstra en Niphuis-Nell (1993)

Hooghiemstra, B.T.J. en M. Niphuis-Nell. Sociale atlas van de vrouw. deel 2: Arbeid en inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1993 (Cahier 97).

Huisingh en Groot (1994)

Huisingh, A. en K. Groot. Commerciële kinderopvang blijft ook maatschappelijke taak houden. In: Staatscourant (1994) 28 (9).

Van Hulst en Bos (1993)

Hulst, H. van. en J. Bos. Pan I Rèspèt. Criminaliteit van Geïmmigreerde Curacaose jongeren. Utrecht, 1993.

Inter/View (1993)

Inter/View Nederland B.V. Jongeren 1993. Amsterdam, 1993.

Invloed (diverse nummers)

Invloed, bulletin van Arachne, Vrouwenadviesbureau Overheidsbeleid, Den Haag.

IWK (1984)

Meer kinderopvang: het belang van ouders en kinderen. Rijswijk: Interdepartementale Werkgroep Kinderopvang, 1984.

Jeugd en Samenleving (1993)

Themanummer 'Het gaat goed/slecht met de jeugd'. Jeugd en Samenleving 23 (1993) juni/juli.

De Jong (1989)

Jong, A.H. de. Sterke daling van het aantal broers en zusters per kind. In: CBS Maandstatistiek van de bevolking 5 (1989).

De Jong et al. (1991)

Jong U. de, P. Koopman en J. Roeleveld. Snelwegen en slingerpaden in en om het Hoger onderwijs. Eindrapport Project 'Studieloopbanen in het Hoger onderwijs'. Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1991.

De Jong et al. (1992)

Jong U. de, H. Oosterbeek e.a. Voornemens van eindexamenkandidaten 1991. Serie Verder Studeren, een panelstudie onder scholieren en studenten. Den Haag: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1992.

Junger (1990)

Junger, M. Delinquency and Ethnicity. Deventer/Boston, 1990.

Junger en Polder (1991)

Junger, M. en W. Polder. Achtergronden van delinquent gedrag onder jongens uit etnische minderheden II. Gouda, 1991.

- Junger en Zeilstra (1988)
Junger, M. en M. Zeilstra. Deviant gedrag en slachtofferschap onder jongens uit etnische minderheden I. Gouda, 1989.
- Junger-Tas et al. (1992)
Junger-Tas, J., M. Kruissink en P.H. van der Laan. Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit en de justitiële jeugdbescherming: periode 1980-1990. Gouda, 1992.
- Kamerbeek (1993)
Kamerbeek, A. Kinderopvang de baas (z)'n zorg? Bedrijfsgerichte kinderopvang in de Rotterdamse zorg- en welzijnssector. Rotterdam: Emancipatiebureau Riet Hof, 1993.
- Van Keulen en Hol (1993)
Keulen, A. van en A. Hol (red.). De toekomst ligt op straat. Den Haag, 1993.
- Kleinpenning (1993)
Kleinpenning, G. Structure and content of racist beliefs: an empirical study of ethnic attitudes, stereotypes and ethnic hierarchy. Utrecht, 1993.
- Konijn en Schuur (1992)
Konijn, C. en A. Schuur. Hoe uitzonderlijk is de Riagg-jeugdzorg? Utrecht: Nederlands centrum voor geestelijke volksgezondheid, 1992.
- Ledoux et al. (1992)
Ledoux G., P. Deckers en anderen. Landelijke Evaluatie Onderwijsvoorrangsbeleid. Met het oog op de toekomst. Amsterdam, 1992.
- Van der Linden (1990)
Linden, F.J. van der. Groot worden in een klein land. Nijmegen: ITS, 1990.
- Van der Linden en Dijkman (1989)
Linden, F.J. van der en T.A. Dijkman. Jong zijn en volwassen worden in Nederland. Nijmegen, 1989.
- Maccoby en Martin (1983)
Maccoby, E.E. en J.A. Martin. Socialization in the context of the family: parent-child interaction. In: Mussen, P.H. Handbook of Child Psychology. New York, 1983.
- Meesters (1992)
Meesters, M.J. Loopbanen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Nijmegen: ITS, 1992.
- Meeus (1994)
Meeus, W. (red.). Adolescentie. Een psychosociale benadering. Groningen, 1994.
- Meeus en 't Hart (1993)
Meeus, W. en H. 't Hart (red.). Jongeren in Nederland. Amersfoort, 1993.
- Meijer en Kuijpers (1990)
Meijer, A.M. en R. Kuijpers. Opvoedingsattituden van ouders en (latere) gedragskenmerken van hun kinderen. In: Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs (1990) 4 (220-239).
- Meijnen et al. (1987)
Meijnen, G.W., A.F.M. Nieuwenhuis en J.L. Peschar. Selectie en kwalificatie in het onderwijs. Lisse, 1987.

Meijvogel (1991)

Meijvogel, M.C. Geen kruimels tussen de boeken. Schooltijden, overblijven en de ontwikkeling van buitenschoolse opvang in Nederland. Den Haag: VUGA, 1991.

Moss (1993)

Moss, P. "Around Europe with the Network". In: Employment, Equality and caring for children. Annual Report 1992. European Commission Network on Childcare, p. 23-28.

Mulder (1991)

Mulder, L. Landelijke Evaluatie Onderwijsvoorrangsbeleid. De overgang van basis- naar voortgezet onderwijs van de OVB-doelgroepen. Nijmegen/Groningen, 1991.

Mungra (1990)

Mungra, G. Hindoestaanse gezinnen in Nederland. COMT. Leiden, 1990.

Nederlandse woonbond (1993)

Quick scan vraagtrends Kamermarkt 1993. Amsterdam: Nederlandse woonbond, 1993.

Neve (1991)

Neve, J.H. Zonder diploma uit het deeltijdonderwijs. Amsterdam, 1991.

Niphuis-Nell (1992)

Niphuis-Nell, M. De emancipatie van meisjes en jonge vrouwen. Rapportage ten behoeve van een evaluatie van het meisjesbeleid. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1992 (Cahier 88).

Peeters en Woldringh (1993)

Peeters, J. en Cl. Woldringh. De leefsituatie van kinderen tot 12 jaar in Nederland. Nijmegen: ITS, 1993.

Pels (1991)

Pels, T. Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal. Opvoeden en leren in het gezin en op school. Amsterdam/Lisse, 1991.

Pelzer en Miedema (1990)

Pelzer, A. en N. Miedema. Kinderopvang in Nederland. De FNV-enquête. Amsterdam: Uitgeverij Jan Mets, 1990 (Stichting FNV-pers).

Pelzer en Miedema (1992)

Pelzer, A. en N. Miedema. Werken & kinderen krijgen: een FNV-enquête onder werknemers. Amsterdam: Stichting FNV-pers, 1992.

Van der Ploeg (1991)

Ploeg, J. van der. Zwerven uit onmacht. In: Jeugd en Samenleving (1991) november (683-693).

Van der Ploeg en Scholte (1990)

Ploeg, J.D. van der en E.M. Scholte. Lastposten of slachtoffers van de samenleving. Rotterdam, 1990.

Van der Ploeg et al. (1991)

Van der Ploeg, J.D. e.a. Zwervende jongeren. Leiden, 1991.

Plomp et al.

Plomp, H.N., H. Kuipers en M.L. van Oers. Roken, alcohol- en drugsgebruik onder scholieren vanaf 10 jaar. Amsterdam, 1990.

Pot (1992)

Pot, E.M. Kwaliteit van kinderopvang in de steigers. Verslag van de bijeenkomst op 19 november 1991. Utrecht: NIZW, 1992.

Raad voor het Jeugdbeleid (1986)

Raad voor het Jeugdbeleid. Opvoeding ondersteund. Beleidsadvies over de maatschappelijke medeverantwoordelijkheid voor jonge kinderen. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1986.

Raad voor het Jeugdbeleid (1988)

Raad voor het Jeugdbeleid. Afscheid van de jeugd. Beleidsadvies over de maatschappelijke situatie van jongvolwassenen. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1988.

Raad voor het Jeugdbeleid (1991a)

Raad voor het Jeugdbeleid. De kleine lettertjes van de jeugdhulpverlening. Een advies over de jeugdhulpverleningsovereenkomst. Amsterdam, 1991.

Raad voor het Jeugdbeleid (1991b)

Raad voor het Jeugdbeleid. Groot in kleinschalig aanbod. Een uitdaging tot kwaliteit in de jeugdhulpverlening. Amsterdam, 1991.

Risvanoglu-Bilgin et al. (1986)

Risvanoglu-Bilgin, S. en anderen. Verschillend als de vingers van een hand. Leiden: COMT, 1986.

Roelandt et al. (1992)

Roelandt, Th., J.H.M. Roijen en J. Veenman. Minderheden in Nederland. Statistisch vademecum 1992. Voorburg/Rotterdam: Centraal Bureau voor de Statistiek/Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek, 1992.

Ruiter (1992)

Ruiter, M. Preventie van depressie bij jongeren: de cursus "Stemmingmakerij". Symposium 'Jeugd en Gezondheid'. Utrecht, 1993.

Scholierenonderzoek (1985)

Scholierenonderzoek 1984. Een eerste rapportage van de belangrijkste resultaten. Rotterdam/Amsterdam/Den Haag: Econometrisch Instituut van de Erasmus Universiteit/Keesing Onderwijsbladen/Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, 1985.

Scholte (1988)

Scholte, E.M. Jeugd, politie en hulpverlening. Een onderzoek naar preventieve hulpverlening aan jongeren met psychosociale problemen. Leuven/Amersfoort, 1988.

Scholte en Sontag (1992)

Scholte, E.M. en L. Sontag. Opvoeding en ontwikkeling. Een literatuurstudie naar de samenhang en opvoedingsgedrag van primaire opvoeders en de ontwikkeling van jeugdigen. Utrecht, 1992 (PCOJ-werkdocument nr.7).

Scholte et al. (1992)

Scholte, E.M. en anderen. Pre-delinquente jeugdigen. Leiden, 1992.

Schoorl (1992)

Schoorl, J. Toekomstig aantal niet-Nederlanders kleiner dan verwacht. In: DEMOS 8 (1992) januari (1-4).

Schoorl en Berkien (1987)

Schoorl, J. en J. Berkien. Prognose Turken en Marokkanen in Nederland 1987-1997. In: DEMOS 3 (1987) 10 (73-77).

Schoorlemmer (1992)

Schoorlemmer, A. Inhoudelijk verslag Stimuleringsmaatregel kinderopvang 1990. Amsterdam: Regioplan, 1992.

SCP (1985)

Jongeren in de jaren tachtig; een beschrijvende studie naar maatschappelijke kenmerken en denkbeelden van jongeren. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1985.

SCP (1992)

Sociaal en Cultureel Rapport 1992. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1992.

Singer (1993)

Singer, E. Kinderopvang: goed of slecht? Een literatuurstudie naar de effecten van kinderopvang. Utrecht: uitgeverij SWP, 1993.

De Swaan (1979)

Swaan, A. de. Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. In: De Gids (1979) 142 (483-509).

SZW (1992)

Emancipatie in arbeidsorganisaties. Een gezamenlijk onderzoek naar emancipatie-aspecten in cao's en arbeidsorganisaties. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1992 (Dienst collectieve arbeidsvoorwaarden/Loontechnische dienst).

SZW (1993)

Cao-afspraken 1991-1992. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1993 (Dienst collectieve arbeidsvoorwaarden).

Taptoe (1992)

Onderzoek naar zakgeld onder schoolkinderen van groep 5 tot en met 8. TAPTOE, november 1992.

Tesser (1993)

Tesser, P.T.M. Rapportage minderheden 1993. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1993 (Cahier 103).

Tesser et al. (1991)

Tesser, P., L. Mulder en G. van der Werf, Landelijke Evaluatie Onderwijsvoorrrangsbeleid. De eerste fase van de longitudinale OVB-onderzoeken, Nijmegen/Groningen, 1991.

Tesser en Vierke (1993)

Tesser, P. en H. Vierke. De prestaties van de OVB-doelgroepleerlingen in 1990: stand van zaken na de tweede meting. In: Pedagogische Studiën (1993) 2 (122-134).

Tilanus (1992)

Tilanus, C.P.G. Jeugdhulpverlening en de overheid. Utrecht, 1992.

Timmermans (1987)

Timmermans, J. Samenhang in de zorg voor jeugdigen. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1987 (Stukwerk nr. 43).

Tijdens en Lieon (1993)

Tijdens, K. en S. Lieon (red.). Kinderopvang in Nederland. Organisatie en financiering. Utrecht: Jan van Arkel, 1993.

TK (1991)

Opvoedingssteun op maat. Hoofdlijnen pedagogische preventie in het kader van het jeugdbeleid. Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 22300 XVI, nr. 56.

TK (1992)

Onderwijsemancipatie 1993-1996. Tweede Kamer vergaderjaar 1992-93, 23200, nrs. 1-2.

TK (1993)

Regeringsstandpunt kinderopvang. Tweede Kamer, vergaderjaar 1992/1993, 21180, nr. 23.

Van der Valk en Berkhout (1992)

Valk, J. van der en P. Berkhout. De positie van schoolverlaters op de arbeidsmarkt. In: Supplement van de Sociaal-economische maandstatistiek (1992) 3 (10-20).

Veerman en Groenendaal (1987)

Veerman, J.W. en H. Groenendaal. Onderzoek naar protectieve factoren: hoe en wat? In: Groenendaal, H. et al. (red.) Protectieve factoren in de ontwikkeling van kinderen en adolescenten. Lisse, 1987.

VNG (1992)

Kinderopvang in gemeenten. De stand van zaken per 31 december 1991. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten/SGBO, 1992.

VNG (1994)

Kinderopvang in gemeenten. De stand van zaken per 31 december 1992. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten/SGBO, 1994 (te verschijnen).

Webbink et al. (1993)

Webbink, H.D., U. de Jong en anderen. Studiekeuzen van scholieren en studenten in 1991. Verder Studeren deel 2, Den Haag, 1993

Wever en Van der Meijden (1993)

Wever, G.M.L.M. en R.R. van der Meijden. Lokaal jeugdbeleid. Handleiding voor een geïntegreerd beleid. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 1993.

Wilbrink-Griffioen en Van Eijck (1990)

Wilbrink-Griffioen, D. en A.M. van Eijck. Preventie van opvoedingsproblemen bij 0 - 12 jarigen. Deel 1. Voorstudie en aanzet tot een preventiemodel. Leiden, 1990.

Wilbrink-Griffioen et al. (1987)

Wilbrink-Griffioen, D., I. van Vliet en A. Elzinga. Kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1987.

WVC (1992)

Stimuleringsbeleid Kinderopvang 1990-1993. Resultaten over 1990 en 1991. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1992.

WVC (1993a)

Jeugd verdient de toekomst. Nota intersectoraal Jeugdbeleid. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1993.

WVC (1993b)

Jeugd betrekken. Een notitie over jeugdparticipatie. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1993.

WVC (1993c)

Ouders ondersteunen. Een notitie over opvoedingsondersteuning. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1993.

WVC (1993d)

Zwerfjongeren helpen. Een notitie over thuisloze jongeren. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1993.

Zinko et al. (1991)

Zinko, T., A.M. Meijer en W.H. Oppenoorth. Een onderzoek bij multi-problem gezinnen. In: Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs (1991) 7 (353-365).

Van der Zwaard (1993a)

Zwaard, J. van der. Opstap. In: Migrantenstudies (1993) 3 (52-57).

Van der Zwaard (1993b)

Zwaard, J. van der. El Mizan. Wijkverpleegkundigen over de opvoeding in allochtonen huishoudens. Amsterdam, 1993.

De Zwart en Warnaar (1993)

Zwart, R. de en M. Warnaar. Scholierenonderzoek 1992: Landelijke uitkomsten rond een onderzoek naar leefgewoonten, inkomsten, bestedings- en bezitspatronen, attitudes en tijdsbesteding onder ca. 15.000 scholieren van het voortgezet onderwijs. Den Haag: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, 1993.

De Zwart et al. (1990)

De Zwart, R., B.M.S. van Praag, R.F.W. Diekstra en M. Warnaar. Scholierenonderzoek 1990. Een eerste rapportage van de belangrijkste resultaten. Rotterdam/Den Haag/Leiden: Econometrisch Instituut van de Erasmus Universiteit/Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting/Klinische- en gezondheidspsychologie Rijksuniversiteit, 1990.

De Zwart et al. (1993)

Zwart, W.M. et al. Kerngegevens van het 3e Peilstations-onderzoek naar riskant middelengebruik. Nederlands Instituut voor Alcohol en Drugs. Utrecht, 1993.